



МЕНДЕЛЕ
МОЙХЕР-СФОРІМ

ЗІБРАНЕ



МЕНДЕЛЕ МОЙХЕР - СФОРІМ

ВИБРАНЕ

ПЕРЕКЛАД З ЄВРЕЙСЬКОЇ

Е. РАЙЦИНА



Державне Літературне Видавництво
КИЇВ . 1940

МАЛЕНЬКИЙ ЧОЛОВІЧОК



I

Як ваше ім'я?—це перше запитання, що його ставить єврей зовсім чужому, як тільки зустрінеться з ним, а тоді простягає йому руку для привітання. Ніхто при цьому й думки такої не припускає, що на це можна озватися, приміром, так:—„Чого це вам, земляче, закортіло дізнатися, як мене звать? Ми хіба хочемо свататись? Мене звать так, як мене назвали при народженні, і дайте мені спокій“. Навпаки, запитання: „як ваше ім'я?“ цілком природна річ. Воно таке ж звичайне, як, наприклад, помацати чиюнебудь нову капоту¹ і запитати по чому аршин; або попросити цигарку, коли хтонебудь витягає свою торбинку з тютюном; або застромити пальці у чужу тавлинку і взяти понюх табаки; або залізти ногою в чужу ванну, намочити там заяложену хустинку і натирати нею тіло; або, коли двоє розмовляють між собою, підійти до них, прикласти вухо і прислухатись до їхньої розмови; або запитати іншого, раптом, з доброго дива, як його діла, і накинутись на нього з порадами, хоч тому вони аж ніяк не потрібні і він може без них обійтись. Такі і тому подібні речі—цілком натуральне явище.

Такий людський звичай споконвіку, і повставати проти цього було б недоречно, дуже чудно, просто здалося б божевіллям. Не тільки на цьому світі, а навіть на тому,—так переконані євреї,—тільки но однією ногою ступиш туди, а вже ангел небесний запитує передусім: „Як ваше ім'я, земляче?“

¹ Старовинного фасону сурдут з сукна або шовку. (Прим. перекладача).

Ангел, що борвся з патріархом Яковом, навіть той не зрадив цього людського звичаю і одразу ж таки запитав у нього, як він зветься. Чого ж дивуватися звичайній людині з плоттю і кров'ю? Я знаю дуже добре, що при першому моєму виїзді в єврейську літературу з моїми оповіданнями, першим запитанням усіх до мене буде: „Як ваше ім'я, дядьку?“

Менделе звуся я! Так, друзі мої, прозвали мене на честь мого прадіда з матеріної сторони, реб Менделе Московського, благословенна будь його пам'ять. Московським він називався в свій час через те, що був колись у Москві і торгував там російським крамом. Цим він зажив у своєму кутку великої слави й пошани. Всі мали його за досвідчену, тямущу людину і, коли була яка скрута або коли треба було заяву написати, ішли перше до нього порадитись... та не про це мова.

Знаю, що я ще не відкупився. Після цього першого запитання у євреїв починають засипати ще іншими запитаннями, як от: „Звідки ви? Чи ви одружений? Маєте дітей? Яка ваша професія? І куди їдете?“ — та подібними до них запитаннями, що їх — так уже повелося — ставлять по всіх усюдах, коли хочуть додержуватися пристойності, щоб усі знали, що мають справу з битою головою, а не з якимсь пічкуром, і за звичаєм на це треба відповідати так само, як на „добридень“ чи „добривечір“ відповідають „доброго здоров'я“. Я не хочу сперечатися з цілим світом і готовий на всі ці запитання теж відповісти по змозі стисло.

Сам я родом з Цвіачича¹, маленького містечка Тетерівської губернії, уславленої гарними коровами, а ще більше цвіаками, яких знає цілий світ, та не про це мова.

У моєму паспорті написано, що мені п'ятдесят два роки, але точно сказати, якого я віку, — не можу. Мій тато і моя мати, мир їм обом, дуже розбігались в підрахунку мого віку. За свідченням їх обох, я народився на свято хануко під час великої пожежі крамниць. Але за татовим підрахунком це було, коли в нашому кутку настали великі морози, саме в той час, коли старий, благословенна будь його пам'ять, пішов на той світ. А мати, бувало, доводила, що це було років через два після першої паніки, хай бог милує. Доказ цьому: тоді отелилась червона корова, і наприкінці свята хануко мати наварила вареників з сиром на пів містечка. Всі тоді пальці облизували, а старі євреї пам'ятають їх смак і до сьогодні. Та не про це мова.

¹ Вигадана назва, утворена від єврейського слова „цвіак“ — святеник, лицемір. (Прим. перекладача).

Прикмети мої в паспорті такі: зріст — середній; волосся, брови — сиві; очі — карі; ніс, рот — звичайні; борода — сива; обличчя — чисте; особливих прикмет — немає. Це значить, — просто нічого, людина звичайна, як більшість людей, не звір, не тварина, борони боже. Скажете, хіба паспорт без прикмет не свідчив би так само, що я людина? Хіба тварини мають паспорти? Відповідь на це така, що ставити запитання не важко. Отож бо й є, що ось подаємо прикмети, а все таки ви не знатимете, який я на обличчя... І справді таки, не будемо дурити себе: яка вам буде з того користь, коли ви знатимете, наприклад, що в мене високий лоб з силою зморшок, що мої ніздрі дуже великі і трохи чудні, що коли я дивлюсь, то трохи примружую очі, як короткозорий, а коли стулюю губи — здається, що я усміхаюсь ущипливим смішком? Вірте мені, моя дружина навіть перед нашим весіллям не цікавилась такими дурницями. Їй сказали: мазел-тов тобі, дівчино, ти маєш нареченого! І все! Хіба кого цікавить чужий віз, чуже обличчя? Кому що до того і кого це обходить?

Ну, то ви, значить, між іншим, уже знаєте, друзі мої, що я одружений. Дітей, само собою зрозуміло, я маю, нівроку, багато, бо де ви бачили єврея, що не мав би принаймні півдюжини дітей? А особливо, коли він бідняк. Торкую я книгами, тобто п'ятикнижжями, молитовниками для буднів і для свят, плачницями, благальницями і тому подібними книгами. Крім того, в мене є ще багато різних оповідань і трохи сучасних книжок. Я на своєму віку мав багато професій: одразу, як вийшли мої харчі в тестя, я зробився мініяйлом, потім держав крамничку з зіллям, був шинкарем, торгував збіжжям, був маклером і меламедом¹. Я кидався, як звичайно роблять євреї, на всі боки і був, не вам зичучи, великий бідняк. Як то кажуть: професій до смутку, та мало прибутку. Аж ось нарешті взявся до книжок і вже чимало років, хвалити бога, досить добре годуюсь. Крім книжок, я везу з собою ще бершадські талеси², лапсердаки, мезузи³, роги, вовчі зуби, ладанки, дитячі черевички і ярмулки, а іноді різні мідні вироби. Що спільного має мідь і мідний посуд з книгами? Я сам не знаю, але так у нас уже ведеться багато й багато років, що єврейський письменник мусить часом бути також і сватом, синагогальний служка мусить держати маленький шинок, зби-

¹ Меламед — єврейський вчитель. (Прим. перекладача).

² Талес — спеціальна одіж до молитви. (Прим. перекладача).

³ Мезузи — молитви проти нечистої сили, писані на пергаменті і прибивані до одвірків. (Прим. перекладача).

рач податків — подеколи готувати рибу на весіллях у порядних людей, святобожні люди здебільшого мусять займатися плітками, часом заварювати велику кашу, а ледачий багатій мусить мати пайку у громадській таксі... Та не про це мова.

— Багато років я подорожую. Об'їжджаю всю Польщу і буваю там геть по всіх містах і містечках. Мене знають, хвалити бога, скрізь як облупленого. Ви там зустрінете мене з моїм візком здебільшого коло синагоги. Моя конячка стоїть, повернувшись мордою до візка, і жує, якщо тільки має, січку з розстеленого лантуха, прив'язаного з одного боку до передка, а з другого боку до сторч поставлених голобель. Єврейські дітоньки стиха підкрадаються і виривають собі волосся на струни з її хвоста, а вона, бідолашна, стоїть досить спокійно, ніби їй це й не хвилює. При цьому вона часом опускає нижню губу, і тоді здається, що вона сміється, вискалюючи зуби, просто як людина. А коли часом трапляється, що нема чого їсти, тоді вона стоїть собі, замислена, настобурчивши вуха, і дивиться у візок на книги так, що можна було б заприсягтися: вона розуміється на них своїм кінським розумом дуже добре і сприймає все на свій манір куди краще, ніж якийнебудь помічник меламеда, хай він мені простить. Та не про це мова.

Здається, я зробив чесно, все переказав вам і можу починати своє оповідання. Зрештою, я ж не більше, як людина. Може, я щось забув, то, вірте на слово, як тільки згадаю, я це напевно подам в одному з моїх оповідань, які я маю намір з божою поміччю одне по одному видрукувати. А може хто не має часу і хоче одразу ж таки дізнатися про все до кореня, то нехай потурбується, напише мені, і він незабаром дістане вичерпну відповідь. Моя адреса така: Менделю Юдельовичу Мойхеру - Сфоріму у Цвіачичі. Титул „панові єврею“ не треба писати. Знатимуть і так.

Цитуйте, цитуйте, друзі мої! Головне забув; слово честі, добре, що вчасно згадав. Звичай наших єврейських письменників, як це добре кожному відомо, такий: вставляти своїх скромних жінок в їх книжки точно за ім'ям або вдаючись до певних хитрощів і вміщуючи початкові літери жінчиного імени,— і безоглядно вихвалити її лагідність та цнотливість. Через те ви ж, певно, хочете знати, як моя дружина зветься, і ви маєте таки цілковиту рацію.

Тихше, вона зветься Єнта!

II

Тепер, друзі мої, коли ми вже трохи познайомились, потурбуйтеся і уявіть собі мене, Менделе Мойхер-Сфоріма, як я ото стою восени з моїм візком десь на дорозі, дуже замислений, і не рушаю з місця. Може, думаєте, що мій візок загрузнув у багні і я мізкую, як його витягти?— Ні. Це було таки восени цього, тисяча вісімсот п'ятдесят п'ятого року, що його можна записати в хроніках як рік дивовижний своєю сухою, погідною осінню. Надворі було просто літо,— тепло, ясно. Череди паслися на полях, де рясно зеленіли молоді вруна. Деревя мали на собі жовтаво-зелені сорочки, де-не-де навіть досить некрасиво поблякли, порепані, з дірочками, а все ж вони ще не мали наміру скинути їх зовсім перед звичайним міцним сном на цілу зиму. В повітрі скрізь літали білі довгі нитки бабиного літа, прикмета ясної години, хоч календар віщував хмарні дні, холодні дощі і грязь. Він, хай мені простять, не вгадав і своїм звичаєм збрехав. Та не про це мова.

Може, ще подумаєте, що я стояв із своїм візком, бо не знав дороги? Ще раз ні! Я дуже добре знав, що там, де шлях роздвоюється, беруться праворуч до Глупська, а ліворуч—до іншого містечка. Але що ж? Просто з мосту, я не міг собі дати ради, в який бік завернути. У мене були підстави їхати до Глупська, зробити там невеличкий обмін і спродати частину свого краму. Але, з другого боку, у мене були також підстави поїхати на ярмарок до того містечка, і саме тому я зупинився на шляху, ні туди, ні сюди, немов у лещатах.

Думаючи, я задивився на мою конячку, що стояла досить спокійно, чухала шию об голоблю і була, очевидно, дуже задоволена зупинкою. Я дивився на неї таким поглядом, неначе жадав від неї якоїсь поради. І тут таки мені спало на думку віддати все на волю коня—як він схоче, так нехай і буде. Не смійтесь, не смійтеся, друзі мої! Коли часом впадаєш у сумнів і не знаєш, що робити, то навіть розумні вдаються до дуже дивних спроб. Скажіть мені, будь ласка, яка рація в тому, щоб у таких випадках ляснути себе по лобі і зробити зморшку на руці? Або, що приховано в багатьох інших таких гаданнях і різних прикметах? Навіть дурень тоді дуже надається, його запитуєш і прислухаєшся до його поради. Трапляється на світі дуже часто, що розумні віддають себе на розсуд дурних—нехай вони їх ведуть. Я знаю дуже багатьох таких дурнів, що відограють

роль і не в абияких купців, поважних людей... Та не про це мова.

Я хвисьнув коня, пустив віжки і дозволив йому йти вільно, везти мене, куди схоче. Він завернув праворуч, дорогою до Глупська. Ну, подумав я собі і махнув рукою, вези, вези мене. Може, твоя правда! Якщо тобі подобається Глупськ — нехай буде Глупськ!

У вівторок рано після молитви я прибув до Глупська і, своїм звичаєм, заїхав на синагогальний двір. Ще не встиг я висякати носа, а до мене вже пустилися євреї: цей з привітанням, той глянути у візок, один таке запитує, а другий інше, цей хапає, той лапає, як звичайно у євреїв. Дітлахи весело і радісно привітали мого коника, дуже радо зустріли свого старого знайомого і вже навіть дісталися до його хвоста, щоб нарвати собі струн.

На синагогальному дворі я бачу купки людей. Чогось вони сперечаються, заклопотані чимсь, розмовляють, сміються, журяться і похитують головами. Ось зібралися кілька груп до купи, загомоніли, загаласували, почали руками вимахувати. А ось ця купка розпалася, лопнула, неначе мильна бульбашка, на маленькі купочки. Певно, щось трапилось; коли видзвонюють, певно, свято. Я був дуже зацікавлений, хотів дізнатися, що тут робиться такого, адже і я єврей, моя душа, як то кажуть, теж не з лопуцька, треба на світі все почути, всього довідатись. Іноді це стає в пригоді. Є дуже багато людей, які свій заробіток дістають з того, що скрізь стромляють свого носа і приножуються; де стоять двоє, вони — треті і вимагають пайку... Та не про це мова.

Коли я прислухався до нової купки, що виросла коло мене, то почув таку розмову:

— Ова, ова, царство небесне! Ще майже молодий чоловік, я хочу сказати, щось близько сорока. Ова, ова! Бачили, така людина, така людина!

— Що ж, чого ви так журитесь, реб Авромце? Ви, бідолашний, не можете заспокоїтись? Пст, є чого журитися! Так йому і треба! Теж мені велике цабе. Справді таки, хто він такий був, як поміркувати?

— У тебе, Йосл, ніхто не великий цабе і ні з чого не слід журитися! Певно, реб Авром все таки має рацію. Та й справді, така людина, такий багатий, дуже заможна людина! Шкода, слово честі, дуже жаль!

— Ось маєте ще одну жалісливу людину, Лейбце Темеса! — каже басом хтось за спиною реб Авромце, — Лейбце показує, як богобоязливий єврей, свої жалощі. Скажи мені, що ти говорив там, оце тільки но, Лейбце?

— Говорив?! А що я говорив, Йосл? Навпаки, Йосл, що, що, навпаки ...

— Ото і навпаки, ти сам, Лейбце, сам, своїми устами, оце тільки сказав: „теж мені людина, Іцик - Авремл такеф¹! Він був, хай мені простить чи не простить, грубіян, кровопивця, шахрай, кат, а до того ще трошки пришелепуватий“.

— Це я, Йосл?! Ет, ет... На все добре! Я, слово честі, не маю часу.

— На все добре, іди здоровий! Га? Ходімо, реб Авромце, до синагоги, візьмемо там по чарці. У шамеса² е сьогодні добра чарчица.

— Бачиш, Йоселе, чарочка не зашкодить. Га? Ти, Йоселе, слово честі, зробив дуже розумно, що так почаствував отого брехуна. Не будемо дурити самі себе. Справді таки, що він тут за особа? Він, мир йому, був невіглас, здирця, п'явка. Нічого, він доволі чужих грошей залишив!

— От через те, реб Авромце, я вас таки люблю. Бачите, саме тому, що ви завжди любите казати правду ...

— Багатства Ротшільда ... Мішок з золотом, мир йому, — надсаджується один єврей, галасуючи у тісно збитій купці.

— Скільки, наприклад, дасте йому?

— Сто п'ятдесят тисяч він, на мою думку, напевно мав.

— Мало! Нічого, можете додати ще, ще ...

— Будь ласка, коли хочете ...

— Боюся, що такі всі триста тисяч ...

— Ви дурний!.. Таки всі п'ятсот тисяч ...

— Я дурний, а ви капцан!

— Дістанете ляпаса в щоку!

— Дістанете ляпаса в обидві!

Здіймається колотнеча, сварка. Євреї розбігаються ...

— Ні, ні! — чув я крик з іще одної купки. — Це для неї не пара! У мене е для неї інший. Це буде, з божою поміччю, в самий раз. Йї залишився в спадщину цілий маєток і мій, бог дасть, візьме її обома руками.

— Пайку, Йокл - Гройнем! Я теж подумав про це! Пайку! Євреї, ви свідки!

— Чорти твому батьковому батькові! — чути голос і купка розбігається.

Я розпряг коня, повернув його між голоблями мордою до візка, щоб підгодувати трохи січкою, а потім взявся до роботи — розпаковувати свій візок. Але тільки но я зро-

¹ Такеф — адміністративна посада у колишній єврейській громаді. (Прим. перекладача).

² Шамес — синагогальний служка. (Прим. перекладача).

быв деякий лад, вивісив обабіч візка ладанки, ярумки, лапсердаки і тому подібне, прибіг, ледве переводячи дух, судовий шамес.

— Ой, гвалт, реб Менделе! Шолом - алейхем, реб Менделе! Рабин, хай довго живе, дуже чемно вас просить, щоб ви швидше потурбувались і зайшли до нього. Швидше, таки швидше, реб Менделе!

Те, що рабин так швидко довідався про мій приїзд,— мене не дуже здивувало. Бо Глупськ—єврейське місто, а євреї довідуються про все дуже скоро. Нехай хтось вимовить слово, одразу ж це знатимуть на десятій вулиці і поширюватимуть далі набагато швидше, ніж по телеграфу. Дивувало мене тільки те, навіщо я потрібний рабинові? І чого він так спішно вирядив судового шамеса покликати мене? Одразу ж мені спало на думку—якийсь позов... Тут мусить бути якийсь прищик... І в мене тьохнуло в серці! Бо де ви знайдете такого, хто не почував би в своїх справах якоїсь болячки, і до кого не можна було б причепитися?.. Та не про це мова.

Я перегорнув в думках всі мої справи і мені спав на думку сват, мій сват! Може чатує на мене мій сват, хоче мене примусити, щоб я сплатив посаг, і отак покласти цьому край. Мій сват проста людина. Він думає: все, що записуєш у шлюбному свідоцтві, треба виконати, і все, до чого зобов'язуєшся, треба сплатити. Він не розуміє, дурний, що це все не так. Воно все тільки для розмови, так просто, чемності заради. Треба поставити себе як слід, щедрою рукою, щоб про око людське було красиво, як наші батьки і діди поводитись... Та не про це мова.

А може, думав я собі, це, боронь боже, книгопродавець! Отой книгопродавець, з яким я торішнім літом міняв залежалий товар! Я йому надавав різних несезонних молитов, а він мені теж не дуже потрібних йому книг. Мало що буває, може він переконався, що обдурив себе і хоче вимантачити у мене дещо! Хай бог береже і боронить від справ з тутешніми книгопродавцями. Печінка може лопнути від їхніх претензій і вимог!.. Та не про це мова. Словом, мені на серці зробилося не дуже весело.

Туди, сюди,—треба піти. Надумав я взяти з собою деякі дрібнички, зовсім новий молитовник для жінок, може рабинші здасться... Та не про це мова. На мого коника я був трохи сердитий, що йому заманулося до Глупська. Зате я йому

хвороби дав, а не січки, ударив його по морді, сказав кілька ущипливих слів і, передавши його разом з візком під догляд шамеса, пішов зовсім розлютований. Нехай видирають у нього глупські хлопчачі струни з хвоста, скільки їм забагнеться. Так йому і слід, він цього хотів. Коли йому любо — то й я не від того. Який мені клопіт!

Тільки но я відчинив двері і переступив поріг рабинової хати, сам рабин побіг мені назустріч, вигукнувши:

— Ой, реб Менделе! Ой, шолом-алейхем, реб Менделе! Таки сам бог привів вас сюди якраз тоді, коли ви нам потрібні, таки дуже потрібні, любий, сердешний реб Менделе! Реб Менделе! Це з неба накреслено, таки наочне чудо, реб Менделе! Ви зробили дуже розумно, що саме зараз прибули, реб Менделе!

Дуже розумно зробив не я, Менделе, а мій кінь,— так я сам про себе сміявся і помирився в душі з моїм небо-ракою, бідолашним конем. Позовів, як це ясно випливало, на мене ніхто не подавав. Але що ж? Цього я таки не міг збагнути. Інший напевно подумав би, що тут дуже видивлялися на мій візок з крамом; але я не маленька дитина і не вчора з ячка вилупився, щоб не міг здогадатися. Майте правило: світ базується на обдурюванні. Той, хто чогось дуже потребує, вдає з себе мертвого, немов би ця річ йому ні на що не придатна. Це для того, щоб можна було купити її за півдарма. Коли дехто потребує молитовника на свято, він прицінюється до буденного молитовника, до лапсердака, а тим часом байдуже бере в руки того молитовника, гляне на нього неухважно і покладе його назад, зморщившись та трохи всміхаючись: ось за дурничку, може, і це купив би. Повірте мені, цілий світ — це базар! Кожен шукає дешевику, один з одного хоче здерти; кожен дбає, щоб хтось втратив, а він щоб знайшов; кожен має на думці передусім себе і тільки потім, коли бог допоміг йому піймати дешевику так чи так і провести щасливу операцію, лише тоді, коли йому вже з горла лізе, він має на думці — знову ж таки себе... Та не про це мова.

Я з виразу рабинового обличчя здогадався, що купувати він у мене нічого не збирається. Бо тоді він не показував би, що так видивляється на мене. Правда, рабин чесна, кошерна людина, можу в цьому заприсягтися. Але на цьому світі кожен мусить дурити. Навіть ангели змушені були у патріарха Аврама на трапезі наслідувати людський звичай, і в о н и ї л и — написано в біблійі,— вони удавали, що їдять... та не про це мова.

Рабин, хай довго живе, взяв мене за руку і завів до себе

в окрему кімнату. Там сиділи даєни¹, а також чимало багатіїв, дуже замислених. Правда, багатії завжди трохи замислені, зажурені і дивляться на інших переляканими очима, так що робиться холодно в животі, хочеться піти геть і більше їх не бачити. Не знаю, хоч убийте, чому, коли маєш гроші, треба стільки думати, журитися, набирати такого серйозного вигляду? Здається мені, що для того, щоб гроші лічити, зовсім не потрібні такі вже високі думки. Можна, здається мені, мати у скрині багато грошей і дивитися на людей просто, не скривившись як середа на п'ятницю... Ну що ж, не про це мова.

— Друзі мої,— звернувся рабин до даєнів і багатіїв такою мовою:— Я вас потурбував і запросив до себе у важливій справі. Але, неначе якимсь чудом, саме сьогодні прибув реб Менделе до нашої громади. Отже, я собі подумав і змусив вас почекати трохи, поки попрошу до нас реб Менделе, який дуже потрібний у цій справі. Пробачте мені сто разів! А тепер, друзі мої, коли ми всі тут, я вам розповім дивні речі...

Я, хоч убийте, не міг второпати, що в цьому приховано. Я навіть почав дуже дивуватися, що, справді, це все може означати. Але я знову таки собі подумав: не треба бути таким гарячим. Постарішаю ще на хвилину і однаково все довідаюсь. Рабин не довго барився, витяг з бічної кишені чималу паку паперів і сказав такою мовою:

— Дивіться, друзі мої, оцю паку паперів мені сьогодні вранці надіслала нова вдова, Іцшок-Авромова жінка. Він наказав перед смертю, щоб одразу після його сконання передали їх мені. Подивіться, будь ласка, друзі мої, на паперах ясно написано мое ім'я. Я не буду довго розводитись, краще одразу вам їх прочитаю. Сідайте, реб Менделе! Покладіть ваш пакуночок, будь ласка, отут на полиці і сідайте на здоров'ячко тут навпроти.

У хаті запанувала тиша. Не чути було і шарудіння. Всі наставили вуха, затамували подих і сповнені були бажання швидше почути те, що нам скаже рабин. Але,— витівки нечистої сили,— стілець, що на нього рабин запросив мене сісти, мав поламану ніжку. Тільки но я сів, стілець перевернувся і через це сталася невеличка затримка.

¹ Даєн — помічник рабина. (Прим. перекладача).

Ш

Коли я нарешті добре сів, рабин розгорнув папери, провів кілька разів всіма п'ятьма пальцями, по борді знизав плечима і почав лагідно, чисто, ясно читати оці слова:

„У цих паперах моїх описано все мое життя і мій заповіт, який я залишаю. Прошу вас, ребе¹, вволити мое прохання і виконати до найменшої дрібниці все, що тут вимагаю від вас. Пробачте мені сто разів, ребе, що я завдаю вам клопоту таким довгим оповіданням. Наприкінці ви побачите, що це, боронь боже, не дурниці. Навпаки, це дуже корисно, і мені це конче треба було написати.

Народився я в містечку Безлюдіві, у бідних батьків. Свого тата не пам'ятаю, бо він помер, коли я ще був у пелюшках. Він залишив після смерті спадщину: хвору жінку, недолугу, з силою діточок та ще й мене на додаток. І більш нічого. Починаю пригадувати те, що зо мною траплялося, лише з п'яти-шести років. Наскільки пам'ятаю, мене замолоду, очевидно, не мали за великого розумника. Коли я, бувало, щось скажу чи щось зроблю, з мене сміялися. І не балували мене аж ніяк. Мене не цілували, не пестили, не обіймали, як інших дітей, а коли я іноді плакав, мене заспокоювали не ласощами, цукерками чи цяцьками, а ляпсами і штурханами.

Слово „школа“ я ніколи не чув. Я не чув, наприклад, щоб сказали: „Школа, він бідолашний не їв; школа, обличчя в нього, бідолахи, опухло; школа, він, бідолаха, не спочив, поневіряється і мучиться, сердешний; школа, він зазнає, бідолаха, холоду, він голий, босий; школа, він весь тремтить, не має, бідолаха, золотника м'яса на собі“. Я тільки чув, як казали: „Дивіться на це гарне личко, на набряклу пику, на червоні, мов буряки, ноги; дивіться на цього ненажеру, у нього вже слина з рота котиться; дивіться на цю гарну істоту, він уже починає свої витівки — труситься, тремтить і цокотить зубками...“

Дитина бідняка на цьому світі — зайва річ, кожному коле очі, їй зичать, бідоласі, нишком смерті, ще коли вона у череві. Її сприймають під час пологів як кару; ще перше, ніж вона гляне на світ білий, всі їй смертельні вороги. А коли вона уже є, годується сяк - так, то не викликає навіть

¹ Ребе — учителю.

у рідних батьків жодного почуття жалощів до себе. Хіба що коли небезпечно захворіє, лише тоді прокидається у них людське серце, що скам'яніло від горя і страждання серед безпросвітних злиднів. Лише тоді розпалюються у них справжні чисті батьківські почуття, і вони розуміють все нещасне життя їхньої бідної дитини, яка безневинно страждає, мучиться, не бачить спокійної, щасливої хвилини. Вони це все змальовують собі страшними фарбами і їхнє серце кричить, вмивається кривавими сльозами. Коли скам'яніле серце розкривається, воно — тільки річка в той час, коли по ній іде крига, — це я в останній час сам відчув, — крига суне, трощиться, шумить з страшною силою! Тим то часто оплакують бідні батьки своїх дітей набагато сильніше і зворушливіше, ніж багаті люди...

Годувався я як дикий кінь у степу, — загрубілий, здичавілий, — і мав у собі всі погані дитячі звички. Одну звичку я мав — заглядати в рот, коли хтось говорив, і дивитися в вічі. Мати мене за це не раз до смерті біла, лупцювала і виривала шматки м'яса. Одного разу, коли я лежав хворий і мати була лагідна зо мною, я дуже задивився на її очі, а коли побачив, що вона дозволяє дивитися, не кажучи і слова, я не зміг стриматись і спитав у неї:

— Прошу тебе, мамо, скажи, що це за чоловічки у тебе в очах?

Мати усміхнулась і відповіла:

— Дурненький, маленький чоловічок — це душа! Маленьких чоловічків нема ні в кого в очах, ні в очах звірів, ні інших тварин, а тільки в людських очах.

Ця мамина відповідь запала мені глибоко в серце і розбудила в мені багато свіжих, тремтячих думок. Коли мати каже, то вона, певно, знає, що каже. Вона ж мати, доросла, може, вдесятеро разів більша за мене. Її один палець грубіший за всю мою руку. Через те я сприйняв її слова як певну, безсумнівну річ і вірив у це від широкого серця.

Відтоді моя уява була дуже заклопотана цим маленьким чоловічком. Це ж щось зовсім дивне, дуже цікава річ! Навіть у сні я не забував маленького чоловічка. Мені снилося, що я держу маленького чоловічка, бавлюся маленьким чоловічком, я сам маленький чоловічок, стрибаю в очах, як маленький чоловічок! Словом, маленький чоловічок мені з голови не виходив. Мені чомусь так хотілося теж бути маленьким чоловічком. Це ж не жарт, — маленький чоловічок і є душа! Сам завбільшки з блоху здається, а все таки в ньому все життя! Мені спало на думку, як ото добути маленького чоловічка? І я почав над цим багато думати.

Одного разу я надумав. Коли мати нахилила голову, щоб витягти горщик з печі, я раптом підбіг, як причинний,— сам не знаю, що зо мною тоді скоїлось,— і ззаду ударив її кулаком по потилиці, щоб чоловічок хоч на хвилинку вискочив з її очей. Можете собі уявити, скільки ляпасів і штурханів я за це дістав. Крім того, я цілий день нічого не їв, бо мати, бідолашна, лобом розбила горщик з кулішем.

Другим разом я дістав ще більшого прочухана. У мене закрався сумнів, що розхитав віру у мамині слова, і я цікавий був перевірити і переконатися, чи має тварина чоловічка, чи ні. Ну, то я підійшов на вулиці до корови і, коли почав вдивлятися їй в очі, вона мене взяла на роги й дуже покалічила. Знак і до сьогодні лишився у мене на лівій щоці. Все це не згасило, а, навпаки, ще більше вбило мені в голову думку про маленького чоловічка.

Вчився я в талмуд-торі¹. Що таке талмуд-тора, ви самі мусите добре знати і я можу вам її не описувати. Це могла, щоб ховати там бідних єврейських дітей, щоб забити їм памороки і відривати від життя на цьому світі; фабрика, щоб виробляти нездар, нероб, бідних, нещасних людей. Це чорна яма, діра, брудна халупа на курячих ніжках, які звичайно у нас талмуд-тори бувають, аж просто соромно, ганьба, що вони привласнили собі таку назву... Як мені здається, я не був нездарою. Восьми років я уже вивчав п'ятикнижжя з усіма коментарями, хоч я ще не дуже то читав. Очевидно, можна бути вченим і все таки лишатися великим дурнем. Це дві різні речі...

Мати називала мене неборакою і вона таки мала рацію. У талмуд-торі я був найнещасливіший за всіх дітей. Меламед, що, слово честі, не заслужив цього звання, дуже любив процес лупцювання, може навіть більше, ніж чарочку горілки. Він просто мав насолоду так собі просто мучити затурканих, нещасних дітей, що і без того досить мучились, і душа ледве держалася в їх висохлих, виснажених тільцях. То ж він ламав поламані кістки, цупав, шматував худорляві тільця, і найбільша частина стусанів припадала мені. Він, нарешті, дуже визвірився на мене з одного приводу, катував мене, бив так, що я з його рук вийшов ледве живий і примушений був кинути талмуд-тору. Справа була така:

Учитель, навчаючи нас п'ятикнижжя, вимовив речення „і сказав Лемех до своїх жінок“, пояснивши так: „Лемех був сліпий, Тувал-Каін його водив; а коли той побачив

¹ Талмуд-тора — буквально: вивчення тори — біблії; релігійна школа для бідних дітей. (Прим. перекладача).

здалеку свого діда Каїна, йому здалося, що це звір (учитель сказав—лисиця, щоб нам було зрозуміліше). Тоді він сказав до сліпого, до Лемеха, щоб той поціляв у лисицю; він прицілився і убив її. А коли Лемех довідався, що це був Каїн, його дід, він ударив рукою об другу руку і тим часом забив свого сина Тувал-Каїна на смерть. За це жінки його від нього відсахнулись, він просив їх пробачити, і „сказав Лемех до своїх жінок: Ада і Ціля, прислухайтесь, жінки мої, до мого голосу...“

Одного разу прийшов до нас у талмуд-тору якийсь німець, поголений, здається, з Петербурга. Разом з ним прийшли старости перевірити знання дітей. На мою лиху долю, припало саме мені пояснити, що написано у п'ятикнижжі, і оте знамените речення: „І сказав Лемех до своїх жінок!“ Хіба я розмовляв будьколи з людьми, а до того ж ще з німцем, з поголеним? Я трусився, тремтів, як риба у воді. В ушах шуміло, серце калатало, волосся стояло дибом, а в очах робилося темно і світло заразом, так само, як в момент, коли дивишся на сонце. Я почував, що неспроможний буду розповісти всю велику, довгу пригоду з Лемехом. А тут стоять над головою і в одну душу: кажи, кажи!—Що робити, треба сказати. Мені перехопило дух. Я почав, не розуміючи сам, що кажу: „І сказав — лисиця, Лемех - сліпий, до своїх жінок — то жінки від нього відсахнулись, Тувал-Каїн,—водив його, Ада і Ціля — то він його убив“. Німець став, немов би його обілляли окропом, і не тямився від гніву. Він покликав учителя і сердито сказав йому: Го, що я чую? Хіба зо (так) навчають учнів?! Сором і ганьба!.. Учитель чухався, колупав у носі і белькотав язиком: кнабе (хлопчик) перелякався, кнабе — розумний хлопець, повірте мені! Ну,—сказав німець до мене,—не бійся, майн кінд, тобі нічого не буде. Заге мір, хто такий Лемех? Але я вже не знав, що зо мною робиться, вирячився на нього, як глиняне опудало, і сказав німцеві просто в обличчя: „Лисиця!.. Себто я хочу сказати, він просився у жінок своїх...“ Вчитель бідолашний стояв, потерпаючи, і мало не провалився крізь землю від великого сорому. Йому за це дали, скільки він заслужив. Зате він все, що наболіло на його серці, на мені зігнав. З того часу він завжди чіплявся до мене і бив мене, катував нелюдськи, поки вже несила була терпіти далі. Я захворів і перестав ходити у цю талмуд-тору.

Мати моя жила в скруті і просто не мала чим день перебути. Вона, бувало, плела панчохи, скубла пір'я, вартувала коло породіль, а під свято пейсах місила мацу. Вона вдень і вночі, бідолашна, працювала і з усієї своєї роботи ледве заробляла на воду до каші. Жіноча робота не має ніякої вартості на світі і дуже мало оплачується. Бо що таке взагалі жінка? Який вигляд і яку вартість має, прости господи, баба, коли вона навіть має золоті руки? Від жінок — так уже відомо в світі — нічого путнього не можна сподіватися. Вся їхня робота не має ніякої сили. Щось істотне, путне, добре і корисне — це не про жіночий розум... Батькова спадщина звелася вся на пси: двоє дівчат і хлопець померли, можна сказати, просто з голоду, один дорослий парубок десь подався світ-за-очі і пропав по сьогодні, не знати, де його кістки поділися. Коло матері лишилась хвора недолуга дівчина і я, неборака, що сидів у неї на шії. Апетит був у мене, нівроку, дуже добрий. Невеличкої кількості їжі, яку я, бувало, відбирав від неї, ставало мені на один зуб. Я одно просив: їсти, їсти! Хоч би що, аби їсти! Мати, бідолашна, страждала і не знала, що зо мною робити. Люди радили їй віддати мене ремісникові. Але вона і слухати не хотіла та говорила при цьому з серцем:

— А здох би він перше, ніж я віддам його ремісникові, щоб згав'бив мене і пам'ять його батька у могилі! Його ж батько спокійно не зможе в домовині лежати. Хіба ж це чувана річ, щоб син меламеда реб Тевла був ремісником! Це ж просто боляче таке слухати. А не дожили б, господи милосердний, до цього мої вороги!

Господь нарешті допоміг матері, вона віддала мене до галантерейної крамниці. Вона була невимовно щаслива і вважала, що її син уже купець.

Проте, її син зробився зовсім собакою! Я це вам зараз добре поясню.

Моя робота зводилась до того, щоб хапати кожного, хто проходив мимо, з галасом і криком та тягти його до крамниці. Коли будьхто проходив вулицею, мене нацьковували на нього, немов собаку, і я мусив вибігати, кричати, не зводячи духу: „сюди, пане! Льняні носовички, полотно, підтяжки, ножики, калосі американські, ясписові ціпочки, мигдалеве мило, помада і тому подібні речі“.

Спочатку це мені було трохи прикро. Як ото вийти просто на вулицю, кричати і заступати іншому шлях? Це ж якось

чудно! Я трохи фальшував, відбував усю гру коротше і цим викликав лютя мого хазяїна і хазяйки, що лаяли мене, змішували з гряззю і дорікали мені за те, що жеру даремно їхній хліб - сіль. Хоч я, бідолаха, горював, працював надсилу і робив геть усе і в хаті і в крамниці, до того ж ще був прикажчиком у старших прикажчиків, ходив з їх доручення в огонь і воду, покірно виконував усе і був радий, коли не діставав від них за це прочухана та виходив сухим з їхніх рук. Ну, а коли прикажчик з іншої крамниці часом виривав у мене з рук покупця, то я тоді міг прощатися з життям. Всі в крамниці на мене нападали. Цей язиком, той рукою, і завдавали мені, аж далі нікуди. Моя мати і батько, меламед реб Тевел, благословенна його пам'ять, теж тоді діставали, їх не забували. Щоб нагодувати мене у такий важкий день — і мови не було. Я постився, рісочки в роті не було. Мені, правда, дозволяли їсти черву, хвороби. Але тому що їсти черву і хвороби — не про людський шлунок, я постив в такі дні. І так поститись мені доводилось разів зо два на тиждень.

Коли я переконався, що так жити погано, я взявся до роботи старанно. Тільки но хтось схожий на покупця показувався здалеку, — я вже, наче собака, що зірвалася з ланцюга, швидко вискакував, забивав йому памороки цілим списком краму, перебігав йому дорогу і шарпав за поли. Я часом за це діставав штурхана чи плювок в обличчя, але я все таки робив своє, немов би нічого не трапилось. Потім я до цього так звик, що кричати було для мене прийнятною, радістю. Я мав велике задоволення, коли мені щастило піймати якогось пана, забити йому памороки так, що до списку різних галантерейних товарів міг безборонно додавати йому з галасом: може, пане, паризькі болячки на твою голову! Помаду, хвороби тобі, пане!..

Ця моя робота на вулиці часто призводила мене до конфлікту з прикажчиками інших крамниць, що теж хапали покупців і галасували. Ми билися на вулиці так само, як наші хазяї билися між собою в крамницях під час торгівлі. Різниця була тільки та, що вони кидались ціною, спускали на вартості, а ми кидались штурханами, давали один одному ляпаси. А тому що я був найменший, найкволіший, вважалося за добре, щоб усі найкращі штурхани і найгарячіші пломенисті ляпаси віддавали мені.

Такі подарунки, проте, були мені не на користь і від таких людських вчинків я майже втратив людську подобу. Хоч, правда, для таких професій людська подоба не дуже то потрібна, без неї теж можна бути прикажчи-

ком, „чоловіком“, проте силу, здоров'я і тут треба було мати. А я просто лишався без сил, без снаги, ледве-ледве держався на ногах. Стільки пережити—це ж не жарт! У хаті я мусив робити все, допомагати в господарстві, у крамниці—працювати, прибирати, підмітати, кожного обслуговувати, кожного вдовольняти, їв я дулю, а штурхани діставав і від чужих і від своїх. Старший прикажчик у крамниці найбільше мені дошкуляв. Йому чогось не сподобалось, що я ночую на кухні, куди він нишком прокрадався. Він все шукав причіпок, щоб мене звідти вижити... Я йому був сіллю в оці. Все таки я б, можливо, пережив усе це, коли б не трапилась пригода з гудзиком.

Побачив якось я, що в крамниці валяється перламутровий гудзик. Він мінився, вигравав усіма барвами і яснів в очах так, що я пройнявся великим бажанням узяти його. При цьому мені спала на думку моя хвора сестра. Я дам їй гудзика в подарунок. Вона на суботу чи на свято приоздобиться ним і пишатиметься перед своїми подругами. Ця думка додала мені ще більше гарту і я взяв гудзика та поклав його в кишеню. Старший прикажчик, що це все здалеку спостерігав, одразу ж підбіг до мене з криком:

— Он як, злодюжко, ти кладеш у кишеню?! Подивіться, хазяйко!—сказав він.— Все що пропадає,—це теж його робота!

Це він сказав уже навмисно, щоб перекинути на мене, очевидно, всі власні гріхи. А я пам'ятаю наче крізь сон, що він іноді таки підсовував служниці якінебудь дрібнички... Коротше кажучи, мене добре відлупцювали і вигнали.

До матері знову прийшов гість у добрий, щасливий час. Я кажу недаремно „у щасливий час“, бо це якраз був час, коли вона у якогось пекаря місила тісто на мацу і, користуючись пошаною, їй пощастило викраяти там для мене посаду поливальника—підливати з горщика воду місильникові. Тоді ця робота була для мене такою ж великою посадою, як для вельможі подавати вино цареві. Я своєю посадою дуже пишався і дивився сам на себе з пошаною, як на людину, до якої змушені вдаватися по допомогу і допомога якої дуже важлива. Спочатку мені було важкувато, я не міг вгадати точно міру води. Через мою провину було попсовано кілька мірок тіста і за це мені добре нам'яли чуба. Але потім у мене все йшло як по маслу. Я мав себе за найкращого поливальника на світі. Навіть у Парижі не може бути кращого за мене. Між пекарями, що працювали коло випікання маці, був також

один дардиківий меламед¹. Він був дуже задоволений з мого поливання і навіть ущипнув мене за щічку. Мати моя все щось говорила, говорила з цим меламедом. Потім поклікала мене і сказала:

— Бачиш, Іцхок - Аврумце, реб Азріл бере тебе собі в помічники.

При цьому вона звернулася до меламеда:

— Я більше дивуюся тому, як воно мені досі не спало на думку! Його батько був меламед, нехай син теж буде меламедом. Але знову ж таки, щоб ви мені здоровенькі були, голова моя, не вам зичучи і нікому з євреїв не зичучи, так запаморочена. Ви, реб Азріл, це можете зрозуміти, бож ви мого, мир йому, добре знали. Знову ж таки, мабуть, так судилося, щоб син теж лишився з указкою. Коли богові це приємно, мені це теж приємно. Що ж, нехай буде з указкою ...

Був я, проте, не так, як мати сказала, не з указкою. Був з колискою, з козою і тому подібними речами! Жінка меламеда реб Азріла приборала мене до своїх рук, добре порядкувала мною і частувала різними роботами. Я був для неї затишкою, корком, яким вона затикала всі дірки. Щодня вранці я мусив так само, як єврей, що не пропускає молитви, виганяти козу до череди. Рідко - рідко коли реб Азріл своєю персоною вів її сам за роги, а я різкою ззаду підганяв. Покінчивши з козою, я кидався носити дрова, збирати в дворі на смітнику сухі тріски, виливати помийницю, підмітати хату, а потім держав на руках маленьку дитину з вогкою закоченою сорочкою; дитина плакала, надсаджувалась, борсалась і рученятками і ноженятками, заходилась плачем, захлиналась, вибачайте, засоплювалась. Я мусив її укоськувати, вигадувати забавки, надимати щоки, сурмити в кулак, ляскати язиком, робити „сороку-ворону“, співати „пі-пі-пі“, „кізонька, ме“ та інші дитячі пісеньки. Боронь боже зупинитися хоч на хвилинку! Меламедиха роззявляла на мене пащу і гарикала, держачи в руках коцюбу, щоб потрощити мені голову.

Відбувши щасливо ці всі роботи, я біг збирати дітей до хедера. Тут починалися нові обов'язки — ранкова молитва і всі кількадесят помічниківих робіт: начищати чобітки, черевички, витягати мокрих, як хлющ, хлопчиків з ліжок, знаходити одіж, застібати штанцята, здмухувати пір'я з ярмулок, витирати носики, тягти силоміць з хати і виштовхувати на двір ... Так я йшов від хати до хати,

¹ Дардиківий меламед — учитель для дітей молодшого віку. (Прим. перекладача).

поки збирав до купи всю команду. Потім починався чудернацько-дикий марш, який варт було бачити. Попереду і позад мене бігли, стрибали, лізли хлопчики у парадній формі, з хвостиками сорочок, висмиканими ззаду з штанців; цей іде сумний, опустивши голову, наче на заріз; той держить шмат хліба з яечком і їсть; один кричить:— „кукуруку!“ — а другий:— „кізонька, ме-ме-ме-ме!“ Я сам поважно виступаю посередині, навантажений сніданками у кишенях, у пазусі, в кошику, в руках: коржички з маслом, хліб, намазаний смальцем, скоринки з хвостиками оселедців, горшечки з кашею або з молоком, сир, цибулька, часничок та інші овочі,—і веду за рученятка по півдюжини хлопчиків, частина яких хлипає, потягує носом, а частина опирається і не хоче йти, дехто з них повертає голову назад, реве, галасує:— „мамо, мамол!“ — гучно, вголос, на всю вулицю ...

Коли прибували до хедера, ребе і старший помічник переймали весь етап маленьких арештантків і бралися до лущування. Я мусив подавати різки і держати за ноження. Відстебував і клав на лавку ребе сам власною персоною. Коли відшмагані діти висипали погратися на купі сміття на дворі, я сідав спочивати—заколисував дитину, співав їй при цьому „Під Хайчиною колискою стоїть біла кізонька“, або розмотував моток ниток, ішов шукати курей, кричав „акиш, акиш“ і зганяв півня разом з його жінками-лепетухами з горища та з даху. Через кілька годин згодом запрягався та йшов принести хлопчикам обід до хедеру і так крутився туди й сюди цілий день, тупцював до вечора, поки наступав час одвести всіх дітей додому. Моя свята отара весело бігла, стрибала,—цей з підбитим оком, той з синяком на щоці. В одного пломеніло вухо, у другого був трохи вискубаний пейс! Проте, на radoшах ніхто на це не зважав, всі пустували, поспішали жваво, весело; на ту пору череда корів теж поверталася з пасовиська, а шкодливі кози—попереду. Я відпускав мою свату отару, ішов зустріти козу меламеда реб Азріла, хав її за роги і одводив додому. Цим я вдержував її від великого гріха—заскочити кудинебудь у шкоду на чужий город, а себе звільняв від мороки шукати її потім допізна поночі.

Щодо моїх харчів, то умова була така: реб Азріл обіцяв мені харчі у своїх хазяїв, в одного вісім день, у другого два тижні чи місяць, як хто згоджувався. Але насправді я був на харчах не у хазяїв. А де ж?—У їхніх куховарок, що частенько дозволяли собі не додержувати реб Азріло-

вих зобов'язань і залишали мене просто голодним. Я знову ж таки, з свого боку, хоча в моєму договорі не було записано, що мушу виконувати якусь роботу, все таки не міг бути грубіяном і відмовлятися, коли мене частували роботою. Я тер хрін, гострив ножі, начищав суботні мідні свічники, ішов до різника зарізати курку, виконував доручення служниці, бігав у крамничку по перець, імбир, корицю до кугеля і тому подібні потрібні у хазяйстві речі.

Це було напередодні тишебов¹. Я дуже готувався до нього, змайстрував зброю — дерев'яні шабельки для хлопчиків, пофарбував чорними ягодами та іншими чудернацькими фарбами і сподівався з цього збити добру копійку. Але раптом на мене насунула хмара і зруйнувала в пень мої сподіванки. Реб Азріл на той час мусив смертельно відлупцювати хлопчика одного багача, єдиного синка, дуже улюбленого батьками. Хлопчик захворів і зліг у ліжку. Мати й батько захвилювались, загаласували і одно казали: вони мусять добре провчити реб Азріла і забрати у нього весь хедер. Реб Азріл дуже перелякався, шукав способів виправдатись і поклав усю провину на мене. „Це, виправдувався він, робота помічника. Він великий шибайголова, дикун якийсь!“

Хлопчик, з свого боку, мовчав і дуже боявся, як звичайно, розповісти правду про те, що в хедері робиться. Погодились на тому, що я винен, і обидві сторони ухвалили мене відлупцювати та вигнати з хедеру. Я зробився хлопчиком для биття і мене, небораку, таки добре побили і вигнали геть.

v

Та!— озвалася моя мати в розмові з якоюсь жінкою і при цьому дивилась на мене.— Знову ж таки, як то кажуть, Естер, людина до щастя пнеться, а бог сміється. Я з свого боку робила все, докладала, як то кажуть, всіх сил, щоб не згацьбити пам'яті чоловіка в домовині. Але що поробиш, коли все йде шкереберть. Я вже його, як ви бачите, Естер, кілька разів віддавала на роботу. З нього могли б вийти люди, і тоді бог і всі в містечку

¹ Тишебов — дев'ятий день місяця аба, день, коли зруйнували, за часів Риму, єврейський храм; релігійний піст. (Прим. перекладача).

заздрили б мені. Але що поробиш, Естер, хоч бери та вмирай! Знову ж таки, як то кажуть, коли не щастить, треба схилити голову. Не можеш перескочити, як то кажуть люди, то не скачи. Як немає риби, то і рак риба, кажуть наші мужики. Ви ж з добре тямущих, Естер. Та! До ремісника? Нехай буде до ремісника. Певно, на небі так судилося, щоб син меламеда реб Тевла зробився ремісником, лишенько і горе мені! Але знову ж таки сказати, хто я така, щоб ставити запитання господу богів!

Через кілька день я пішов учнем до кравця Лейзера.

Кравець Лейзер був невеличкий худорлявий єврей з блідим личком, дуже спритний, рухливий, мов живе срібло, з усіма кравецькими навичками, достеменний кравчук. Його можна було називати і жіночим і чоловічим кравцем, чи ще точніше, ні жіночим, ні чоловічим, бо він брався шити і жіноче і чоловіче вбрання, геть чисто все на світі, навіть кашкети, а нічого не міг до ладу зробити. Під його руками юпка оберталась на шляфрок, шляфрок на капоту, капота на спідницю, а спідниця на дитячу сорочку. До цього він був майстер. Завжди йому ставало матерії саме враз, а насправді у нього ще лишалось чимало для своїх потреб. На початку осені в найкращий час, коли в єврейських родинах починають перелицьовувати плаття і один одяг обертається на другий,—тоді він був завалений роботою.

Лейзер був задоволений з себе і вважав самого себе за найкращого кравця, якщо не в цілому світі, то, принаймні, за найкращого у Безлюдіві. Бо він сам не знав, чого йому бракує. Коли йому іноді показували добре пошите на чужині убрання, він усміхався і не хотів навіть зробити ласку подивитися як слід, оглянути, як воно пошите, який фасон.

— Ет,—бувало всміхався він, морщачись, і збивав тому пиху,—ет, що в цьому мудрого? Що можна в цьому цікавого побачити? Таку роботу я на своєму віку вже тисячу разів виконував. Треба тільки до всього мати щастя.

Язичок був у нього гострий, дуже спритний. Коли хто хотів йому розповісти, що саме треба пошити, він не дозволяв докінчити, перебивав на слові і сам говорив:

— Знаю, знаю, знаю! Будьте певні! Я вам, бог дасть, зроблю ще краще, ніж ви хочете. Що це, вперше мені виконувати таку роботу? Знаю, не хвилюйтесь, будете задоволені.

Коли відносив роботу і замовець, було, казав: тут тисне, тут морщиться, тут лежить не як слід, тут вузько,—

він і слухати не хотів, все говорив, говорив і засипав словами:

— Боронь боже! Як вам спаде на думку таке сказати? Не тисне! Воно не повинно тиснути і ніколи не морщилось. Потягніть тільки, будь ласка, трохи сюди. Лежить добре, як виліплене. Ось маєте таку халепу, вузько! Що значить вузько?—Воно не повинно бути вузьким, ви щойно пообідали і трохи повненькі, то вам здається, що вузько. Щоб я прохворів стільки в тутешній богадільні, скільки мені з цього залишилось, вірте мені на слово! Насилу викраяв. Лишилася з підкладу вузенька смужечка перкалю, то я вам її приніс. Краще, ніж я зробив, ніхто таки не зробить. Ви трошки походите в цьому і звикнете. Носіть на здоров'я!

Під час розплати починалося торгування. Він говорив цілу годину з божбою і присяганнями, хвалив на всі заставки свою роботу, перераховував кожну дрібницю окремо, скільки що йому коштувало, робив кравецький рахунок і ставив у свідки,—позаочі—крамаря, хутровика та жінку з рундучка, і, було, наговорить отак сім кіп гречаної вовни, поки йому додавали ще десять грошів.

— Та,—казав він потім,—дайте хоча б трохи горілки!..

Чаркою у Лейзера починалися і кінчалися всі справи. Він не був, боронь боже, п'яниця, не валявся по вулицях, але пити умів. Робота любить чарку—було його приказкою, і він таки дуже полюбляв оковиту. Задля цього він верховодив у цеху, приятелював з цехмайстером, виявляв себе під час виборів, бо звичайно в таких випадках не шкодують чарки горілки. Лейзерова душа почувала, де можна дістати гірку, але сказати, що за чарку він продавав своє серце, свій розум, що він переставав почувати, розуміти, де добре і де погане,—боронь боже! Це ні! Цього він не пропивав. Він таки лишався при своєму розумі і, як всі інші, добре знав правду. Він тільки пропивав свою голку¹...

Кравець Лейзер, одразу по моєму приході до нього, взяв мене в роботу і почав зо мною з абетки. Абетка складалася не з того, як держати голку або як треба шити,—ні, це було ще зарано. Цієї пошани мені ще довгий час не віддавали. Лейзер почав зо мною з самого початку—з помиїв, з дров і тому подібних робіт. Майже ту саму абетку, що в галантерейника і в меламеда Азріла, але

¹ Голками голосували у кравецькому цеху за ту чи іншу кандидатуру. (Прим. перекладача).

з деякими змінами, як це личить кравцеві, а саме: ходити на базар купувати нитки, ставити праски, щоб зігрілися у печі в хаті самого Лейзера, або часом десь у сусідів, шукати разів десять на день під столом, під лавками наперсток чи тонку голку, витягати фастригу і разом з хазяїном відносити закінчену роботу. А що Лейзер мав жінку хазяйку, охайну молодицю, то й вона мною дуже цікавилась, вишукувала завжди для мене роботу і не дозволяла, щоб я, боронь боже, сидів, склавши руки, хоч одну хвилину. Мати покищо не мала підстав соромитись моєї роботи, а мій батько, мела мед реб Тевел, міг покищо спокійно лежати у домовині. Їх син ще не ганьбив їх. До голки було ще дуже далеко. А щодо лупцювання,— в цьому вони не торгувались. Інколи мене бив Лейзер, інколи Лейзера жінка, а іноді обоє разом; або вдвох, але в інший спосіб, а саме: Лейзер спершу давав кілька ляпасів Лейзерісі, а Лейзериха потім старанно віддавала мені з процентами, та ще кілька щипків на додаток. Чи навпаки, Лейзериха іноді перша частувала своїми власними руками, скільки було її сили, Лейзера, а Лейзер не міг стерпіти, щоб одразу ж не всипати мені...

Лейзер з дружиною жили, як пара голубків. В усьому були рівні: обоє були головні в хаті, обоє мали однакові права, обоє боялися одно одного, обоє виливали все наболіле на серці одне на одного, цілувались, милувались, ділилися і всім найкращим — ляпасом...

Мені у Лейзера жити було не мед. Я працював у хаті, як осел, і звідусіль діставав штурханів. Тоді я був певний, що це все конче потрібне учневі і без цього ніколи з нього не буде ремісника, так само як без лупцювання не можна навчитися і бути вченим. Приклад був передо мною — Лейзерів робітник, худорлявий, згорблений, блідий парубок, що всі свої кращі молоді роки змарнував у Лейзера, тяжко працював і терпів, поки добився щабля, щоб держати голку і сяк-так штопати. Тимто я, бідний неборака, приймав з любов'ю всі штурхани і навіть неголосно плавав.

Одного разу, напередодні пасхи, озивається до мене хазяїн:

— Іцик - Авромцю, збігай до крамниці, візьми там, взяли б тебе кольки, на копійку ниток і зроби фастригу на передку цієї сукні, а потім на задку. Живо, байстрюче!

Пам'ятаю, як я страшенно зрадів тоді цій шані — сидіти коло стола і держати голку! Гайда, я сів до стола напроти блілого парубка, весело, жваво обома руками держав за-

док, немов якусь коштовну річ чи дорогий брильянт. Кравець фальцетом наспівував синагогальний мотив, одразу перескакував на другий, тоді на марш, притакував головою і при цьому жартував з мене, з блідого парубка та висовував кінчик язика. Тут таки заспівав плачливо і одразу ж почав сипати римовані дотепи.

— Живо, Іцик - Авремеле! — сказав він раптом до мене співуче. — Зчисть, байстріюче, пригар на свічці! Інакше дам тобі по пиці! Трохи швидше, Іцик - Авремеле, не спи, байстріюче!

А я стібок за стібком, стібок за стібком у сукню, у пальці, куди попало. Але хто почуває уколи, коли на серці радісно?..

Проте, раптом на мене насунулась хмара. На всю хату засмерділо смаленим. Шукають тут, шукають там і, нарешті, виявляють, що у мене, небораки, смалиться задок, той задок, який я обшивав. Бо коли я зчищав пригар з свічки, шматок упав на шитво! Гвалт, лемент, галас! Валяй лупцювати. Штурхани і ляпasi падали на мене, як дрова! Я того разу добре заробив. Кравець спробував зробити з задка передок, рукави не виходять! Він уже, бідолашний, витяг із скрині рештку від сукні, яку був сховав, але крути скільки хочеш, не йде! Хоч помирай! Задок мусить таки лишитися задком, з свинячого хвостика шапки не зробиш...

— Послухай но, Іцик - Авремеле! — сказав кравець, — послухай, байстріюче, волоцюго ти, хвороба тобі в печінку! Лупцювати тебе я вже не маю більше сили. Коли хазяйка повернеться з базару, то вона тебе трохи погріє і помацає тобі кісточки. Вона має таке ж право, як і я, і вона тобі не подарує. Але це все ніщо, кізяк, проти того, що матимеш від мене пізніше, якщо мені не пощастить з одною моєю вигадкою.

Кравець одразу ж таки задумався над задком і заговорив сам до себе:

— Чому, справді, не кишенья?.. З дірки кишенью?.. Ну, то що?.. Ет, нічого, чим це завадить?..

Потім він вирячився на мене і крикнув:

— Пішов вон, байстріюче! Але - люле кол цевоов¹, їдять тебе собаки.

Я вислизнув зза стола, як котеня, і чекав з болем у серці, що буде далі.

Ця сумна пригода трапилась у середу на початку вечора. У п'ятницю, пам'ятаю, ніби це було сьогодні, хазяїн наказав

¹ Перекручений початок молитви. (Прим. перекладача).

мені нести сукню слідом за ним до орендаревої жінки. Орендарка глянула:— грім побив мене!— Кишеня саме позаду!

— Що це таке, голубе?!— загримала вона.— Як це і що це? Побий мене господь, я такої сукні ніколи не візьму.

— Ай,— відказав їй мій Лейзер з солодкою посмішкою і почав забивати їй баки.— Ай, не кричіть, слово честі, Брайндель! Хай мені бог так допоможе, а я вам зробив дуже добре! Я вам пошив плаття за найостаннішою модою. Хіба не знаєте— у всіх паній тепер кишені ззаду. Тільки божевільний робить тепер кишені спереду, щоб я так, господи милосердний, здихався моєї роботи і не мусив бути кравцем (так звичайно божився він, як роблять усі єврейські ремісники),— це має дуже гарний вигляд! Шкода, слово честі, що ви самі не можете на власні очі переконатися, як воно гарно виходить. Не мацайте, слово честі, Брайндель, воно добре! От, носіть на здоров'я, споживайте на здоров'я, порвіть на здоров'я! Дайте лишень на чай моему учневі, він заробив, слово честі. Він, бідолашний, собі очі попсував і багато потрудився над цією кишенею. Мені теж належить, слово честі, чарочка.

Лейзера у Безлюдіві вважали за одного з найкращих кравців, що шиє по журналу, а орендар був там з найбільших багачів. Ну, то коли побачили, що його жінка, орендариха, носить ззаду кишеню, тоді всі безлюдівські модні жінки понашивали собі ззаду кишені. Проте, хоча моя кишеня ввійшла в моду, мені вона мало допомогла. Лейзер боявся, щоб я з часом не викинув нову таку моду, що наробить йому багато клопоту. А через таке побоювання не хотів давати мені й доторкнутися до шитва. Він віддав мене цілком своїй жінці у подарунок. Залишив собі тільки право часом дати мені ляпаса. Навіщо мені,— казав він,— такий жартун, такий фокусник? І при цьому додавав свою звичайну приповідку: Але - люле кол цевоов, ідять його собаки!.. Лейзерісі я одного разу наробив шкоди, мимохіть побив їй горщик з яечками і змушений був, нарешті, забиратися від них.

Мене потім віддавали до різних інших ремісників. Щотижня до іншого. Але я був нещасливий, і ніде мені не таланило. Кожен ремісник знайомив мене з господарством і запрягав у ярмо. Одного хазяїна я мав над собою, якогось шевчука, веселого бідаря. Він все посилав мене у брудні місця— рвати щетину у свиней з спини. „Дурненький,— було, завжди приказував він:— волосинка від свині теж добре, сам бог наказав у свиней рвати“ ... Коли я виносив

помі, цей веселий бідар жартома підводився і підспівував мені:

— Шановний Іциню! Неси, неси, Іцик - Авроменю,— щоб я дожив підносити тобі на весілля вино у решеті! Неси, Іциню, неси. В твої роки я доволі помий повиносив!..

Цього шевчука я в душі любив. Він поводився зо мною краще за всіх інших. Я держався у нього і, може, дечого навчився б, але він був дуже хворий, почав дужче, ніж до того, кашляти, харкав кров'ю, бо він, бідолаха, страшенно поневірявся, працював надсилу, годував жінку і дітей, а сам, бідний, чорта пухлого їв. Крім черствого шматка хліба з абищицею до цього, він нічого іншого не смакував. Що таке м'ясо, він давно вже забув. Розмовляючи, він часом жартував: „М'ясо, це не єврейська страва“... Його на візку одвезли до богадільні і там він незабаром помер...

VI

Одного разу прибув до Безлюдова мандрівний кантор і молився у нас в суботу з півчими. Люди з усіх інших синагог позбігалися слухати. Дехто з них зробив дуже просто — помолилися на світанку, пообідали, а потім пішли слухати. Був страшений тиск, штовхалися, я разом з іншими теж протовпився послухати кантора, бо, як і всі євреї, дуже любив співи.

У кантора був маленький півчий — дискант, мого віку. Я дуже заздрив йому, що він стоїть коло амвона, піддержує щічку рукою і виспіває так, що я б останню сорочку з себе віддав, аби зробитися, як він, півчим. Я дивився на цього півчого з великою пошаною тоді, коли ми, хлопчики, вийшли всі у синагогальні сіни. Я просто розгублювався перед ним. Мені здавалося, що на світі нема нічого кращого, ніж бути півчим. От, коли б мені таке! Коли півчий тільки но розкривав рота, я заглядав йому в рот. І коли б тільки була змога вскочити в нього — я б і на хвилину не задумався.

Прийшовши додому з синагоги, я все силкувався наслідувати півчого. Я співав голосно всі молитви, і мати мала з цього велику насолоду. Але я головно мав на думці не молитви, а наслідування півчого. У мені щось співало. Я не міг закрити рота ні на хвилину. Давно вже пообідали, а я все ще співав. Співи, нарешті, перейшли у

дикі зойки. Коли мати побачила, що я ніколи не скінчу і не дам їй хоч трохи спочити після кугеля, вона мене добре побила і викинула з хати. Куди біжить хлопець у суботу по обіді? Авжеж до синагоги. Еге-ге! Там я застав усю братву, всіх наших хлопців. Я думав, що тільки я один наслідував півчого. Ні! Всі інші робили те саме, що і я. Кожен окремо був дуже заклопотаний. Цей вищав, той гарчав, а той гудів, як бас, інший наслідував тенора, один страшенно викривлявся, надсаджувався, як кантор, а інший пускав трелі, як дискант. Потім всі разом побігли до жіночої синагоги заспівати цілу молитву, яку виконував кантор. Нявчали, пищали, свистали, галасували, кричали, аж поки шамес побризкав нас водою і всіх вигнав з синагоги.

Правда, треба вам знати, що я таки мав тоненький голосок, гарний дзвіночок. Я часом допомагав кравцеві Лейзорові, коли він співав на роботі. Лейзер при цьому зиркав на мене і казав, усміхаючись, ніби йому це було дуже приємно: „Добре, байструче! Так, так, чорти твоєму батькові, байструче!..“ Мені спало на думку попросити матір, щоб вона віддала мене канторові. Я причепився до неї, як кліщ, аж поки вона змушена була повести мене до кантора. Бідна нещасна вдова хотіла якось спекатись такого краму, як я. Коли кантор наказав мені вискнуту, а потім згодився мене взяти, я на radoщах був певний, що весь світ мені належить. Не можу змалювати, як мені було тоді на серці. Мати, очевидно, теж була дуже задоволена з цього. Таки дуже задоволена. Бо в розмові з своєю знайомою, чув я, вона сказала до неї так:

— Знову ж таки, Естер, щоб ви мені довго жили на цьому світі, хіба людина може забезпечити своє щастя? Скрути собі в'язи, голову зламай, з шкури пнися — і нічого не зробиш. Як то кажуть, Естер, коли господь хоче ошчасливити людину, то вона не знає навіть, звідки це береться. Я це кажу щодо мого сирітки. Знову ж таки, люди казали: до ремісника; нехай буде до ремісника. Що було б з нього? Але господь показав свою милість і довів, що воно не так, як люди кажуть. Ось маєш кантора!.. Благословенний будь, Естер, всевишній, мій хлопчик тепер уже забезпечений. З нього будуть люди, дай боже всім моїм любим таке. Я такого навіть і не заслужила у бога. Мабуть, прислужилися цьому заслуги батьків.

З кантором я понад півроку їздив по світах. Мені, небо-раці, і в нього було погано, гірше, ніж усім іншим півчим. Я добре вклепався. Звичай був такий: коли кантор десь молився, півчі повинні були нишком придивлятися до пуб-

ліки, дивитися, чи його молитва подобається. Слухати, що кажуть про те, як він співає і як читає з книги. А коли кантор дома кликав когось по імені, підморгнувши при цьому, це означало: ану, скажи но, чи були сьогодні задоволені? Проте, майже завжди ця доля припадала, як на злість, на мене. Це можливо тому, що всі інші півчі одразу ж після молитви накивали п'ятами і зникли. Тільки но проказував він: „Авромке!“ і при цьому підморгував до мене, то я, не знаючи ніяких хитрощів, відповідав йому:

— Канторе, сміялися, таки дуже чогось сміялися.

Ну, тоді він брав мене за вухо, крутив і крутив, тягнув і тягнув так, що, скажу вам, кравцеві штурхани були ніщо проти цього.

Одного разу ми молилися в одному містечку в суботу. Кантор дуже готувався до молитви, бо сподівався постійного канторства в тому містечку. В суботу ввечері до нього зібралися люди, цілий гурт. Пили пунш, вино, і було весело. Кантор маніжився, скаржився на горло:— він трохи застудився і мусить кілька днів бути обережним. Довго вагався, а все таки зробив ласку публіці, проспівав „Іллю“ і „валаську“. Канторові треба було мене кудись послати і тільки но він гукнув: „Авромке!“— ага, я одразу розкрив уста і сказав: „Канторе, з вас сміялися!“ Досить голосно і весело, бо я був трохи напідпитку. Кантор, бідолашний, зашарівся, почервонів, як індик, обличчя йому мінилось, а всі присутні були збентежені, сиділи, вирячивши очі. Я подумав, що кантор не хоче мені повірити. Балакучий я був тоді саме від чарки пуншу. Ну, то я замолов язичком і почав присягатися:

— Їй-бо, канторе, з вас сміялися! Ось оті люди кривились, дуже глузували!. Ну, а той, отой, що п'є і все шепчеться з вами, то він, слово честі, дуже сміявся під час вашого виконання. Щось він сказав, здається: „Немазаний віз“! Не знаю, що таке немазаний віз...

Кантор закусив губи, удав, що сміється, і сказав присутнім на мене, що я дурний, придуркуватий, не знаю, хто мене стриг. А до всього цього я ще зараз лизнув; але він мусить цю напасть держати заради голосу. Всім зробилося теж прикро. Розмова не клеїлась, і всі розійшлися чимсь незадоволені. Можете собі уявити, що зо мною потім було. Кантор показав мені, якого ми маємо бога на світі, той пунш мені боком виліз.

Я подорожував далі з кантором, побував у багатьох єврейських містечках, і наприкінці літа ми прибули до Цвіачича. Кантор сподівався заснуватися в Цвіачичі. Він там

докладав до цього всіх сил, старався, скільки міг. Старости просили його залишитись на осінні свята, а потім з ним порозуміються, бог дасть, з цим покінчать. Я тим часом трохи познайомився з цвіачицькими хлопчачами і мав, хвалити бога, певну пошану від тамтешніх урвиголов. А саме, коли доводилось бігти, тюкаючи, за місцевим божевільним, мене пускали бігти попереду. Або коли щастило викрасти у шамеса з шафи ріг, мені давали першому сурмити. Все було б гаразд, але що поробиш, коли немає талану.

Послухайте, чим кінчилось у мене з кантором! На новий рік, можете собі уявити, як мій кантор, бідолаха, старався. Він працював, як я вже сказав, скільки міг, повторював кожне слово разів десять, і тихо і голосно, тлумачив його пальцем, з басів переходив на фальцет — гай-ді-ді-ді, сюди, гай-ді-ді-ді, туди, і мало на стіни не дряпався. Бас захрип від підспівування. Після кожної фрази ще раз: латум-дум-дум-дум, і знову: латум-дум-дум-дум. Він сходив сьомим потом і все витирався носовичком, якого вже не випускав з рук. Тенорові, бідоласі, вже не служив голос, він мусив перекричати баса, але замість цього тільки повискував. Та й я, бідний, щоразу мусив підтягати тоненько: та-ту-ню! або протяжно: тра-та-та-ті... Словом, працювали сумлінно...

У синагозі молився молодий чоловік, багатій. Він був трохи з теперішніх, огрядний, здоровий, трохи жартун і дуже доброї вдачі. Він любив жартувати з дітьми і страшенно неполюбляв кантора за його гідкі гримаси. Коли кантор у молитві „ато зойхер“ виліз на битий шлях і пустився „по-молодецькому“ навпростець, до мене нишком підійшов цей жартун-багатій і дуже серйозно запитав:

— Скажи но, малий, ти можеш зробити вишеньку?

І тут таки з його губ готова була вишенька. Велика, червона така, аж я засміявся. Але саме тоді кантор зробив паузу і ждав, щоб я затягнув: тра-та-та-ті! Коли всі побачили, що кантор чоґось замовк, наче подавився,— почали гупати по лавах. Кантор сердито оглянувся на мене, наче я хотів його зарізати або відмовлявся повернути йому те, що йому належить. Очі його пломеніли, а обличчя було червоне, розпарене, як цимес¹. Бас повернув голову до мене і загув, як корова до теляти, щоб я відповів моїм „тра-та-та-ті!“ Але тільки но я хотів заспівати, багатій, що був напроти мене, зробив ще раз вишеньку, і я з

¹ Страва з моркви. (Прим. перекладача).

доброго дива вибухнув голосним реготом та ще з повискуванням! Кантор сполошився, збився з пантелику і заплутався. Вискочив з голобель, збився з шляху і пропустив велику частину молитви, а до того ще зробив кілька помилок. Всі здивовано вигукували: „Гі, гі!“ Гупали і стукотіли. Жінки, у жіночій частині синагоги, дуже перелякались і в один голос закричали: „Ой, горить!..“ Тут уже й чоловіки перелякались, почали штовхатися і вибігли з синагоги. Вся молитва була попсована. А ті, що молилися, лишились незадоволені.

Другого дня після нового року кантор мене вигнав, а сам, бідолашний, з соромом та ганьбою поїхав геть, десь далі тинятися. Я, неборака, залишився у Цвіачичі ні в сих, ні в тих“.

ҮІІ

Рабин, хай довго живе, відсунув від себе папери, щоб спочити трохи і перехопити дух. Він глянув на багатіїв і звернувся до них з такими словами:

— Вибачайте, друзі мої, що я морочив вам голову такою справою, ви люди зайняті, купці, кожен з вас має свій клопіт, морочиться своїми ділами і напевно не має часу! Але що мені робити, це ж від бога наказ — виконувати заповіти померлих. Він, мир йому, зажадав цього від мене і заслужив таки по праву, щоб виконали його прохання так, як це далі виявиться. Отже, прошу мені сто разів вибачити, друзі мої!

— Нічого, нічого! — озвалися всі багатії. — Навпаки, ребе, історія ця нам дуже подобається. Ми б не стомилися слухати її до кінця хоча б цілий день і ніч, так вона нам до вподоби. До того ж, Іцхок-Авром таки заслужив у нас усіх, щоб ми для нього відсунули трохи набік наші справи і слухали його описання. Певно, що воно до чогось приведе. Кінець мусить бути, безперечно, надивовижу гарний, і ми не шкодуватимемо, що слухали.

Раптом відчинились двері. Рабинша просунула голову і запитала, чи може зараз хто ввійти до рабина. Справа дуже важлива. А коли дістала у відповідь: „можна“, — вона одразу ж таки завела до кімнати якусь жінку, надзвичайно гарну, чорняву, з очима, мов ті черешні, ще не дуже стару. Багатії скося апетитно дивились на неї і очима їли незнайому вродливу жінку, що стала посеред кімнати, трохи зняквівши; краска виступила на її обличчі. Потім вона, вклонившись, підійшла до рабина і сказала трохи трем-

тливим голосом, що має до нього пильну справу. Проте вона не може говорити інакше, як віч - на - віч. Рабин чемно перепросив присутніх і пішов з цією жінкою до іншої кімнати.

— А, реб Менделе! Що поробляєте гарньогого?— звернулась до мене рабинша після того, як рабин пішов.— Вже довгий час, реб Менделе, вас не було тут. Чи привезли щось нового? Чоловіки вважають, що тільки для них треба друкувати книги, все тільки для них. Жінки не мають душі, вони просто не люди і нічого не потребують. Досить для них і того, що вони живуть, вагітніють, мають дітей, годують їх, варять обіди, оберігають чоловіків і поневіряються.

— Хвалити бога, що бачимось здорові!— відповів я.— Нічого, рабиншо, я вас не забув. Я вам привіз молитовник, зовсім новенький. Бачите, рабиншо - серце, ви даремно докоряєте чоловікам. Вас, слово честі, ми теж маємо на думці. Подивіться, будь ласка, огляньте молитовники, які спеціально для вас складають зрозумілою мовою. Чого вам ще треба? Мені здається, що вам досить, цілком досить зробили... Та не про це мова.

— Ай, ай, рабиншо!— озвався, усміхаючись, один з багатіїв.— Ви хочете, слово честі, вчинити повстання між жінками! Слухаючи вас, наші жінки почнуть кирпу гнути, ставити зовсім нові вимоги і нам, боронь боже, ще схочуть дати розвід! Але, питаюся вас, рабиншо, коли вже прийшлося до слова, скажіть,— щоб ви були здоровенькі,— чому все таки цар Соломон написав, що навіть серед тисячі жінок він жодної не знайшов путящої?

— Саме таки тому він не знайшов,— відрізала рабинша,— що він мав, вибачайте, тисячу жінок. Чоловіки, що прагнуть мати багато жінок, не можуть жодної справжньої знайти. Скажіть мені, ви на їхньому місці були б кращі, чоловіки?..

— Але чому ж,— озвався ще один,— написано у наших книгах, що у жінок розуму тільки маленька жменька?

— Це гому,— відповіла рабинша,— що їх писали чоловіки. Авжеж, ви розумні, коли пануете і держите бідолашних жінок у ваших руках! Сильний завжди лишається розумним, правдивим, як то кажуть: ангел смерті ріже, і його правда лишається. Але жарти набік. Я вас питаю тільки, як ви можете вирішити таке, коли ми знаємо і бачимо на власні очі, що це не так! Мало хіба жінок пророчиць і мудреців було у нас, євреїв, колись за старих часів, хіба мало розумних, здібних жінок є в нас і тепер, таких, що стоять набагато вище декого з чоловіків? Мені здається, що навіть тут у нас, у нашому місті, можна нарахувати багато жінок, що тільки їх здібності і розумові чоловіки мають дякувати

за все — за всю їхню пошану та їхнє багатство. Коли б не жінки, з них нічого не було б. Проте, хай щонебудь трапиться у місті, хай якась важлива справа, то знають тільки чоловіків, що ні до чого, вибачайте, не здатні, не спроможні кішці хвоста зав'язати. Жінок мають за ніщо. Все чоловіки та чоловіки. Навіть до лазні, вибачайте, гукають тільки чоловіків. „Чоловіки, ідіть до лазні!..“

— Щось мені здається, рабиншо, ви сьогодні дуже схвилювані, — озвався знову багатій, — щось ви говорите з досадою, вам щось погано на серці і весь ваш гнів окошується на бідолашних чоловіках!

— Вірте мені, — сказала рабинша і очі її сповнилися сльозами, — вірте мені, хоч скільки я говорила, це все сота частина того, що слід було б говорити, так гірко мені на серці. Ця бідна жінка, яку ви тут оце тільки бачили, вона у мене сьогодні багато здоров'я забрала і довела мені своїм великим нещастям, яке її спіткало, що таке чоловіки і що вони здатні робити, і яка темна та гірка наша жіноча доля. Лишенько й горе нам, що ми народилися на цьому світі! — сказала рабинша, глибоко зітхнувши і витираючи носовичком очі.

— Ось вам, рабиншо! — сказав я і подав їй молитовника, якого видобув з пакунка. — Я знаю, що цей молитовник буде саме для вас, бо він таки дуже хороший.

— Ваша правда, реб Менделе! — озвалася рабинша. — Для нас, бідних жінок, те і лишилося, що читати молитви. Це єдині ліки для сердець, повних болячок і ран; єдина втіха поплакати коли-не-коли і вилити всю свою важку тугу в гарячих сльозах... Боляче тільки те, що чоловіки, які не розуміють і навіть не хочуть розуміти наших сердець, сміються, глузують з жіночих молитов і заздять нам на ці наші єдині ліки. Якби вони хоч колинебудь сиділи у жіночій синагозі в суботу чи в свято і бачили там багатьох нещасних жінок, які насилу вирвалися з дому: ця — з нещасною долею через свого чоловіка, та — бідолашна вдова, одна — з важкою вагітністю, друга — з гірким настроєм через своє немовля, хвору дитину, що не дає їй ночами спати і замучила її, бідолашну, та — з попухлими, обпеченими руками від того, що стоїть весь час коло печі, а ця — з засмученим блідим лицем від важкої панщини, від постійного ярма; коли б чоловіки побачили всіх цих засмучених, прибитих жінок, як вони стоять, повторюючи слова молитви, рюмають, тужать, підвівши очі до милосердного бога, відданого батька на небі, вмиваються сльозами і виплакують з себе душу! Коли б вони, чоловіки, задумались над цим і побачили це

на власні очі, у них, слово честі, не повернувся б язик кепкувати з жіночих молитов... Спасибі вам, реб Менделе, що ви мене не забули. Я вам зараз пришлю за молитовник.— Так сказала рабинша наприкінці, витерла очі і нишком вийшла.

Всі в кімнаті сиділи довгий час мовчки, неначе їм мову відібрало. Рабинша своїми словами навіяла на всіх страх. Я сидів собі сумний у куточку і переживував кожне слово рабинші. Всі вони, мов губка, були просякнені гірким почуттям і кололи мене, пекли, хапали за серце чимраз більше, коли я їх розжовував. Мені було ніяково, неначебто перед моїми очима розтинали живу людину, виймали тепле, ще тремтяче, серце, розкривали, розрізали його, щоб побачити все, що там всередині робиться. Перед моїми очима стікала кров, жовч, сльози, сукровиця, а в очах бриніли стогони і зітхання.

Серед багатьох сумних постатей у мене в думках маячила надивовижу вродлива жінка, яку рабинша так оплакувала. Мені уявлялось, як вона плаче, ламле руки, і кров бризкає з її схожих на черешні очей. Що це за жінка? Яке у неї, бідолашної, горе? Хто міг таку скривдити? В чому полягають її страждання? Це все я обдумував про себе, глибоко замислившись. Так я думав чимало часу, поки раптом прокинувся, неначе від сну, і глянув на присутніх.

— Чого ви так зітхаєте, реб Хоне?— запитав один багатий у другого.

— Я зітхаю, реб Береш,— відповів реб Хоне,— через велику втрату, яку ми маємо. Іцхок - Авром був дуже корисна людина. Ми всі мали в ньому друга, діяча, вірну людину. Він для нас зарано помер. Йому треба було хоча б іще кілька років жити. Шкода, слово честі. Ми можемо всі зітхати через таку велику втрату. Ні для кого Іцхок - Авромова смерть така відчутна, як для міста, для нас всіх, хочу я сказати!

— Це правда, реб Хоне,— відповіли всі і дуже замислились.

— Вам, реб Файвиш, треба таки точно знати, коли буде похорон,— запитав один.— Ви ж, реб Файвиш, діяч у похоронному товаристві.

— Похорон, реб Абе, буде тільки завтра. Поперше, сьогодні важко викрутитись, була затримка з багатьох причин, а подруге, саме товариство ще не порозумілося.

— У мене є сьогодні ще весілля,— озвався один даєн,— я справляю шлюбний обряд.

— А я страшенно голодний,— сказав другий даєн,— я б зараз взяв щось перекусити. Мені таки час уже їсти. Я ще сьогодні крім склянки цикорію нічого не мав у роті.

— Мій геморой мене страшенно мучить!—встряв у розмову ще один даєн.— Скажіть мені, прошу вас, що ви робите з вашим гемороем? Цимес з моркви, кажуть, дуже корисний для цього. Хіба можна знати? Я досі лікувався вареними сливами.

— Найкращі ліки від геморою,— сказали нараз перші двоє,— зовсім не зважати на нього і нічого не робити. Ми маємо традицію від наших батьків...

Я сидів, наче на голках, і лічив хвилини, щоб рабин зайшов і можна було б почути кінець усієї історії та дізнатися, навіщо я тут був такий потрібний. Для мене задовга була кожна хвилинка і я стомився, дожидаючи. Раптом ввійшов рабин, чомусь дуже стурбований, із зморщеним лобом, а це добре свідчило, що голова його зараз сповнена думок, що не все гаразд. Він кілька разів провів рукою по обличчю, витягнув волосинку з бороди, потім звернувся до присутніх з такою мовою:

— Пробачте мені сто разів, друзі мої, що я вас змусив так довго чекати. Я був зайнятий з цією бідолашною жінкою, і зараз я дуже стурбований. В мене, не вам зичучи, трохи болить голова. Крім того, уже таки трохи пізнувато. Тимто я б сказав, що нехай на сьогодні буде досить читати. Бог дасть, завтра вранці запрошую вас, приходьте, будь ласка, і ми, не зарікаючись, прочитаємо все до кінця. Але я вас прошу, якщо на це буде ваша ласка, вранці, таки зовсім вранці, одразу після молитви.

Всі розійшлися. Коли я прийшов назад до синагоги, то побачив, що мій голодний коник стоїть, бідолашний, наставивши вуха, і дивиться у візок. Ну, розумнику мій,— кажу я до нього, взявши його приязно за чуприну,— ходім їсти січку! Покищо, розумнику мій, їстимеш січку. А завтра, бог дасть, коли твій розум буде остаточно доведений, тоді матимеш у мене цілу мірку вівса.

VIII

Насилу дочекався, щоб уранці помолитися, перекусив нашвидку, залишив далі на шамесів догляд мій візок з конячкою і подався швидше до рабина, до якого незабаром прибули всі вчорашні гості, крім одного реб Файвиша, якого бракувало до повних зборів. Всі просто палали від бажання послухати кінець оповідання і сподівались чогось нового.

Рабин сів, взяв у руки папери і після того, як трохи прокашлявся, сказав:

— Ми вчора зупинились, здається мені, ось на чому: „Я, неборака, залишився у Цвіачичі ні в сих, ні в тих“. Так, отут таки, тут! Тепер, друзі мої, слухайте, будь ласка, далі і не перебивайте. Ось що він пише далі:

„...Новий рік я в Цвіачичі годувався у єврея; важко визначити достеменно, що це за людина була: не хасид і не з телерішніх, щось і сюди, і туди, а знову ж таки здається, ні туди, ні сюди. Вдягнений ні по-старомодному, ні по-теперішньому, як то кажуть, ні риба, ні м'ясо. Я потім часто зустрічав таких людей, але ніколи не міг добрати, що вони з себе являють ...

Коли я залишився самотній, блукав, мов ягнятко, сам один, не мав чим день перебути, я подумав і пішов до цього єврея, розповів йому про своє нещастя, про велике лихо, що мене спіткало. Цей єврей з натури був непоганий, мовчазний — червінець слово. Він мене мовчки вислухав і все тільки гладив уса. Потім він замислено махнув рукою, щоб я залишився у нього в хаті, і наказав дати мені чогонебудь поїсти. Увечері, годині о десятій-одинадцятій, коли на вулиці не видно було вже і скаженого собаки, і було так темно, хоч в око стрель, він пішов зо мною ген-ген на край міста, до якогось занедбаного завулка. У цьому завулку було спокійно, тихо, як на кладовищі. Чути було там тільки шелест дерев, серед яких прогулювався вітер, шарудіння сухого листя, що де-не-де лишилося на деревах, а також звуки дрібного осіннього дощичку, що раз-у-раз крапав на опале листя, на засохлу траву та на різні овочі на городах. Коли вітер на хвилинку вщухав, чути було здалеку рипіння млина і дзюркіт швидкої текучої води. Тільки но вітер знову піднявся, разом з ним з міста долинули непевні змішані голоси: співи півня, мукання корови, рипіння воріт, гуркіт візницької підводи і гавкотня хазяйського собаки. Певно, в тому завулку жили не євреї, бо ж інакше тут не було б городів, дерев, на землі не лежало б розкидане листя, а мій єврей мусив би намацувати шлях, щоб, боронь боже, посеред вулиці не натрапити на корову чи наразитися на поламани приступки перед кожними дверима.

Мій єврей все йшов і йшов зо мною, не кажучи й слова. Аж ось нарешті ми підійшли до якогось дворика і ввійшли там у низеньку невеличку хатку. У маленьких сінях блимала свічка. Там мій єврей скинув верхнє вбрання і зайшов до другої кімнати. Мені, проте, він звелів чекати тут, у пе-

редній. Мені довелося постояти там під зачиненими дверима і я почув таку розмову :

— Гутен абенд, гер Гутман!¹

— Віль комен, гер Якобзон! О, який гість! Ось уже три тижні, як ви не приходили. Що б це мало означати, гер Якобзон?

— Любий гер Гутман, як я міг? Ви ж знаєте, що сьогодні святий празник, новий рік, а тутешні євреї тепер ще більш фанатичні, ніж будьколи. Ви ж знаєте моє становище, який я залежний від цих людей. Коли б вони, наприклад, побачили, що я йду до вас...

— Ви маєте цілковиту рацію, гер Якобзон. Коли так, ви маєте рацію. Так, ви залежні, у вас є родина.

— Чи закінчили ви вже свій твір, гер Гутман?

— О, так, книга мені вдалася, дуже корисна книга! Шкода тільки, що у нас дуже мало хто по-гебрейському читає.

— Скажіть краще, гер Гутман, що ви ніякої винагороди за свою роботу не маєте і змушені частенько жити в скруті, а до того ще незаслужено зазнавати переслідувань і зневаги.

— Повірте мені, гер Якобзон, письменник, поет не жадає, власне, зовсім іншої плати крім того, щоб його зрозуміли. Ненависть, переслідування, скрута тільки загартовують його дух для дальшої роботи. Лише тоді хочеться працювати. Незаслужена ненависть, зневага — йому так само приємні і любі, як заслужена пошана. Терпіти в ім'я правди — це, власне, не страждання. Страждання є, коли доводиться підлещуватись, лицемірити, самого себе заперечувати, продавати своє сумління, своє серце, свій розум. Думаєте, бути підлесником, фальшивою людиною — це така вже легка робота? Аж ніяк! Це майже так само важко, як бути злодієм. Підлесник, лицемір, облудник мусить завжди тремтіти, бути завжди обачним, оглядатись повсякчас, як злодій. Чи вірите ви, що всі мої супротивники, які мене переслідують, релігійні, богобоязливі і щасливі? О, ні, ні! Частина їх переслідує мене тільки через заздрощі. Дуже просто! Вони почувують себе порожніми, нерозумними, некорисними людьми, їх мучить те, що є одна тямуща людина, яка розуміє їх і пронизує їх наскрізь одвертими очима. Вони бояться, уникають таких одвертих очей, так само, як кажан боїться променю ясного сонця.

¹ Добрий вечір, пан Гутман.— Гутман буквально означає — добра людина. Вся розмова відбувається напівнімецькою, напівеврейською мовою, як це звичайно велося у євреїв-просвітників минулого сторіччя. (Прим. перекладача).

— Правда, гер Гутман, з такими душевними якостями і такими гарними думками, ви справді варті заздрощів. Вам треба заздрити. Знаєте, чого я, власне, сьогодні прийшов до вас? Ви мені вже кілька разів казали, що вам потрібен хлопчик для доручень. Зараз я такого дістав і привів його. Здається, що він чесний хлопчик, хоч трохи телепень, не одшліфований.

Я цю розмову майже всю зрозумів. Себто не суть її, не зміст. Це було не для мого розуму. Я тільки зрозумів слова. Частина слів була нашою мовою, єврейською, а про зміст решти німецьких слів я міг уже догадатися, бо, подорожуючи з кантором, я зустрічав різного сорту людей, прислухався до їх розмов. Кантор сам любив іноді докинути до розмови якесь німецьке слово, коли це йому личило. Іноді він навіть казав, що співає по нотах і знає хоральні відправи... Талмуд-тора теж мені дала трохи німецьких слів, коли вчитель поясняв біблію. У галантерейній крамниці я теж узнав кілька німецьких слів від прикажчиків, що інколи, розмовляючи з покупцями, додавали дещо по-німецькому. Крім того, просто всі євреї розуміють по-німецькому. Адже це їхня рідна мова...

Двері раптом відчинились, і мене покликали до другої кімнати. Мій єврей сидів там без шапки. Німець взяв мене за руку і сказав до мене привітно:

— Ну, лібер юнгер менш!¹ Хочеш служити в моєму домі? У мене неважка робота, тобі доведеться виконувати звичайні речі, а часом піти кудинебудь.

Я витріщив на нього баньки і так придуркувато дивився, що німець не зміг утриматися від усмішки. Він, проте, мені одразу сподобався. Його обличчя було таке добряче і він говорив зо мною так привітно, не те, що всі інші, як, наприклад, кравець, кантор і навіть моя мати. Він дивився на мене з такою спокійною добрячою міною, що мене до нього щось потягло. Я підняв руку до моєї смушкової шапки (бо я завжди носив смушкову шапку як зимою, так і влітку, у найбільшу спеку, навіть тоді, коли йшов босий), трохи підняв її і подержав над головою. Потім зсунув шапку набакир, тоді на маківку, пересунув на один бік, на другий бік, туди-сюди, натягнув трошечки вище, а другою рукою мацнув пейси, почухав потилицю. Я просто сам не знав, що робити з головою і з шапкою, поки, нарешті, набрався сміливості і, поклавшись на волю божу, раптом скинув її з голови. Я в ту хвилину почував, як над моєю

¹ Ну, любий молодий чоловіче!

невкритою головою подуває якийсь холоднуватий вітерець, немов би мене стригли. Раз-у-раз у мусив себе мацнути за голову. Мені це все здавалось чудним.

— Ну, майн лібес кінд,— сказав німець і поклав мені руку на плече.— Ду біст айн гутер бурш!¹ Як тебе звати?

Я стояв так само запаморочений, як колись у талмуд-торі, перед німцем, роззявив рота, витріщився і дивився придуркувато, немов якесь розмальоване опудало.

— Як тебе звати? — ще раз запитав мене німець.

— Хіба я знаю?

— Як то, не знаєш, як тебе звати! А хто ж знає?

— Мати,— відповів я,— мати моя, бувало, прозиває мене Іцхок-Авромце; учитель у талмуд-торі — Іце-Авремеле; кравець — байстрюк Іцик-Авремел; швець, коли я виносив помиї, називав мене — Іциню-Авромену; а кантор — Авромке. То де ж мені знати, як я звуся?

— Маєш рацію! — сказав німець з усмішкою. — Але семи імен, як Ісро², все ж таки не маєш. У тебе тільки одно підвійне ім'я: Іцхок-Авром. Дуже гарне, на пам'ять патріархів. Я так і зватиму тебе. Зватимешся у мене Ізак-Абрагам, або Абрагам. Ну, хочеш бути у мене, Абрагам?

— Аби ви мене тільки не били, не катували. У мене вже, слово честі, цілої кісточки нема.

У німця виринули сльози на очах.

Він взяв мене за плечі і, заглядаючи мені в лице, сказав так:

— Бідолаха, бідолаха! Видно, що він дуже багато перетерпів. Таке молоде, і вже цілої кісточки немає! Так, так, — озвався він потім до мого єврея. — Він дійсно плюмпф, дуже наївний, придуркуватий, але айн гутер бурше.

Мій єврей мовчав і тільки гладив уса.

— Ні! — сказав знову до мене німець. — Я тебе, вір мені на слово, не чіпатиму. Ти ж така сама людина, як і я. Крім того, ти ще і самотній. Будь спокійний, я тебе не битиму. Ну, лишаєшся у мене?

— Лишаюсь! — відповів я і зостався у німця.

Німець був, бідолаха, дуже убогий, але убогість не мала влади в його домі, щоб виявлятися з її брудом, лінощами, занедбаністю і всіма іншими гидкими ознаками злиднів, як звичайно буває у незаможних людей, особливо в єврейській

¹ Ну, моя люба дитино, ти добрий хлопець.

² Ісро — біблійна особа. (Прим. перекладача).

бідноти. В його хаті було охайно, все на своєму місці. Кожен куточок яснів, мінився. Мадам, його жінка, доглядала за кожною шпаринкою, не сиділа і хвилинки: варила, пекла, мастила, прибирала, працювала, шила, латала білизну. І при всіх цих роботах, що від них інші стають лихі, як відьми, вона завжди була спокійна, тиха, з веселим обличчям. На все у неї ставало часу. Хоч яка вона була заклопотана, у неї ще лишався час, щоб іноді брати книжку, читати і знати, що робиться, що чути на світі.

Чоловіка вона поважала над усе. Вона дуже високо цінувала його і його писання, обертала його від різних турбот, що могли перешкодити йому в роботі, і справді була з ним одним тілом, однією душею.

Старша дочка, порядна, делікатна дівчина, допомагала матері, прала, прасувала, робила все, що треба у хаті і дуже гарно гаптувала. Вона мала лише одним - одно плаття, але яке гарне і чисте воно було завжди, неначебто щойно спід голки! Щодня у певний час вона навчала своїх двох маленьких сестричок, яких вона виховувала, давала їм добру едукацію, завжди їх мила і вдягала у все чисте і біле.

Старший син вчився в університеті і звідти частенько надсилав батькам гарячі палкі листи, в яких він втішав їх і просив, щоб вони не турбувались, не брали близько до серця того, що не спроможні допомагати йому грішми на його прожиття. Правда таки, він трохи зазнає скрути, але сподівається, що якимось обернеться і не помре з голоду.

„Нічого,— закінчував він,— того, що ви мені дали, багато інших, дуже заможних матерів і батьків своїм дітям ніяк не могли дати. Ви мені дали більше ніж гроші — ви мене навчали, шляхетним зробили моє серце, заклали в мене добрі почуття: любов до людей, жалощі до бідних та нещасних і привчили мене задовольнятися малим, переносити нещастя у скрутний час з веселим настроєм. Такі душевні якості багаті батьки ні за які гроші, ба навіть за все своє майно, не можуть дати дітям...“

Ці листи сина дуже часто читали в хаті голосно, при цьому раділи і разом вмивалися сльозами. Словом, це була дуже хороша, дивовижна сім'я. Але я тоді ще не мав стільки розуму, щоб усе зрозуміти так, як я оце тепер описую. Я почував тільки, що Гутман і його дружина зовсім інші люди, не такі, як, наприклад, кравець Лейзер з Лейзерихою, як меламед реб Азріл з його жінкою і навіть як багатий галантерейник з його товстою, здоровенною галантерейницею, козаком - бабою, що мала гострий язичок, носила

шовкове вбрання, пишалась перлами на шиї, а вся була неохайна, брудна. Я бачив тільки те, що тут не такий дім, але по суті зрозуміти їхню вартість — це ще було на той час не по силі для мого розуму.

Німець мій сидів день і ніч в окремії кімнаті, навколо нього валялись книги на столі і під столом. А він все писав. Він був дуже заглиблений у своє писання, і видно було наочно, що має з цього велику насолоду. Він часом розмовляв сам з собою, сміявся або скреготав зубами, немов би сварився з кимсь. Якщо іноді його переривали з приводу чогонебудь, він схоплювався, немов би з неба упав, дивився, не розуміючи, і відповідав не до ладу. Я не раз пересмикував плечима і виходив з кімнати, не знаючи, що він сказав. Чобіт його мені не доводилось чистити, бо він дуже рідко виходив з дому. Зате його халат і туфлі були дуже подерті.

Моя головна робота була — іти кудинебудь. Він часто посилав мене на пошту віднести і здати листи чи посилки¹. Інколи він посилав мене з запискою або з книжкою до когонебудь чи давав інші подібні доручення. Здається, хіба ж це важка робота? Дуже легка. Так ні ж! Немає ще такої гідкої і важкої роботи, як оця! Коли я іноді приносив комунебудь записку, той дуже крутив носом, немов би відчув гострий запах щойно натертого хрону, і з сердитим виразом наказував прийти завтра. Завтра він казав — післязавтра. Післязавтра я не заставав його дома. А коли приходив до нього згодом ще раз, він уже на мене гарикав: — „Чого хоче від мене цей хлопець? Ніяк не здихаєшся його!“ А другий просто наказував своїм слугам, щоб мене не пускали на поріг; третій прочитував записку, стояв, трохи вагаючись, і виходив у другу кімнату, ні слова не кажучи мені; четвертий озивався: — „Скажи твоєму панові, що мене немає дома! Розумієш?..“

Словом, мене гнали, уникали, як якоїсь бридоти. Коли тільки помічали мене здалеку з запискою чи з книгою, просто замикали двері або нацьковували на мене собаку, слугу... Помітно було, що багато з них просто казилися від одного погляду на книжку, пропасниця біла їх. Чого вони так бояться? Цього я тоді ніяк не міг збагнути. Один з десяти інколи зглянеться і візьме книжку, але одразу ж жбурляв її під три чорти десь у куток або під лавку, а мені давав подертого карбованця без номера...

¹ У минулomu столітті єврейські автори самі розносили свої твори на продаж або розсилали їх по пошті. (Прим. перекладача).

Ті часи були для мене дуже гіркі. Я зичу всім моїм ворогам, щоб вони ходили з книжками до єврейських багатіїв, вислухували при цьому їх ущипливі слова, бачили, як вони міняться на обличчі, як вони набундючуються, спалахують і які у них тоді пики!

Мій єврей, чи то пак, гер Якобзон, часто приходив до німця пізно вночі, сидів там трохи і розмовляв, а коли я не був стомлений, то часом прислухався під дверима до їхньої розмови. Просто так, аби час перебути. Одного разу я чув, як Якобзон щось розповідав про доктора Штейнгерца¹ і все чомусь дуже дивувався.

— Ет,— озивався Гутман,— чого ви так дивуетесь? Доктор Штейнгерц — маленький чоловічок і саме тому він такий багатий і є душею всіх. Хіба для вас новина, що коли робишся маленьким чоловічком, то буваєш душею всіх і досягаєш усього на світі?

Я затремтів, почувши ці слова! Як то, Гутман, мій гер Гутман теж каже, що маленький чоловічок — це душа і багатство!.. Я з великого подиву аж підстрибнув, схопився за голову і дуже збентежився. Гутман чогось покликав мене і, побачивши мое дурне обличчя, не міг стриматись від усмішки. Мій єврей, глянувши на мене, хитнув головою і сказав:

— Еге! Він все ще придуркуватий, такий самий телепень, як і раніше!..

Незабаром я знову почув під дверима, що Якобзон провадить розмову про Ісера Варгера², який він багатий і щасливий, усім орудує в місті. Його сила, пошана, якою він користується, це просто щось надприродне.

— Це дуже просто,— сказав на це Гутман,— Ісер Варгер — маленький чоловічок, і він для нашого багатія те саме, що душа. Це все якраз цілком природно і тут нема чого дивуватися.

— Так, це все правда, добре живеться на світі тільки маленьким людям! — сказав Якобзон, зітхнувши, одразу ж таки попрощався і пішов.

¹ Штейнгерц — кам'яне серце. (Прим. перекладача).

² Варгер — душитель. (Прим. перекладача).

IX

Здоровий був, маленький чоловічок! Знову маленький чоловічок, знову мої давні, колишні думки! Маленький чоловічок для мене бажаний гість, такий самий бажаний, як тоді, коли я був засмучений, прибитий нещастям і мріяв, щоб хоч трохи спочити. Цілу ніч після розмови я дуже неспокійно перекидався з одного боку на другий і все думав про себе: Ісер Варгер — маленький чоловічок, душа, і він — багата, щаслива людина. Значить, очевидно, що коли хто маленький чоловічок, то він багатий і щасливий! І, очевидно, з цього висновок, що люди можуть зробитися маленькими людьми, коли цього схочуть. А коли робляться маленькими людьми, то стають і багатими і щасливими та досягають усього на світі. То я, очевидно, маю рацію, що мені споконвіку хотілося бути маленьким чоловічком. Так, це все гаразд, дуже добре! Питання тільки в тому, як зробитися маленьким чоловічком? Коли б я хоч як згинався, скривлювався, зщулювався вдесьтеро, я ж все таки не буду маленьким чоловічком. Певно, що бути маленьким чоловічком — великий фокус, такий з фокусів фокус. Набагато більший, ніж робити циркові фокуси та інші комедіантські штуки. В цьому щось приховане. Бо коли б усі знали як, тоді всі зробилися б маленькими людьми, душицями, багатими і щасливими людьми!..

Всі ці думки я дуже довго продумував на своєму ліжку і коли, нарешті, заснув, мені снилися дивовижні гарні речі: як я зустрічаю на вулиці маленького чоловічка, що викормарює не знати що, крутиться і хилиться на всі сторони. Ось він підскакує до громадської хати, стає посеред купки громадських діячів, крутить і робить з ними, бідолашними, комедію. Вони не примушують себе довго просити, беруться до гаманців і сплячують йому гарненько за його поради... Звідси він, як перевертень, заліз до орендаря такси за пазуху, полоскотав його як слід, обидва посміялися, чогось було їм дуже втішно, і маленький чоловічок вийшов з кишені орендаря такси, увесь позолочений. Орендар, бідолаха, тричі сплюнув і одразу ж таки зробив собі інші кишені!..

З кишені орендаря такси він — бац! — вскочив на губи двох „гарних“ людей, що сіли визначити довідкові ціни на м'ясо. Оце тільки вони ладні були сказати: сорок п'ять шелягів за кіло м'яса, але він їх мазнув, схопив своєю ручкою за язики і вони, бідолашні, заїкнулись та сказали раптом: ш і с т д е с я т!.. З їхніх губ, що обернулися, хай бог милує

всіх євреїв, на халяви, він перескочив вчепився в якогось багатія, крутив ним, крутив, і зробив з нього шкуряного дишля... А там перескочив на лапсердак, з лапсердака у короткий піджачок, а ось уже сидить верхи на громадському цапі, що пасеться звичайно разом з чередою міських корів!¹

Словом, маленький чоловічок завзято працював, і все, що робив, виходило тільки добре, добре і добре. Я йому так заздрих, що аж почав зіщулюватись, підобгав під себе ноги, затамовував подих, поки перестав мислити, почувати, бачити і слухати—і раптом—як хороше!—я зробився маленьким чоловічком, з блоху завбільшки! Я просто не тямився від радості. Одразу ж таки я зробився душею для всіх і мені почало щастити, куди б я не повернувся. Я їздив у кареті, вдягнений як вельможа. Всі віддавали мені шану, підносили найдобріше, найкраще. Моя розписка скрізь мала силу. Я робив усе, що хотів, і дурив ціле місто. Кожен здалеку показував на мене пальцем:

— Ось їде душа, ось їде душа.

— Он там щось говорить душа!

— Ах, подивіться лишень на душу!

— Ша, що там каже душа?

— Що, у вас є гроші на посаг дочці? Віддайте їх души на схов!

— У вас позов, товариський суд? Підіть, слово честі, до души!

— Вам якась послуга потрібна? З послугами тільки до души!

— Розумний, добрий радник, поважний ділок, староста, добродійник—це тільки душа!..

Раптом, проте, я почав випростовуватись, витягатись, щось прояснішало мені в очах і—доброго ранку, байстрюче, Іцик-Авремеле! Це я сам лежу, простягшись, як у батька в винограднику, на моєму ліжку. Обмацую себе: тут мацнув, там мацнув. Егеж, це я таки сам! Я, неборака, своєю власною персоною на весь свій зріст. Звідки я тут раптом узявся? Ах, як я себе ненавиджу, чого я прокинувся і чому це саме я!..

Ну, подумав я про себе потім, нічого! Я вже дійду, як треба зробитися маленьким чоловічком, хоч смерть моя буде, а мушу дійти. Тут я одразу ж почав знов оглядати себе: коли мені снилось, що я зробився маленьким чоловічком—багатим, щасливим, цілим махером у місті,—то я

¹ Корова по-єврейському означає ще і „дурень“. (Прим. перекладача).

тоді, здається, перестав мислити, почувати, бачити і чути. З цього висновок, що інакше не можна бути маленьким чоловічком, хіба що раніше перестати мислити і почувати. Це дуже просто: треба зовсім нічого не мислити, зовсім не почувати, нехай інший перед тобою хоч дуба дасть, руки на себе накладає. Але що зробити для цього? Як перестати думати і почувати? Ось у цьому таки вся заковика. Отут собаку зарито! Я, було, надумав спитати мого пана, але одразу ж передумав: коли б Гутман знав секрет, то він би сам зробився маленьким чоловічком! Він був би багатий, не поневірявся б так і йому не доводилося б, бідоласі, зазнавати ганьби, посилати книжки і бути підлеглим, залежним від думки кожного. Я обміркував цю справу з усіх боків і лишився ні з чим.

Цілий день згодом я був, як навіжений: голова мені мало не луснула; не знав, що роблю і на якому я світі. До чого б не доторкався, я робив шкоду. Я того дня розбив дві чайних склянки, кілька порцелянових тарілок випало з моїх рук, перевернув чорнильницю з чорнилом і, ставлячи самовар, переплутав: туди, де повинна бути вода — насипав вугілля, а туди, де вугілля — налив води. Всі в хаті поглядали на мене дуже здивовано, перешіптувались і, певно, почували, що в мене щось не все гаразд. Гутман, показуючи на мене своїй мадам, поклав пальця на лоба і сказав їй стиха:

— У хлопця тут, в голові, щось неспокійно. Придуркувато-простацький він був завжди з вигляду, але сьогодні це все ще більше позначається. Він, бідолаха, дуже прибитий. Він ще зовсім дитина!.

Довгий час я був сердитий, як сім чортів, все кривився і виявляв незадоволення. Серце мені калаталось страшенно. Все всередині шуміло, крутилося, як у млині. Наче якийсь голос все кричав до мене: „Іцхок - Авром! Що з тебе буде? Доки поневірятимешся і блукатимеш по світах? Зробися маленьким чоловічком, Іцхок - Авром! Роби все, що можеш, а зробися маленьким чоловічком. Тоді заживеш щасливо, у багатстві, у пошані і вирівняєш свої кістки!..“ Голос, не припиняючи ні на хвилину, нашіптував мені. Я ходив, як у тумані, дуже збентежений і не міг собі дати ради, що робити, з чого починати. Раптом у мене блиснула думка — піти в слуги до доктора Штейнгерца! У нього я добре придивлюся до кожної дрібниці і з часом дійду, в чому секрет, як можна зробитися маленьким чоловічком.

Треба бути таким телепнем, таким прибитим хлопцем, як був я, щоб зрозуміти мій душевний стан і непоборні по-

чуття, що їх ця думка в мені розбудила. Кожен на світі . навіть той, що розуміється на справах і має голову на плечах, має свої химери, забобони, дурниці, в яких сам себе переконуює, вони лежать глибоко вкорінені в серці, а химери та забобони чужого здаються дикунськими, без смаку, без запаху. Ніхто не може і не хоче ззажити на чуже становище, почувати чужі болі і терпіти чужі дурості. Кожен бере приклад з самого себе. Один сміється з другого, і всі разом божевільні!..

Я відшукав маклера, пообіцяв йому гарне факторове, щоб він улаштував мене служником у доктора Штейнгерца. Не минуло багато часу, і я залишив мого доброго гер Гутмана, забув навіть попрощатися, і перейшов на моє нове місце до доктора.

X

Тим, як я вперше переступив поріг докторового дому, я був подібний тільки до блощиці, що закрадається у шпаринку нашого ліжка, сидить собі там цілий день і видивляється, чекаючи, коли ми, люди, покінчимо з усіма нашими справами і ляжемо в ліжку, щоб вона могла в щасливий час завести з нами знайомство, трохи перебалакати з приводу заробітків. Адже єдиним її наміром під час приходу і були оті невеличкі заробітки — мати від нас, гарних людей, своє живлення... Доктор Штейнгерц — гарна людина — був заклопотаний важливими справами, загрибав золото і навіть на думці не мав, що сьогодні ранком до нього в хату залізла блощиця — байстрик Іцик-Авремеле, який пильно придивлятиметься до кожного його кроку, щоб зрозуміти хід його професії та вивчати способи, як обернутися на маленького чоловічка.

Цілий день я працював, виконував усі роботи, які мені давала мадам, і потай про себе все дожидався, поки нарешті доживу, щоб побачити маленького доктора! Аж ось відчиняються присмерком двері і входить високий чолов'яга, бурлака, з пузом, дебелий і великий, як Гог і Магог¹. Як тільки я його побачив, то витріщив на нього свої баньки і, своїм звичаєм, дивився дуже придуркувато. Бурлаці моє роздивляння не сподобалось. Він пронизав мене очима і сердито буркнув:

¹ Міфічні біблійні велетні. (Прим. перекладача).

— Что ты так смотришь, болван!

Такої мови я ще ніколи не чув і нічого не зрозумів. Ой, ой! Я затремтів, затрусився, немов би мене хотіли зарізати.

— Я звуся Іцик-Авремел, мене звать... Абрагамко!.. Я сирота... Тут служником найнявся...

— Видно, что ты большой дурак!— озвався бурлака.— Ну, від сьогодні і надалі, смотри! Коли прийду, щоб ти швидко зняв з мене пальто і калоші, слыхишь?!

Я так перелякався його, що хоч який був великий, кинувся на землю, міцно обхопив руками його здоровенні ноги і стянув з нього калоші. Насилу я пережив цей переляк, а бурлака ввійшов до зали. Трохи згодом я заніс самовар і цілий вечір обслуговував цього гомилу з мадамою.

Вночі на своєму ліжку я все роздумував, хто б це був отой бурлака, отой товстун? Цілий вечір сидів він чогось сам-на-сам з мадамою, милувався з нею, він до неї—любонько, а вона йому в одвіт—котику. Що це за „котик“? А де сам доктор?—Так кілька день поспіль товстун приходив з довгими візитами. Тільки но він приходив чи виходив, я простягався на землі, стягав чи натягав йому калоші. Він при цьому брався руками в боки і пиховито дивився на стелю. Його ні трошки не обходило, що він своїми грубими ногами, немов копитами, причавлював мені пальці. Я тим часом все ще не знав, хто такий цей черевань, оцей здоровенний гомила.

Покінчивши одного вечора свою роботу і залишивши „котику“ милуватися з „любонькою“, я побіг на кухню трохи ближче познайомитися з куховаркою. Там я в неї, між іншим, запитав з жалісливим личком:

— Скажіть мені, прошу вас, хто він такий, отой, що приходиться часто в гості і щось дуже близький з нашою мадам та спить у спальні?

— Га, що?!—перепитала куховарка і здивовано оглянула мене.—Що ти кажеш? Що значить—хтось спить у спальні? Що значить—хтось?

— Щоб я помер на цьому місці!—почав я присягатися.—Щоб я так здихався злиднів! Щоб я почув сурмлення месії. Я сам на власні очі бачив і своїми вухами чув, як він туди ввійшов. Авжеж, щоб ми з вами були такі здорові і щасливі! Як він там прозивається: „котику“ чи „котеня“? Чорти його батька знають!

— Ну, а хазяїн?—запитала куховарка з веселим личком, а очиці у неї розжеврїлися, як жаринки в печі.

— Хазяїн!—відповів я і при цьому трошки почав мимрити, як робить той, хто не хоче всього сказати.—Хазяїн, мабуть,

не ночує дома. Він мусив, певно, кудись поїхати в своїх справах...

— Ну, коли така вже справа, — сказала куховарка з якимсь дивним смішком, — то я цікавлюсь і сама піду подивлюся. Я собі знайду привід. Варто, слово честі, побачити, що мадами поводяться не краще за служниць... Нехай вони не дадуть з себе святих!

Через кілька хвилин куховарка повернулася, зашарівшись, аж палала вся, як у полум'ї, і накинулася на мене, бідолашного, з смертельними прокльонами:

— Ах ти, пацюк, собача твоя душа! Ти вартий, щоб тебе тут розшматували, як оселедця. Яке нахабство у шмаркача, такої смердючої душі, такого кизяка! Червивий парубчина! Нахаба, тьху на твою голову, на твоє тіло і життя! Все, що мало трапитись лихого у мене і в усього загалу єврейського, боже милосердний, нехай упаде на твою голову! Згорів би ти, боже милосердний, і в пеклі довічно жарився! Таке молоде і вже вміє плітки розводити! Чи бачили ви, щоб тобі ніколи на доброму місці не лежати, сам пан сидить, чи бачили ви, з мадамою у спальні, а він...

— Господь з вами, що ви кажете? — почав я, щоб пом'якшити гнів куховарки. — Зміркуйте, що ви кажете! Оцей високий бурлака, оцей грубий черевань!..

— Чорти твому батьковому батькові, ланцю ти! — закричала верескливо куховарка і схопилася за коцюбу. — Чи бачили ви, хазяїна прозиває бурлакою! Геть, волоцюго, бо я тобі голову потрошу.

Я вискочив притьмом з кухні і знову пішов нагору — ша, тихо! Коли я ліг у передній спати, то не міг від великого подиву очей заплющити і все думав: що я чую і що бачу? Доктор, виявляється, високий, великий, товстий! Чого ж говорив Гутман, що він маленький чоловічок?! Припустити, що Гутман збрехав, так грубо збрехав? Ні, цього не може бути! Гутман нікого ніколи не обдурював. Що Гутман казав, завжди було правдою. Що тут робиться такого? Тут, певно, щось є... Може, в цьому якийсь чаклунство, комедія? Якщо люди можуть перекидатися у звірів, вовкулаків і прибирати різних виглядів, а це ж безперечна річ і така ж правда, як сонце світить удень, я чув багато разів, як про це оповідають старі євреї з сивими бородами, — то можна легко повірити, що люди часом перекидаються у маленьких тварин і таким способом досягають свого щастя! Знову ж таки, коли людина може перетворитися на вовка — на хижого звіра, що шалено бігає і вие, що рве і жере всіх, кого зустрине, то зробитися з лю-

дини маленьким чоловічком, напевно, не так уже й важко. Адже лишаєшся з попереднім людським виглядом, з тим самим обличчям, як кожен, тільки з великого робишся малим... Еге, я, хвалити бога, вже намагаю трохи шлях. Справа тільки в тому, як довідатись, в чому цей фокус-покус! Треба все обміркувати, добре придивлятися і дійти, в чому секрет, хоч би світ перевернувся!

З цією новою думкою мій дитячий мозок, як бачите, став міцніше на ноги і вже зробив крок уперед. Раніше моя віра у маленького чоловічка була груба і дуже дитяча,— я вірив просто, що на світі з'являються готові маленькі людяці,— тепер ця уява зробилась делікатніша, тонкіша. В цьому була вже якась ідея, сила, духовність і логіка. Тобто: на світ з'являються люди всі однакові, але частина людей може перевертатись і робитися маленькими людяціями за допомогою чар, за допомогою духів. В цьому вже лежить щось зовсім інше!..

Коли я через кілька днів стояв за дверима, що ведуть з передньої до докторського кабінету, мені довелося почути таку розмову між доктором і його фельдшером:

— Цей тиждень, доктор, був у вас, нівроку, дуже добрий. Я вам чимало підсунув. Я роблю для вас, з свого боку, все, скрізь розказую про ваше уміння. При всякій нагоді я кажу, що треба кликати вас, вас, тільки вас. А ви для мене нічого не робите.

— Що ти кажеш, Гецель? Ну, а вчора, оце тільки вчора?

— Що, доктор, вчора? Що таке було вчора?

— У нього коротка пам'ять! Як то, ти вже забув, Гецелю? Для кого я вчора наказав, щоб хворому поставили тридцять п'явок? Між нами кажучи, йому так потрібні були твої п'явки, як мені і тобі. Вогкої хусточки до лоба було б для нього досить. Фе, соромно тобі, слово честі, Гецелю! Тільки для тебе, їй-право, я вчора був маленьким чоловічком!..

— Ви, доктор, були вчора маленьким чоловічком, як кажете, а я маленький чоловічок для вас завжди. І третього дня, і вчора, і сьогодні. Між нами кажучи, хіба сьогоднішній хворий потребував доктора? У нього просто нежить. На мене тільки зважаючи, він вас запросив, а тепер уже є надія, що ви йому будете потрібні щось тижнів зо два та ще по два рази на день.

— Ну, ну, чого ж ти хочеш, Гецелю?

— П'явок, доктор! У мене багато п'явок!..

— Не журись, Гецелю! Ти вже ставитимеш п'явки. Ша!

У тебе добрий крам, Гецелю? Ти ж знаєш, що я строгий в таких справах...

— Найсвіжіші п'явочки, доктор, щоб мені господь так допоміг! Я сам теж не люблю нікого дурити...

„Еге! То он яка справа?“—подумав я про себе після того, як почув таку розмову і докладніше в цьому розібрався, лежачи вночі на своєму ліжку:—„Очевидно, як оце я тут чую і бачу, бути маленьким чоловічком, означає не тільки бути малесеньким, як я, дурненький, раніше думав. Можна бути навіть дуже великим на зріст, а все таки ти маленький чоловічок. Можна при цьому лишатися навіть великим, таки весь час великим... Я тепер собі уявляю, що бути маленьким чоловічком означає пускати чужому кров і вимантачувати гроші. Ось де собаку закопано! Тепер я уже потрошку почав усе по-справжньому розуміти. Ось що значить—тертися між людьми! Але чим це допомагає, коли я вже знаю секрет, а я все таки не доктор, не фельдшер і не можу ставити п'явок? Треба шукати якогось іншого засобу, щось ніби таке, але в іншій формі. Пускати, і все ж таки не пускати кров.

До цього повинно бути, напевно, ще багато інших заходів, які треба осягти. Тут мені вже просто більше нічого робити. Що ж робити далі? Га! Слово честі, це зовсім не так погано, це навіть дуже добре. Таки Ісер Варгер: треба пролізти до Ісера Варгера! Побий мене грім—до Ісера Варгера! Серце мені віщувало:—„До нього, до Ісера Варгера. Аджеш і Ісер Варгер—маленький чоловічок і має велику силу. Га?“

Такі думки крутилися у моїй голові і не давали мені спати майже цілу ніч. Я за цю ніч зробився старший на кілька років і почував у собі якусь зміну. Другого дня я не барився довго, відшукав мого знайомого маклера, пообіцяв йому ще кращого факторового, ніж раніше, і через кілька днів він мене улаштував до Ісера Варгера.

XI

Ісер Варгер був один з найповажніших хазяїв у Цвіа-чичі. Всі його боялися, кожного била пропасниця, коли він вимовляв хоч слово. Та й не дивно, це ж вам не жарти, це ж Ісер! Сам Ісер не торгував, за холодну воду не брався, а все таки у нього в хаті завжди кипіло, як у казані: цей входить, той виходить. Всіх, кого тільки хочете,—

всіх побачите у реб Ісера. Може думаєте, що Ісер був дуже вчений, високого стану? Аж ніяк! Навіть зовсім не вчений. Він насилу міг молитися, з превеликим трудом читав молитовник. Все ж таки у нього був гарний міщок для богомілля, облямований червоною крайкою. Там, всередині, лежав молитовник „Шлях життя“, з усіма потрібними законами, псалтир, невеличкий збірничок законів і „Ворота Сіона“. Рука до письма була в нього дуже важка. Перо, як на злість, ні в якому разі не хотіло рухатись куди слід. Він його штовхав туди, а воно залазило в протилежний бік, бризкалось, робило плями, скрипіло, дригалося і ставало дибки. Йому, бідоласі, коштувало багато зусиль кожне слово, і перше, ніж він виводив чорним на білому свій підпис „Ісер“, у нього очі мало не на лоб вилазили і він сходив сьомим потом. Після того він витирив лоб рукавом сорочки чи капоти і сопів, неначе порубав фуру дров. Зате слід його похвалити, що він не був великий педант. Яканебудь літера у нього не відогравала великої ролі. Нехай стоїть позаду чи попереду, або зовсім не стоїть,— він на цьому не дуже наполягав. Здогадаються, нічого. А коли він часом у цьому сумнівався, перо якраз тоді ставало йому в пригоді, розганялось, робило пляму і цим він розв'язував усі свої сумніви.

Ну, це ви маєте щодо його вченості. А щодо походження, то й тут не було чим пишатися. Він не походив з перших людей у місті і замолоду коржиків з маслом не їв. Правда, слід сказати, що — це все я зрозумів — він був маленький чоловічок і цим самим багато більше вигравав, ніж хто інший своєю вченістю чи іншим якимсь крамом. У цвіа-чицького багача він справді був душею. Одним словом, Ісер, Ісер, тільки Ісер! Ісер був його душею, його ногами, його руками і само собою зрозуміло, був дуже шанований і найбільшим верховодою у місті.

Ось у цього реб Ісера я багато чого навчився. Він, таки тільки він, був моїм справжнім учителем. Він мені розплющив очі; він мені поклав пальця в рот і дав змогу зрозуміти багато такого, що дуже важить у світі, розв'язав мені силу складних питань, пояснив химерні загадки у нашій поведінці; він поставив мене на правильний шлях, одшліфував, коротше — він мені показав шлях і розкрив секрет, як зробитися маленьким чоловічком.

З природи Ісер був прихований, дуже потайний, ніколи не можна було у нього взнати хоч на крихточку, що він думає і яка буде його поведінка. Того, що він думав, він не казав, а те, що говорив, того не думав. Навіть жінка

Його нічого в нього не знала. Він завжди держався на віддаленні від неї і від своїх дітей. Всі в хаті його шанували. Він не говорив, не розводився багато, а тільки но скаже слово,— одразу треба було виконувати під гарячу хвилину. Його обличчя завжди було однакове: завжди серйозне і наче замислене. Голосного сміху від нього ніколи не було чути. Рідко коли він усміхався стуленими губами, але ця кисла посмішка була не більше, як пересмикування в один бік тонких губ. Обличчя при цьому не мінялося, лишалось холодним, мов крига, очі скляними, як були і до того.

Проте, він мав приятеля, якого дуже любив. З ним він був балакучий, не крився ні трохи. З ним він любив часто гаяти час за склянкою вина і заводити розмову. З ним Ісер якимось весь мінявся і зовсім не був Ісером. Перед ним Ісерове серце було відкрите на всі ворота, і той міг повсякчас вільно заходити, прочитувати і знати всі Ісерові секрети. Ну, а коли Ісер був ще трохи напідпитку, тоді він зовсім віднімав руку від серця і— що на умі, те на губі. Він, було, забирався з своїм приятелем в окрему кімнату і там цілком вільно розмовляв. Я давно вже набув звичку стояти за дверима і прислухатися до того, що говорять.

Я хочу переказати вам тут стисло Ісерові розмови з його приятелем, які я підслухував, бо це трошки пояснить вам Ісерову поведінку, Ісерів шлях у житті і Ісерів погляд на світ, за який я цупко держався.

— Послухай но, брат!— озвався одного разу Ісер Варгер, коли прийшов із своїм приятелем, веселий, трохи напідпитку і сидів з ним у себе в кімнаті.— Послухай но ти, дурню такий! Кажу тобі, що такого милого, такого доброго народу, як євреї, у цілому світі не знайти. Таки дуже добрий народ, золото, слово честі! Можна коло нього мати копійчину!..

— Скажи краще, Ісер, дурний народ. Нема на світі таких дурнів, як євреї!

— Правда, друже мій! Що правда, то правда. Ніде нема такого милого, такого доброго, такого корисного і такого дурного народу, як наші ізраїльтяни, нема, нема!

— Чого ти так розбалакався, Ісер, і так вихваляєш єврейську громаду? Годі балачок! Розкажи краще, чим закінчилися сьогоднішні збори?

— Які збори?! Що ти мелеш, друже!

— Говори до ладу, Ісер! Ти що, забув про збори, сьогоднішні збори з приводу м'яса?

— Ет, що ти там верзеш, дурню такий! Теж мені важлива справа,—збори! Вони мають таку силу, прости господи, як усі інші наші збори. Треба було тобі бути там і бачити. Прийшовши туди, я застав цілий гармидер. Всі там щось дзижчали, дзижчали як мухи. Я собі подумав: чого я тут буду розводитись довго з цією юрмою, і, недовго думаючи, сказав голосно, просто так собі, ні до кого не звертаючись:

— Що страшного, коли більше на кілька шагів? В цьому не таке вже велике нещастя. Вірте мені, люди добрі, далеко більшим нещастям буде, коли орендар такси розгнівається і, не дай боже, схоче відмовитись! Повірте мені, люди добрі, що це так.

Може, думаєш, я знав, коли говорив, чому це так? Нічого подібного! Ну, треба було тобі бачити, як кілька гарних хазяїв, що мають себе за розумних, досвідчених людей, зробили серйозні міни, взялися за борідки і, придуркувато зморщившись, озвалися:

— Таки правда, це так. Тут говорити нічого. Це напевно так...

Решта присутніх нічого проти не заперечила, немов це було вже щось певне, вирішене. Хоч один наважився та запитав: „Чому це так?“ Правда, один зухвалий байстріук, на якого я давно вже маю зуб, не хотів погодитись і все доводив:

— Це не таке вже велике нещастя, навпаки... Без орендаря такси теж можна прожити на світі.

Але розумні, досвідчені хазяї, що розуміють справу, дивились на нього, як на хлопчиська, як на недосвідченого, що з ним неварто говорити, і навіть не удостоїли словом. Все таки я цього байстріука хочу забезпечити. Тобі доведеться, брате мій, написати про нього хвалебного листа, прикласти йому пластир, щоб добре нарвало... Ти знаєш, у мене важка рука.

— Про це, Ісер, потім; мабуть, все буде гаразд. А покищо я хочу дожити і почути, чим сьогоднішні збори закінчилися.

— Чого ти не розумієш, дурню ти! Хіба є ще такий гарний, такий золотий народ, як євреї? На все пристали, накинули ще кілька копійок, навіть більше, ніж ми самі хотіли, і розійшлися страшенно задоволені. Я, дурню ти, напевно задоволений.

— Авжеж, Ісер, можеш бути задоволений, але...

— Що але? Дурню ти! Що але? Шкода? Може, хочеш це сказати? Шкода міської бідноти! Іди вже, іди, дур-

венький, з твоїм безглуздим словом „шкода!“ Жалощі ви- гадали тільки кволі, небораки, вівці, які саме тому, що почувають свою кволість, почувають, що вони нездари, безсилі, не вміють досягати бажаного, брати собі все, чого жадають, почувають, що їм бракує кігтів і зубів, щоб бо- рюкатись та опиратися,— саме тому вони вигадали слово „жалощі“ і взяли його собі за зброю, лементують, читають мораль, благають, роблять жалісливі личка і сподіваються цим чогось досягти... Але це тільки шахрайство, друже мій, саме шахрайство! Легко зрозуміти такі витівки і таке читання моралі... Я вже, брат, добре навчений, бита го- лова, розумію, хвалити бога, життя, хоча і не такий вели- кий вчений. На це і не потрібна велика вченість. Досить, слово честі, мати тільки здоровий глузд, спостережливе око—і вже збагнеш, на чому світ стоїть. Світ складається з двох сторін: сильних і слабких, вовків, хижих звірів, і овець, чистих тварин: ці беруть, а ті віддають шкуру. Інакше і бути не може. Переміни ролі, то вийде те саме. Нехай тільки кволий набуде сили, то він спливе на по- верхню, він буде паном і запорядкує. Нехай тільки овечка здобуде кігті і зуби, вона почне цупити, гострити зуби і здирати шкуру. Спробуй, наприклад, одному з тих не- борак і моралістів, що благають жалошів, дати посаду в громаді. Тільки но він відчує свою силу, відчує, що він держить в руках батіг, так і почне поганяти сильною ру- кою і панувати. Візьми такого жалісливого і передай йому таксу, він почне так само провчати народ—цупити, зди- рати шкуру і висотувати жили. „Не дай, боже, з Івана пана!“—є така приказка. Дуже розумна, правдива при- казка! Треба „панові“ спершу з глузду зійти, щоб пере- дати Іванові віжки. Лишайся собі при твоєму жалісливому личку, ти, добряча, чиста душе, ти, свята овечко, читай собі мораль, скільки хочеш. Від твоїх кігтів і зубів, коли б ти їх тільки мав, було б, слово честі, у тисячу разів гірше!..

— Що ти, Ісер, що це тобі спало на думку? Я і не думав говорити про жалошці. Ось тобі маеш, жалошці! Щось інше хотів я сказати. Ти, Ісер, кажу я, напевно можеш бути задоволений. Будь ласка, алеж... я!

— Отак би і говорив, дурню ти! Отак... Ти хочеш теж бути задоволеним? То йди, будь ласка, під три чорти... Засунь свою лапу, тоді теж матимеш. Ти не хворий, слово честі, можеш сам обстоювати себе. Чорти тебе не взяли. Завтра, брат, буде знову морока з громадськими справами, треба буде трошки напружитись. Цього тижня

у нас читатимуть „десятину“, а коли у нас буде розділ „шекелім“¹?

— Дуже розумно, дурню ти, зробив, що прийшов сьогодні,— сказав одного разу Ісер в розмові до свого приятеля.— Я оце ходжу з головою, повною думок, як корова з повним вим'ям, і не можу більше вже стримуватись. Я мушу вишком, хоч коли - не - коли, розказати, що в мене на серці: стільки чути і бачити, як я, і завжди мовчати, ховати в собі— це над усякі людські сили. Коли б у мене не була така, під три чорти, важка рука, я б це вилив на папері і написав гарний триятр, слово честі... Спробуй но це вино. Га, що скажеш про нього? Це я дістав сьогодні в подарунок, за одно дільце.

— Дуже запашне вино... Але розкажи, що це за дільце?

— Ет, Лемелове якесь діло. Він мене давно вже просив, щоб я йому зробив послугу, ніби я якийсь законник. Але оці дурні в нашому місті певні, що все залежить від мене і що як тільки я схочу, то можу допомогти. Коли деякі писарчуки їдять у мене іноді в суботу рибу, бо вони умлівають за єврейською рибою, то ці дурні думають, що я з усіма чиновниками, від малого до великого, приятелюю і геть усе залежить від мене. Але нехай буде так, дурню ти. Нехай вони, йолопи, так думають і приходять до мене просити послуг. У мене є для них завжди одна відповідь: побачимо, побачимо! Я це кажу з таких міркувань: якщо той виграє, то це значить, що я подбав; хоч я так само дбав, як він бачив свої вуха, але я беру за це гарну копійчину. Ну, а коли той програє, я на цьому не втрачаю своєї репутації, своєї сили. Той думає так: він програв тільки через те, що я не хотів подбати, а коли б я справді схотів подбати, то він, безперечно, досяг би свого. Ну, то він на мене трохи сердиться, нехай позиває мене до рабина, нехай лає нишком! Алеж моя слава „всемогутнього“ не меншає. Ет, він пересердиться і ще раз прийде просити моєї ласки, а я знову таки відповім: побачимо, побачимо! Розумієш?.. Лемелові я теж так відповім: побачимо, і, між іншим, зробив йому натяк, щоб декому заніс, розумієш? Там де слід... Я дуже добре бачив, що своїм дбанням можу йому допомогти так само, як мертвому банки. Проте, Лемел був цілком певний, що я дбаю, клопочуся у багатія, щоб і той подбав. Сьогодні опівдні

¹ Назви розділів з п'ятикнижжя, в яких говориться про податки для жерців. Ісер хотів цим сказати, що є ще багато податків: можна буде поживитися. (Прим. перекладача).

я йшов вулицею, і треба було тобі бачити, як Лемел з жінкою обоє підбігли до мене перед цілим гуртом євреїв з радістю і з сльозами на очах:

— Реб Ісер, батечку, дорогий наш! Таки раніше бог, а потім ви, серденько. Тільки вам ми маємо дякувати за нашу справу, яку сьогодні виграли. Якби не ви, реб Ісер, втрутилися, то ми б, бідолашні, лишилися голі, як лопуцьки. Ми так цілому світові будемо говорити, реб Ісер!

Я зрозумів, що тут допомогли мої натяки,— Лемел, певно, добре виконав мою пораду. Треба було тобі бачити, як вони мені дякували і як я при цьому скривився, немов кажучи їм: скільки мені здоров'я коштувала ця справа! скільки сил я доклав, поки добився!— Лемел трохи згодом прислав мені додому за мої труди, а поверх того ще кілька пляшок доброго вина. Ну, дурню ти, що скажеш про це вино?

— Дай боже, Ісер, щоб таке саме можна було сказати про тебе, твоїх дурнів і про все це шахрайство... Лехаїм¹!

— Подавився б ти, дурню такий! Шахрайство, каже він, шахрайство! Чому це воно в тебе зветься шахрайством? А що таке всі інші справи, вся комерція, хіба це не шахрайство? Кажу тобі: всі справи, всі — навіть добродійницькі! Розумієш?!. На чому ґрунтується вся комерція з самого початку, як вона ведеться і чим кінчається? Може, на правді ґрунтується, ти, певно, так думаєш? Ні, брат! Правда — це тільки приказка, яку кожен розуміє по-своєму, на свій манір, як йому пасує у цей момент. Справжньої правди просто нема і не може бути, бо наш розум не може її осягти, і вона для наших ділових справ не була ніколи добрим крамом. Тисячі контор, тисячі крамниць і тисячі інших комерцій, які ти бачиш сьогодні у нас, розлетілися б, як павутиння, і від них не лишилося б і згадки. Чимало наших багатіїв тинялися б з торбою за плечима. Може, на роботі все базується, думаєш? Нічого подібного! Працюють дроворуби, водовози, носії, ремісники і подібні до них. Роботою багато не заробиш. Хоч би навіть луснув, працюючи, ти все таки десять разів на день з голоду здохнеш.

Ось піди, морочи собі голову, наприклад, з Лемеловим ділом; втратиш на цьому багато часу, набігаєшся, пальці натомиш, пишучи, і, зрештою, коли тобі вже пощастить довести справу до кінця, хіба тобі того заробітку вистачить? Його і на день не стане. А коли, не доведи боже, тобі не пощастить, то втратиш багато сил, а всі ще мати-

¹ Лехаїм — будьмо здорові. (Прим. перекладача).

муть тебе за нікчому, каліку, що не розуміє, про що мекала рабинова коза, і що не вміє кішці хвоста зав'язати. Матимеш і гнилу рибу і смердючих оселедців... Не морщ, брат, так лоба! Я тобі тут не кажу якоїсь філософії, а тільки прості слова. Філософія — це теж дурниці. Надто великий розум — теж великий дефект. Люди цього не люблять і бояться, як вогню. Великі вчені ходять у подертих чоботях, без підшшов.

Набагато краще живеться на цьому світі маленькому чоловічкови. Не треба для цього бути дуже вправним, розумним. Головне, що треба вміти, це — підлабузнюватись, лицемірити, брехати, кидатись туди і сюди, як того вимагає справа. Що поробиш? Гроші треба мати. Без грошей ти ніщо, у тисячу разів менший за найменшого маленького чоловічка. Ти і маленький, і блаженный. Що таке капцан на світі? Ти хіба можеш уявити собі, наприклад, як багатії ненавидять капцана! Здається, вони навіть інколи говорять з ним, і нібито жаліють. Насправді ж вони його терпіти не можуть. Він їм коле очі, і вони думають: навіщо тиняється така істота на цьому світі? Він для них, як ковтун у бороді, як зайва кістка, як дике м'ясо, рана, напасть, і їм щось коле в серці, коли вони побачать його. Їм усе здається, що він важить на їх життя — на їх гаманець, що він чатує на їхню душу — на їхні гроші. У мене, повір мені, немає слів, щоб я тобі все як слід сказав. Якщо ти, брат, капцан, — ти мертвий на цьому світі. Твої колишні друзі, якщо вони багаті, держаться від тебе на віддаленні; коли вони навіть і зроблять тобі візит, то це тільки про око людське, так само як новоспечена багатійка приїде часом у маленьке містечко на поминки померлих батьків-капцанів і при цьому оздобиться перлами, діамантами, щоб бідне маленьке містечко мало від неї втіху... У п'ятикнижжі чи в „Пісні пісень“, здається, написано, як кажуть: „бідний подібний мертвому“, це значить — капцанові краще вмерти. У грошах, брат, весь розум, вся сила, все... Коли ти з мішком золота будеш, то і земних і небесних благ здобудеш. Але за наших часів мати золото означає бути маленьким чоловічком. А маленький чоловічок — це підлабузнювання, лицемірство, негребування нічим... Лехаїм, друже мій!

— Будьмо здорові, Ісер, і май завжди таких Лемелів!¹ Ну, Ісер, а твій багатій, що він з себе уявляє?

¹ Лемел — ім'я, а разом з тим означає ще: „овечка“. (Прим. перекладача).

— Ось про нього, брат, не будемо говорити. Розумієш? Не хочу я про нього говорити. З того часу, як я його взяв в оренду, я не хочу про нього говорити.

— Що значить, Ісер, в оренду? Ось тобі новина! Що значить „взяв багатія в оренду?“ Що він,—млин, сто сот чортів, чи корчма, що ти його береш в оренду?

— Яка різниця, дурню ти? Яка різниця: багатій, млин, корчма, чорт, біс, чи дідько його знає що? Аби в оренду! Еге-ге, брат! Ти ще хлоп'я, невіглас. Тобі треба ще все розтовкмачувати. Ну, я тобі це зараз якнебудь поясню. Почнімо таки з млина.

Вода чи вітер — велика сила на світі. Приходить людина, що хоче з усього користатися, ставить будівлю з колесами і жорнами, і робить так, що вода чи вітер крутять колеса. Колеса крутять жорна, і—мелеться. Розумієш? Тепер, дурню мій, підемо далі. Основа основ—це сила. На силі держиться весь світ і геть усе. Багатій на світі—теж велика сила. Всі ніяковіють перед багатієм. Всі плазують і шапкують перед багатим, навіть такі, що з нього ніякої користі не мають; ніколи нічого не мали від нього, нічого не мають зараз і ніколи не матимуть, навіть ковтка води. Просто—багатого шанують, бо багатому все належить. Хоча я, Ісер, кажу: головне, що в багатієві треба шанувати,—це тільки його гроші. Розумієш? Гроші його—це номер один, а він сам—номер два. Такий багатій, що тобі нічим не корисний, повинен і місце таке займати в тебе. Не оглядайся на нього навіть, начхай на нього...

Далі тобі треба знати, що розумний мусить з усього на світі користатися. Розумієш? Тепер я тобі все повторю ще раз. Все базується на силі, багатій з грішми—велика сила на світі, а розумний мусить з усього на світі користатися. Отже, треба і з багатого зробити корисне. Думаєш—взяти у нього тільки гроші? Ні. Треба спромогтися коло нього теж поставити вітряк, щоб він своєю величезною силою крутив його колеса—нехай меле! Або бути коло нього, як комедіант коло комедії, або як циган коло свого ведмеда. Якщо ти відміряв мені добру міру з верхом, ну, іди, мели собі на здоров'ячко в моєму вітряку! Якщо заплатив за квиток, заходь на комедію і дивись гарну виставу! Якщо ти дав мені кілька копійок—я накажу моему ведмедеві танцювати для тебе! Зрозумів? Я держу свого багатія в оренді! Хочеш до багатія, до мого вітряка—то дай мені „мірчук“, я орендар! Хочеш, щоб перед тобою заграли комедію, „підтримали“ тебе різними фокусами—заплати мені спершу за квиток. Я ко-

медіант! Чи, може, хочеш, щоб мій багатій став перед тобою на задні лапи, розлігся перед тобою і ревів,—клади перше кілька копійок на стіл і дай мені, будь ласка, те, чого моя добра воля схоче. Я циган!.. Тепер розумієш, дурнику? Годі на сьогодні навчати!.. Лехаїм, брате мій!

— Лехаїм, Ісер, за твій вітряк, за твою комедію і за твого ведмедя! Твої колеса нехай крутяться, твоя комедія нехай подобається і твій ведмідь нехай танцює!..

XII

Зрозуміла річ, Ісерові думки, Ісерів погляд на світ були для мене спочатку занадто високі, а багато його слів — китайською грамотою. Я просто не знав, з чим це треба їсти. Але головне я з першої хвилини схопив: „За наших часів мати гроші означає—бути маленьким чоловічком. А маленький чоловічок—це: підлабузнювання, лицемірство, негребування нічим“. Отут я вже дійшов до суті секрету. Але що значить „підлабузнювання, лицемірство“—цього я покищо гаразд не розумів.

Мушу вам сказати, що тоді я ще не знав гаразд, що можна, а чого не можна. Гріхом називалось у мене таке: дивитися в синагозі на жерців, коли вони благословляють народ, зрізати нігті поспіль, не перескакуючи через палець, і не додавати до зрізаних нігтів дерев'яних стружок, щоб були свідки; не вірити у привиди; не вірити, що у великій синагозі вночі моляться мерці; не вірити у царство примар, тобто не вірити, що багато людей ходять між нами, гендлюють, здається, торгують, їздять на ярмарки, купують і продають, метушаться, а насправді—це мерці, небіжчики, померлі, що живуть, бідолашні, в царстві примар... Не вірити, що до безлюдівського рабина приходили небіжчики з позовом, а ангел смерті водив їх туди, як партію рекрутів. Не вірити, що цей таки рабин мав килим-літак, був шанований на небі і держав у руках ключ від дітей, снігу і дощів; не вірити у перевтілення, себто не вірити, що людська свята душа перевтілюється у тварин, звірів і птахів, що відомий багатій зробився якимось свинею, один громадський діяч—телям, не доведи господи; один видатний підрядчик—птахом, якийсь „гласний“ обернувся на рибу з таким самим голосом, як у лля, ще один добродійник якийсь обернувся на кішку, хай бог милує...

Словом, оце все у мене звалось гріхами. Але підлабуз-нюватись, лицемірити і бути маленьким чоловічком — цього в моєму списку не було. Будь ласка, чому ні, чому не бути маленьким чоловічком? Адже робишся тоді багатим і щасливим. Маленького чоловічка ніхто не насмілюється бити, катувати,—а коли б'ють, тож так болить! Кравець, кравчиха дадуть штурхана, то аж в очах темніє. Ну, а коли кантор крутить за вухо, адже тоді можна рідну матір забути. А простягатись на землі, натягати чи стягати хазяїнові калоші, коли той стоїть, взявшись руками в боки, і дивиться на стелю,—це, слово честі, теж не дуже приємна річ. Авжеж, мені хотілося б бути маленьким чоловічком з усіма подробицями, здихатись лиха і зажити щасливо у багатстві та пошані. Тим то я завжди з великою охотою прислухався за дверима, коли Ісер Варгер розмовляв з своїм приятелем. Я наслухався багато чого, а потім таки сподобився зрозуміти його слова. Я його з часом зрозумів багато краще, ніж учителя з талмуд-тори.

Правда, таки я був замолоду телепнем, дуже простакуватим, але,—як це потім виявилось,—я не був дурний з натури. А що ж? Справа була в тому, що з дитинства я був прибитий, нещасний і затурканий. Мене вигодували ляпасами, штурханами, кулаками і смертним боєм. Хто тільки хотів, той калчив мої сухі кості. Ну, як то кажуть, від покути не можна товстим бути. Якщо когось довго бити, той стає прибитим. Це ж не жарт, коли згадати, що моє тіло, зморене, виснажене тіло, перетерпіло! Я, бідолаха, терпів голод, холд, почував, що зникають сили, коле в усьому тілі, що мені погано, а замість того, щоб сказати: „шкода, дитина бідолашна конає, це ж людина, божа істота, тане, як свічка“, видавали останній шматок м'яса, ще додавали болю і страждань, здирали останню шкуру!..

Я просто був затурканий, очманілий і запаморочений. До того ж, я народився у Безлюдові, маленькому містечку, а містечковий завжди лишається містечковим. Містечкові люди, слово честі, зовсім інша порода людей з іншими почуттями, з іншим смаком, іншим запахом, іншим мозком. Вони не смердять, не пахнуть,—ні бе, ні ме, ні кукуріку! Ні риба, ні м'ясо, якісь дивні істоти... Я вам цим хочу тільки сказати, щоб ви не дивувались, що такий дурень, як я, все ж іноді думав по-людському. Правда, дурний я був і своєю дурістю впадав кожному в око, але все ж був таким не з природи, а просто від запаморочення, занедбаності, від того, що був прибитий. Мені не бракувало клепки,

але ця клепка ще не була обтесана. От який я був. Тим то я міг вивчитись, міг про дещо здогадатись. І саме тому я зміг сприйняти науку реб Ісера Варгера.

У Ісера Варгера я прослужив багато років. За цей час я обшліфувався, добре розумів і знав усе, що маленький чоловічок мусить знати, бо я дуже уважно прислухався і був старанним. Я вже міг у моєму стані викаблучувати, робити капості і вдаватися до різних хитрощів. Найбільшу насолоду я мав тоді, коли допікав комунебудь, мстився на ньому і виходив сухим із води. Почуття чесності, жалощів у мене не встигло вирости.

„Чесність,— казав реб Ісер,— це шматок гуми, яку можна розтягати, скільки хочеш. Це глина, з якої чоловік може виплювати все, що йому забагнеться, і гнути так чи так. Жалощі— це вигадане, порожнє слово, це просто шахрайство! Якщо я дужчий за тебе, то чесність у мене, а ти, слабкіший від мене, хочеш мене переконати в якихось жалощах!“ Так, бувало, часто приказував Ісер.

Я був справжній Ісерів учень, намагався завжди вдовольняти мого вчителя, робив усе йому до смаку, щоб догодити. Я йому дуже сподобався, так що він, як то кажуть, не віддав би мене за цілий мішок борщу.

Коли я зробився старшим, то почав сам себе запитувати: „Коли вже я зроблю щось для свого дому?“— тобто, коли подумаю про самого себе. Я ж уже не маленький! Правда, Ісерову науку я добре вивчив, але не наука— основне, основне— робота. Я довго думав так, аж поки надумав:— Який же ти дурень,— сказав я сам до себе.— Адже Ісер каже: „розумний повинен з усього на світі користатися, а багатія треба взяти в оренду, грати з ним комедію і збивати за його допомогою копійку“. Ісер сам не абиякий багатій. Чому ж мені не взяти його в оренду і не зробитися Ісеровим орендарем, Ісеровою душею? Адже сам Ісер теж сила. Ну, то я поставлю коло нього вітряк, щоб Ісер крутив мої колеса! Бачили ви таке? Смажені голуби летять мені просто в рот, я держу в руках обчищене яечко і кричу: їсти!..

Не буду тут довго розводитись перед вами— я почав лицемірити і підлабузнюватись до Ісера, вишукував тисячі способів підлеститись до нього, залізи до нього в серце, поки, в щасливий час, добився успіху і зробився його душею!.. Ісер теж був не більше, як людина, він теж любив, щоб до нього підлабузнювались, дивувались його розумові, хоча він сам дуже добре знав ціну підлабузництва. Коли він сам, наприклад, казав комусь: „Ви розумний, добрий, чесний, добродійник, сумлінна людина“, то це означало зовсім

протилежне: — „Ви просто дурень, жорстокий, облудник, скупий пес і злодій із злодіїв!“ Так, певно, вже ведеться на світі, що кожен дає себе перекопати, кожен любить дурити самого себе...

Але не так швидко робиться, як мовиться. Минуло багато часу, поки мені пощастило зробитися Ісеровим довіреним. Вам, може, буде дивно, як це слуга стає довіреним? Ой, вибачте мені; якщо так, то ви зовсім не знаєте нашого світу! Майже всі слуги — довірені, і майже всі довірені — слуги...

Всі в місті побачили мою силу, побачили, що я Ісєрова душа, його довірений слуга, і всі почали мене улещувати, поштиво вітатись зо мною, як скрізь на світі ведеться: коли треба в якійсь справі до пана, то спершу підлещуються до його довірених слуг, намагаються їм сподобатись, заводять з ними якусь розмову, солодко усміхаються, бажать буцімто заприятелювати з ними і, між іншим, таки сунуть їм щось у руку. Люди при цьому собі думають: ось я їм губи намажу, нехай не кривляться, не гавкають. Чи навіть так: нічого, нехай мимохідь скажуть панові на вухо добре слово. Слуга коло свого пана часом може стати у великій пригоді. Те, чого досягне слуга, великі люди, часом, не можуть досягти. Слуга знає все, що в пана на серці, і бачить таке, чого не можна сказати...

Коли комунєбудь треба було до Ісєра,—а кому не треба було до Ісєра?—то він спочатку вдавався до моєї ласки, щоб я попросив за нього і згадав добрим словом у розмові. Про гроші і подарунки вже й балачок не було. Кожен думав, що тільки но він зо мною порозуміється, то я вже закину реб Ісєру за нього словечко—і він врятований, хоча я знав, що Ісєр може йому допомогти, за словами самого таки Ісєра, як мертвому банки. Що мені до того? Нехай думає і дає гроші. А коли навіть була можливість допомогти, то Ісєр візьме гроші і зробить без мого клопотання. Хай буде те, що буде, хай так чи так, Ісєр однаково візьме гроші і скаже за своїм звичаєм: „Побачимо, побачимо!“ Тоді навіть здався між ними ще я! Але знову таки, що мені до того? Нехай той думає і дає гроші.

Ось таким способом я почав потрошку звеличуватись, набиратись тіла і таки збив гарних кілька злотів“.

Одно тільки слово: нічого! Не більше, як одно слово! — почувся за дверима якийсь грубий голос і одразу ж таки до кімнати ввійшов кремезний єврей без капоти, тільки в латаному ватнику, спід якого виглядали кінці засмальцьованого лапсердака, в грубих штанах та, вибачайте, у великих простих чоботях, на яких було, може, з пуд грязі і які дуже тхнули потом і дьогтем.

— А, Беня,— сказав рабин, глянувши на цього єврея,— що скажеш, Беня?

— Що я можу сказати? — відповів Беня і почухав потилицю. — Ет, нічого, кажу. Гроші за цей місяць я вже у вас взяв. Воду я вам ще вчора привіз. Учора я майже цілу ніч возив. Смерть Іцхок-Аврома мене добре підвела. Мої хазяї, що живуть у сусідстві з ним, вилили всю воду, залишилися на цілий день без води, не мали чим обід варити. Хто в цьому винен? Водовоз. Комусь хочеться вмирати, а падає це на голову водовоза. Вози знову цілу ніч воду! Коли я повернувся на світанку трохи спочити і вже задрімав, підходить мати, хай довго живе, і будить мене: „Беня, Беня! Вставай, замкни двері, я йду помолитися, а з синагоги піду на кладовище, у мене сьогодні поминки. Доглянь тут горщик з кулішем, що я поставила на припічку“. Здихався матері і лягаю знову. Тільки но задрімав, чую: півень і кури злетіли з сідала, стоять і дзьобають скоринку хліба на столі. „Акиш, акиш!..“ — кричу я. Киш туди, киш сюди — вони дзьобають далі. Коло мене лежала дерев'яна ложка, м'ясна, хапаю цю ложку і кидаюсь до курей. Раптом чую, на припічку збігає горщик. Я схопився, поспішаючи, і всунув туди, в молочний горщик, м'ясну ложку і боюсь, що страфив!¹ Ложка м'ясна тільки тому, що її не покарбували трьома карбами, а не, боронь боже, тому, що нею їдять м'ясне. Щоб я так був забезпечений від хвороби! Горщик, знову ж таки, молочний тільки тому, що в ньому ніколи не варили м'ясного. Відколи в мене здохла моя коза, в моєму володінні і разу ще не було молока. Можете мені повірити на моє чесне єврейське слово. А тепер, ребе, розв'яжіть це питання!

— Великий горщик? — запитав рабин.

— Більший за мою голову, — відповів Беня, — чи не з відро

¹ За єврейським законом не можна змішувати молочне з м'ясним. Не можна навіть варити, скажімо, м'ясо в посуді, де було молоко чи масло, бо і страва і посуд стають трафні. (Прим. перекладача).

завбільшки. Я насьорбаюсь з нього і, повний як бочка, працюю після цього цілий день без попасу.

— Кошерний! — сказав рабин.

Ще не встиг Беня вийти, як забігла якась жінка з плачем, рюманням:

— Ребе, я вже не маю більше сили терпіти! Ви мали дуже гарний намір, коли хотіли нас помирити і не допустили до розлуки. Але хай таке життя буде всім моїм во рогам! Ваші золоті слова пристали до нього, як горох до стінки. Він робить таки своє, і я від нього смерть маю. Я відкидаю сором набік, позичаю, купую на базарі яєчка, курей, щоб якомось заробити та підтримати душу в голодних, обірваних, обідраних діточок, а він тільки і знає своїх хасидів у синагозі, де він пропадає цілі дні за піччю, п'є, розмовляє, плітки плете. А коли він приходить додому, все мусить бути для нього готовим. Хай би хоч глянув на дітей, неначебто вони йому зовсім чужі. До мене він слова лагідного не скаже, немов би я його раба, його служниця, що недостойна йому ноги мити і ту воду пити. Я тільки й чую від нього: „дурепа, мерзота, негідниця!“ Під яке-небудь свято він їде до свого святого, забираючи у мене останне, і гається там довгий час із своєю компанією, такою ж як і він. Хай би він хоч зацікавився домом, де є жінка і діти, які вмирають без шматка хліба і поневіряються, бідолашні, так ні! А коли я словом заікнуся, він страхає, що покине мене, зробить мене непевною вдовою і покаже мені, хто старший і що таке баба.

Сьогодні вранці він прийшов із синагоги, у хаті холодно — хоч вовків заганяй. Ось уже два дні дим не йшов з мого димаря. Діти трусяться, тремтять і просять їсти. Маленьке немовля у колиці вже охрипло, плачучи, хоче, бідолашне, їсти, а в мене немає і каплі молока. Звідки б воно взялося в мене, коли я сохну. Ось уже два дні ложки гарячої страви не куштувала. „Дурепо, — звертається він до мене спокійненько, — поклади мені в клуночок сорочку і суботню капоту“. Я зрозуміла, що він збирається поїхати „туди“ із своєю братією. Адже настає свято ханука. На серці мені було дуже гірко і я озвалась до нього: — Розбійнику ти, що ти собі думаєш? Подивись хоча б на своїх дітей, як вони бідують, страждають, а в тебе на думці тільки дурні, нікчемні справи! Ну, вже там жінка — це ніщо, дурепа, баба, сука, алеж діти? Гвалт, твої діти!.. — Коли я йому це сказала, він напав на мене з люттю, з галасом: — „Он як, негіднице! Ти ще мене так лаятимеш і називатимеш дурницями такі високі справи, що не про твій бабський розум! Отак, негіднице

ти! Ну, тепер цьому буде край. Я мушу тебе назавжди, таки назавжди покинути, щоб ти лишилася непевною вдовою. Нічого, я собі там одружуся, мені можна, нічого. А тебе я мушу провчити, щоб ти знала, що таке баба!..“ Він на цьому не заспокоївся і ще почав мене щипати. Ось, подивіться, будь ласка, як він мені пощипав руки, наробив синців на всьому тілі. Гвалт, ребе, рятуйте мене! Не-хай він мені дасть розлуку. Я вже не маю більше сили терпіти!..

— Іди вже, іди додому,— сказав рабин.— Я ще сьогодні пошлю шамеса, щоб він його привів до мене.

В той час, коли рабин був зайнятий своїми рабинськими справами, присутні в хаті сиділи чогось дивно замислені. Багатії хмурились, дивилися з досадою і були чомусь дуже схвильовані, немов на них з доброго дива напали і прозвали шахраями перед силою людей.

— Чого ви зітхаєте так, реб Хоне?— звернувся один багатій, і сам теж щось наче простогнав.

— Ет, реб Бериш,— зморщився реб Хоне,— я, слово честі, не розумію, чого домагається реб Іцхок - Авром своїм оповіданням, щось тут трапляється багато таких слів, які зовсім йому не пасують. Що ви скажете, реб Бериш, на ті ущипливі слова? Ви розумієте, куди вони влучають? Хто зна, коли це читання закінчиться. У мене, слово честі, є важливі справи. Не маю часу, сиджу, як на голках.

— Я теж сиджу як на голках,— відповів реб Бериш.— Чи я розумію, питаєте, куди скеровані ущипливі слова, куди вони влучають? Ой, ой, я розумію, реб Хоне! Фе, фе, я такого не сподівався ніколи від Іцхок - Аврома! Він, здається, був не дурний і розумівся на справах... Може, була б рація нам таки піти? Ми ж зайняті люди. От, слово честі, послухайте мене, ходімо.

— Що ви, що ви!— озвалося кілька багатіїв.— Це виглядатиме так, ніби ми образились. Навпаки, треба сидіти і вислухати до кінця.

Реб Хоне ще раз зітхнув, а реб Бериш взявся рукою за носа і забубонів щось дуже незадоволено.

— Доброго ранку, доброго ранку!— сказав реб Файвиш, зайшовши до хати дуже веселий; лице його пломеніло — видно було, що він трохи нализався.— Я досі був зайнятий і не міг вирватись сюди. Що таке?— сказав він, глянувши на багатіїв,— чого ви сидите такі засмучені?

— Що таке, реб Файвиш, чого ви такий веселий?— озвались до нього багатії.

— Тут уже, очевидно, читали без мене,— сказав реб Фай-

виш.—Шкода, слово честі, що я не чув. Це, мабуть, було дуже інтересно.

— Таке щастя тобі,— буркнув реб Бериш про себе.

— Нічого, реб Файвиш, ще й для вас лишилось досить,— озвався один з багатіїв.

— Доброго ранку, ребе!— сказав реб Файвиш до рабина, що підійшов до стола.— Пробачте мені, що я запізнився. Я аж досі був зайнятий з Іцхок-Авромом. Товариство оце тільки порозумілося за похоронну плату. Обидві сторони трохи уперлись, затялися. Товариство, проте, мало рацію і таки добилося свого. А з кого ще могло товариство взяти гарний шмат грошей, як не з такого жирного небіжчика? Шкода, слово честі, ребе, що ви тим часом читали, а я не чув. Таке оповідання, слово честі, можна послухати, воно солодше за мед. Я вчора мав велике задоволення, слухаючи його з ваших святих уст. Кінець мусить бути просто антик. Овва! Шкода, слово честі, що я не чув.

— Авжеж, реб Файвиш,— сказав рабин,— ми тим часом чимало прочитали. Але лишилось іще доволі. Ось я таки візьмуся і дочитаю до кінця.

XIV

Рабин не барився більше і почав читати далі:
„...Чепуритись і добре вдягатись було моєю найбільшою насолодою, як звичайно у всіх слуг, що люблять натягати на себе геть усе, що тільки можуть, обвішують себе ланцюжками і каблучками, люблять, щоб чоботи блищали у них як дзеркальця,— і нехай весь світ бачить та дивується. Особливо я причепурювався в суботу і виходив на прогулянку з моїми товаришами, щоб показати себе людям і оглянути всіх молодниць та дівчат, що прогулюються купками. Я знав у місті майже всіх служниць і знав історію багатьох молодниць, серед яких мав дуже багато знайомих.

Коли я одного разу в суботу прогулювався з друзями по місту, де походжали єврейські дочки у шовкових та бархатних сукнях, обвішані перлами та різними коштовностями, назустріч мені пройшла якась дівчина, вдягнена дуже просто, у ситцеве платтячко, чисте як срібло; її лице ясніло, як рання зоря, і затьмарило всіх інших з їхніми перлами та діамантами. Вони проти неї виглядали, як свічки проти сонця. Поруч з нею йшов молодий чоловік, статечний, дуже

гарний на вроду. Її краса мене засліпила, я став і довгий час не міг рушити з місця від захвату, не чув, не бачив, що робиться навколо мене. Коли я трохи згодом опам'я-тався, я її більше вже не бачив. Вона пройшла серед юрби і зникла, мов летюча зірка літньої ночі. Проте, її образ лишився глибоко в моєму серці. Від того часу я не міг ні на хвилину викинути її з голови. Завжди перед моїми очима стояло її обличчя, її постать, і вночі, в темряві, передо мною вилискували, світилися її палкі очі, неначе дві горящі свічки. Все здавалося, що вона мені давно вже знайома, що я її колись давно на моєму віку вже бачив. Але коли і де — не міг пригадати. Я поклав про себе, що мушу дізнатися, хто вона і знайти її, де б вона не жила.

Одного разу я в присмерки ішов якимсь глухим завулком. Блакитне ясне небо було на горизонті вкрите чорними смугами хмар, з яких де-не-де прорізалась блискавки, наче довгі вогняні списи. У завулку було тихо, ніде ні душі. Я йшов собі замислений, чомусь дуже похмурий. Раптом почувся одчайдушний зойк, що схопив мене за серце. Дивлюся — мені назустріч біжить якийсь один з пакунком, біжить дуже швидко і хапливо, як злодій, що хоче втекти. — Сстій! — крикнув я, перейняв його і підняв на нього свій грубий дрючок. Той дуже перелякався, випустив з рук пакунок, а сам дав ходу і швидко зник. Недалеко мене під парканом лежала на землі якась людина. Коли я підбіг до неї з пакунком, людина навіть не ворухнулась. Надворі потемнішало від великої хмари, що насунула на небо. Я поспіхом схопив людину за голову, щоб привести її до пам'яті. Раптом раз за разом почало блискати, і я побачив перед собою розкриті палкі очі. Мені тьохнуло серце, голова пішла обертом, і я став як стій, дуже збентежений. Я пізнав її, це була вона...

Дівчина розповіла мені, що коли вона йшла тут сама завулком, до неї підскочив якийсь чоловік і дуже боляче ударив її по руці та вихопив у неї пакунок з сорочками, які вона взяла шити в одному місці. Якби я не нагодився, — сказала вона з сльозами на очах, — та не відібрав у злодія це полотно, вона б позбулась шматка хліба та ще зажила б у людей поганой слави. Ніхто більше не давав би їй роботи. Вона дякувала мені від щирого серця, обличчя її при цьому пломеніло, а кожен погляд її палких очей обпикав, обпалював. Я почував, що серце моє в грудях розтоплюється, як віск.

— Хай вам бог віддячить! — сказала вона нарешті тремтячим голосом і хотіла піти своєю дорогою.

— Ні, ні!— озвався я схвильований.— Я ні в якому разі не дозволю вам зараз іти самій. Я мушу вас довести до вашого дому.

Вона неначебно чогось вагалася. Вираз її обличчя промовляв, що їй прикро йти в такий час з чужим чоловіком. Але я не дав їй слова сказати, швидко взяв з її рук пакунок і пішов з нею далі завулками, туди, куди вона мене повела. Всю дорогу ми майже не розмовляли. Я тільки нишком дивився на неї і трусився, як у пропасниці. А коли вона доторкалась до моєї руки і все намагалась забрати з моїх рук пакунок, по моему тілі пробігав якийсь дроз, кров застигала в жилах і забивало дух у грудях. Так ми йшли вдвох, поки вона довела мене до хати, на дверях якої висіла маленька біла табличка з чорним написом: „Тут живе Голда Якобзон, швачка“.

— Якобзон!— сказав я здивовано і згадав Якобзона, що колись допоміг мені у скрутний час.

— Так,— озвалася вона,— я звуся Голда Якобзон. Чого ви так здивувались?

— Ваш батько мені здавна знайомий,— відповів я,— він якось допоміг мені, коли мені було сутужно.

— Мій батько вже кілька років тому помер,— сказала вона, зітхнувши.

Перше, ніж ми попрощалися, заgrimіло, почалася велика злива, цілий потоп. Вона запросила мене зайти з нею до хати— перечекати там дощ. Зрозуміла річ, що я це зробив з великою радістю і був дуже задоволений цим дощем. Про мене, нехай потоп ніколи не кінчається, щоб я залишився разом з нею у хаті, як у Ноевому ковчезі.

Хата, до якої я ввійшов, складалася з однієї кімнати, поділеної посередині іспанською стінкою. В одній половині була спальня, а в другій— кімната. З першого погляду легко можна було помітити, що тут живуть люди убогі, але не ледарі і не нехлюї. Стояло там кілька старих стільців і канапочка, оббита жовтавим збляклим ситцем. Коло стіни стояв комод, укритий скатертиною, білою як сніг, а на ній були розміщені різні дрібнички: пара маленьких порцелянових тарілочок з червоними квітами, два синіх гранчастих келешки, коробочка з черепашок, дзеркальце, маленькі пляшечки спід духів та інші речі, що були єдиною оздобою в хаті. До цього можна було зарахувати ще кілька горщиків з квітами на вікнах і гаптований портрет Мойсея із скрижалями в руках. Під вікном стояв стіл, завалений полотном, нитками та всім іншим, потрібним для роботи.

Ввійшовши до хати, Голда познайомила мене з своєю матір'ю, старою кволою жінкою років п'ятидесяти, і стисло переказала їй всю пригоду в завулку. Мати мене радо зустріла і запросила сісти. Біля стола на стільці сиділа маленька дівчинка, років восьми. Вона буцімто шила, а тим часом крадькома поглядала на мене хитрими оченятами. Голда теж сіла до стола і вийняла з пакунка все, що принесла. Кілька хвилин я сидів мовчки, наче наречений на оглядинах. На серці мені було чомусь весело. Я дивився, як Голда працює своїми білими пухлими ручками і це мені було чомусь дуже приємно.

Потім почалася розмова про погоду, про те, який цей дощ потрібний. Стара може разів з десять повторила, що це падає не дощ, а хліб, і висловлювала надію, що після цього дощу ціна на пуд борошна безперечно подешевшає на кілька грошів. Голда переморгнулася з матір'ю і вийшла. Стара лишилась коло мене, все говорила; і розмова зайшла про те, як її чоловік довго хворів, бідолашний, і вони витратились до останньої копійки на лікування, аж тут він помер і залишив її, нещасну вдову, з двома дітьми напризволяще. Але бог благословив її дочкою, подібної якій на світі не знайти. Її Голдочка добра і тиха, з усіма достоїнствами. Вона, бідненька, працює день і ніч, шие, гаптує, очі собі сліпить, сидячи з голкою, щоб якимось перебитися. Живуть таки у скруті, бідно. Її важкого заробітку ледве-ледве вистачає на найпотрібніше. Але нічого грішити, все ж якимось живуть. Бозна-що було б з нас, якби не Голдочка.

— Авжеж, я мушу радіти, мати себе за щасливу з таким подарунком від бога. Але як плаче в мені серце,— сказала вона, глибоко зітхнувши, і сльози показалися у неї на очах,— коли я бачу, що Голдочка працює на нас усіх до кривавого поту, важить своїм здоров'ям, своїм життям і не дозволяє собі витратити на свої потреби, сказати б, хоч ламаний гріш. Скільки я благаю її: Голдочко, серце! Зглянься на своє життя, купи собі якихнебудь ласощів і перепочинь трохи, душа моя... А вона все відповідає з сміхом:— „Не треба мені ласощів, мамо! Мене не нудить, боронь боже, коло серця. Нехай купують ласощі ті, що сидять, склавши руки, і самі не знають, чого їм бракує. А для спочинку є у нас великий день — субота“.— Так відповідає вона мені завжди жартом, і робить далі своє: тихо, гарно, як тиха голубка...

Посеред розмови зайшла Голда і поставила на стіл піднос з чотирьома склянками чаю.

Коли ми попили чаю, дощ припинився. Голда наказала своїй сестричці піти спати.

— Іди, Шейнделе,— сказала вона до неї і погладила її по голівці,— тобі вже час спати. Ти краще встанеш раніше. Твій учитель сьогодні вже не прийде.

Шейнделе поцілувала матір і сестру, сказала кожному на добраніч і пішла спати. Мені теж було час йти. Я підвівся з стільця, попрощався і пішов.

Півмісяць світився і, як золотий човник, плавав у великому синьому морі повітря, що було спокійне, тихе, ні вітерця. Небо тисячами ясних зірок дивилося вниз, як закоханий наречений, на улюблену землю, що прибралася у зелене вбрання з трави, причепурилась різними гарними квітами, від яких линули солодкі приємні запахи, як від найкоштовніших парфумів. Жаби завзято кумкали у ставках, десь у садку озвався своїм голосом соловейко, найбільший на світі майстер співати. Куди там всім канторам!.. У мене теж щось співало на серці. Ідучи, я підспівував, сам не чуючи що. Але наблизившись додому, я наче прокинувся і почув, що співаю пісеньку кравця Лейзера з тих, що співають наречений на весіллі.— А, до лихого години, клятий кравчук!— жартома вилаяв я Лейзера і з веселою усмішкою послав його під три чорти.

Ото дивно! Після такої веселої зустрічі мені цілу ніч снилися сумні сцени, ніби мене оплакують, а голоси людей кричать спід землі:— „Гвалт, чого це нас так мучать!..“

XV

Я почав часто заходити до Голди, мене тягло туди, як магнітом. Мене приваблювали до неї не її гарні душевні якості, не те, що вона чесно працює і утримує стару матір і сестричку своєю роботою. Ні! Таких речей Ісерів учень не міг цінити. Гроші, ось який був у мене аршин, щоб міряти людські якості, він так само був справжньою вагою, щоб зважувати різні душевні достоїнності. Розумним, гідним пошани чоловіком називався у мене той, хто мав гроші і жив собі на втіху. Як він це дістав і чиїм коштом живе— байдуже. Такі подробиці цікавлять тільки сіром'у, нещасливців через заздрощі і досаду, а також і тому, що обмовлянням щасливців хочуть змазати свої власні дефекти, те, що вони—небораки, нездари, та ще заспокоїти своє серце, потішити себе тим, буцімто їхня бідність

є наслідок тільки їхніх добрих характерів, наслідок того, що вони самі не можуть, як інші, бути фальшивими, низькими людьми. Ні! Не Голдині гарні душевні якості подобались мені. Мені подобалось тільки її гарне обличчя, мене тягло до неї плотське, шалене кохання. Чого я цим коханням думав добитись—я ще сам собі не здавав звіту. Я покищо ходив до Голди. Спершу я їй приносив роботу, замовляв у неї сорочки та манішки для себе, а потім приходив уже просто так, як добрий знайомий.

Приходячи до Голди, я часто заставав там молодого чоловіка, якого вперше зустрів тієї суботи на прогулянці разом з нею. Він був там близькою людиною, майже родичем. Він навчав Шейнделе, допомагав у хаті, приносив інколи з базару потрібне, а також часом позичав і давав щонебудь під час скрути. Ніхто в домі не звертався до нього на „ви“ і його звали просто за ім'ям — Міхел.

Міхел був учитель, що навчав хлопців і дівчат писати і з цього мав свій невеличкий заробіток. З розмови, яку я мав одного разу з старою, я дізнався, що цей Міхел для її сім'ї велика підпора. Без нього їм прийшлося б дуже погано. Він її далекий родич і майже заручений з Голдочкою. Це тим часом ще секрет для людей, але незабаром вона сподівається, коли бог дасть, писати умову і бити тарілки. Ці слова її допекли мене до душі. Але я прикинувся, ніби це мене не обходить.

З того часу я мав Міхела за свого найлихішого ворога, що стоїть на моєму шляху, і все думав, як його здихатись. Я, мов кошеня, підлещувався до Голди і до матері солоденькими лагідними розмовами, грався з Шейнделе і приносив їй частенько цукерочку чи якусь іграшку, сподіваючись таким чином ввійти в довір'я і зштовхнути Міхела, відсунути його набік. Одного разу я навіть спробував дати трохи грошей, коли помітив, що в хаті сутужно. Але Голда наказала мені забрати гроші назад із такою посмішкою, яка довела мені, що я зайшов далеко, і яка була набагато гірша, ніж ляпас. Це ще в тисячу разів більше зміцнило мою ненависть до Міхела. В мені палав огонь. Але що більше розпалювалась і дужчала моя ненависть до нього, то все більш я прикидався, розмовляв з ним солоденько і завжди виявляв до нього свою прихильність. Прикидатись я вже міг на той час дуже добре, бо це найперша річ, яку мусить знати маленький чоловічок. Коли Ісер вирішував когонебудь закопати, він його зустрічав дуже привітно, вибігав йому назустріч з радістю і цілувався з ним. Заподіяти іншому смерть „через поцілунок“ це значить — цілуючи, забрати

у нього душу, воно набагато певніше, і до того ще виконуєш заповіт: „і люби друга свого, як самого себе“. Як сказав один мудрець, заповіт можна виконати тим, що обираєш для друга гарну смерть, тиху, так щоб навіть комар носа не підточив ...

Я приходив до Голди причепурений, з дуже напомаженим волоссям, щоб цим сподобатись і перемогти в її очах Міхела, що був дуже просто вдягнений. Але для Голди вбрання нічого не важило. Вона мені одного разу делікатно натякнула, що від помади на чужій голові у неї робиться нежить. Міхел при цьому всміхнувся, а я кипів від люті. Шейндеде одного разу озвалась:

— Фе, Міхел, як ти вдягнений! Реб Іцик-Авремл весь сяє, він причепурений, помитий, з червоними щічками і губками, як гарна дівчина.

— Дурненька!— відказав їй Міхел досить спокійно, — що мені робити, коли я бідний і не маю такої служби, якої б вистачало мені на все.

Мені здавалося, що Міхел коле мене ущипливими словами за те, що я слуга, і хоче мене в очах у кожного принизити. Проте, я на це промовчав, закусив губу і не відповів і словом.

Отак проминуло все літо і частина осені. Я мало не з шкури пнувсь з великого кохання, але нічим не можна було зарадити справі. Міхел став мені поперек, як кістка в горлі. Я бачив, що коли не поспішу витягти цю кістку, то подавлюся. Йшлося вже на те, що от-от Міхел заручиться з Голдою. Стара любила його, як рідну дитину, і хотіла дожити того дня, коли побачить його зв'язаним з донькою навіки. Вона кілька разів заводила розмову про готування до заручин, і всі в хаті були веселі. Шейндеде аж стрибала з радощів, пустувала, дражнила Міхела, а потім кидалась йому на шию, обіймаючи його обома рученьками. Голда дивилась на них вогкими, палкими очима, що вказували дуже велику радість, і червоніла, як маків цвіт. Вона була тоді гарна, як ясне сонце. Я теж привітно всміхався, як близька людина, що радіє з загальної радості. Але в серці у мене було, наче в пеклі. Виходячи звідти, я скреготав зубами і присягався, що мушу щось винайти, аби якнайшвидше очистити собі шлях до Голди.

Не минуло багато часу і така нагода трапилась. Саме тоді був призов. Я нишком через Ісера все улаштував, і Міхела забрали в рекрути!..

Коли я прийшов до Голди, в хаті було як після похорону. Стара лежала в ліжку хвора, розбита, з намоченою

в холодній воді хусткою на голові. Голда була бліда, як стінка, з опухлими червоними очима, і метушилась навколо матері, скуйовджена, засмучена, пририта. Шейнделе просто не можна було пізнати. Вона сиділа, зщулившись у куточку, і дивилась опущеними очима у землю. Коли я ввійшов, всі враз заплакали гарячими сльозами, без слів, як нещасні, що бачать перед собою найкращого друга.

— Що таке трапилось? — запитав я, прикинувшись простоком, і зупинився, дуже здивований.

Хвилині кілька панувала тиша. Потім стара, плачучи і далячись сльозами, вимовила:

— Ох, лишенько і горе мені! Міхел... Нема Міхела... Хапуни забрали Міхела!..

У неї забило нове джерело сліз. Голда сиділа коло неї на ліжку, схилившись, закривши обличчя обома руками. Хвора мати поклала їй руку на голову, і всі вони плакали, рюмали, як у тузі за мертвим. Я скорчив сумне обличчя, зітхав, стогнав, а в серці радів, дивлячись на Голду, бо на шляху до неї тепер уже ніхто не стояв передо мною. Я їв її очима, оглядав її з голови до ніг, як вовк ягня. А про себе в серці думав: нічого, ти будеш моя, ти з моїх лап уже не викрутишся.

Кілька місяців проминуло після цієї сцени. Міхела забрали і завезли, куди слід. У Голди в хаті нависла чорна хмара. Все сумувало і втратило свій колишній вигляд. Горщики з квітами стояли засохлі, бо ніхто не думав про те, щоб їх вчасно поливати. Дрібнички на комоді не були розставлені в тому гарному порядку, як колись, а на Мойсеї лежав грубий шар пороху. Він був похмурий і виглядав слід скла щось ніби дуже сердито. Мені, принаймні, так здавалось і я уникав дивитись на нього. Шейнделе кинула навчання, не мала більше з ким гратись. Вона схудла, конала, мов свічка. Голда була чорна, як ніч, веселої міни не видно було на її обличчі. Їй не любе було життя. Стара дивилась на своїх дітей, похитувала головою і вмивалася сльозами. Вона часто нездужала і подеколи лягала в ліжку.

Я частіше приходив туди, сидів біля Голди, коли та працювала, підбадьорював її добрими, солодкими словами і все шукав стежки до її серця. Трохи згодом я помітив, що Голдиної роботи, хоч як Голда мучилась і працювала надсилу, не вистачало на всі їх життєві потреби, бо плата за цю

роботу була дуже мала. З цього наочно видно було, як бракує Міхела, який він був корисний для цієї бідної сім'ї. Його допомоги зараз бракувало. До того ще тоді було таки мало роботи. Одного разу треба було йти в аптеку по ліки для старої, а на них не було ні копійки. Я насмілюся і запропонував Голді взяти у мене трохи грошей. Голда почервоніла, опустила очі і не відповіла й слова. Видно було, що в душі вона неспокійна. Там шумить страшенна буря гірких почуттів. Я дав Голді наздогад, що це я позичаю їй тільки на деякий час, вона мусить взяти для хворої матері, яка потребує зараз ліків, і можливо від них залежить її життя. Стара при цьому на своєму ліжку якраз застогнала. Голда здригнулась вся, взяла у мене тремтячою, холодною, як крига, рукою гроші, накинула на себе хустку і притьмом вибігла з хати...

У себе в світлиці я одного разу допізна лежав на своєму ліжку і не міг очей заплющити. У мене відібрало сон. Кохання до Голди мене дуже мучило, не давало спокою, і я почав думати, що з цього може бути. Доки це я буду так себе мучити і не доведу справи до кінця? Але в який спосіб це довести до кінця?— Одружитися? Але для мене це дуже важка справа, воно мені не вигідно з багатьох причин. Поперше, я через це змушений буду покинути службу в Ісера, а піти від Ісера означає не більше і не менше, як перестати бути маленьким чоловічком, його довіреном, відмовитись від легких заробітків, від щасливого життя без турбот, без важкої праці і зректись усіх моїх надій на майбутнє. Подруге, що я в неї візьму?— Нічого! Вона ж гола, боса, в чому мати народила. Вона мені наплодить багато дітей, що запаморочать мені голову, я з'їм ті кілька карбованців, що є в мене, і залишуся потім бідняком, небораком, нещасливцем, нездатним ні до чого на світі; буду поневірятися, терпіти лихо, як колись замолоду поневірявся, а через що? Через кохання!.. Що б, приміром, думав я про себе, сказав на це Ісер? Ісер напевне підняв би на глум і сказав, що:

„Кохання не більше, як гарне личко, мильна бульбашка, що виграє перед очима всіма навдивовижу гарними кольорами, а тоді раптом лопається, і не знати куди вона поділась. Це забавка, дурниці, яких треба досягти тільки за дурниці, вони даються в руки задешево, але треба тільки не бути дурнем. Кохання— це шахрайська справа, в якій людське серце шахраює в почуттях так само, як голова шахраює в звичайних купецьких справах. Висновок такий— це торгівля, делікатні, майстерно сплетені, тенета, щоб ло-

вити ними дурнів, кволих людців, які тануть, мов сніг, і розтоплюються тільки но їх трохи підігріють...“

Що ж тоді? Не бути дурнем і досягти свого просто, в інший спосіб? Але це ніяк неможливо. Наскільки я знав Голду, про таке навіть думати не можна було. Вона завжди уміла так себе поводити, що мусиш її поважати, і язик не повертався в її присутності сказати щось брудне. Одного разу я вихопився перед нею не дуже гарним жартом, на який інші не звернули б великої уваги, а вона при цьому зробила таку міну, що я зніяковів і холод пройняв усе мое тіло. Ні! Такі, як Голда, не дозволяють, щоб їх купували, хоч би бути розумним, як сім чортів. Що ж тоді, плюнути на все і забути її? Це було, я почував, над мої сили. Швидше я б відмовився від життя, ніж від неї. Кохання може бути не більше, як забавка, але я цієї забавки ніяк не міг покинути. Я думав, думав і знову прийшов до першого — єдиний вихід — таки одружитися! Ну, а як воно мені може пошкодити? Що ж, на це треба буде знайти якийсь вихід, зробити так, щоб було і сюди і туди гаразд. Одружитися треба, і що швидше, то краще. Далі мучитися немає вже сили. Цьому треба покласти край. Голда мусить бути моя!.. З цією думкою я заснув і мені снилися солодкі сни.

Я прокинувся трохи пізенько і вирішив про себе, що хай би грім і блискавка, а я мушу сьогодні присмерком освідчитись Голді. Було це напередодні пасхи. Голда була в великій скруті. Вона ще нічого не купила на свято, а потрібно було дуже багато. Для моєї справи це був найкращий час. Коли я прийшов до Голди, то застав її саму. Вона сиділа за роботою, а стара лежала в ліжку за стінкою і Шейнделе коло неї. Звідти чути було тільки кашель — кашляли то стара, то Шейнделе. Обидві хрипіли, немов би змагалися, хто з них дужче хрипить. До того ще підсвітував цвіркун, і виходив якийсь страшний концерт. Голда була засмучена, все шила, голка швидко сновигала, а вона не дозволяла собі навіть і на хвилину голову підвести.

Я завів розмову. Докоряв їй, що вона працює надсилу, губить своє здоров'я і не має жалощів ні до самої себе, ні до своєї сім'ї, яка держиться тільки на ній, а також до своїх друзів, для яких її здоров'я дуже дороге і які ладні були б за неї життям пожертвувати... Голда на цих словах зиркнула на мене, і в цьому погляді було щось таке, що важко передати. Я заговорив іще сердечніше, чимдалі з більшим запалом, і нарешті сказав на повний голос, що вона мені люба, як саме життя, і я б мав себе за найшас-

лівішого, коли б одружився з нею. У Голди випала з пальців голка, вона сиділа збентежена, підперши голову обома руками. На кілька хвилин я замовк. У мене проступив холодний піт, а серце дуже калатало, неначе я зійшов на високу гору.

Кашель і хрипіння за стінкою все дужчали і дужчали. Розбита шибка у вікні хиталась туди і сюди від вітру і дуже сумно стукала в такт. Я знову заговорив і говорив з запалом, говорив, говорив та все умовляв Голду. Я змалював її теперішнє становище, як вона борсається в лабетах, я нагадав їй хвору мати і Шейнделе, що страждають, бідолашні, і поневіряються. Тільки задля них вона це мусить зробити. Бож у мене, дасть бог, їм усім буде добре. Ми заживемо щасливо, і бог і люди матимуть втіху. Голда дивилася мені в обличчя, і гарячі сльози великими, мов перлини, краплями котилися з її очей.

— Дайте мені спокій на короткий час,—озвалася вона до мене благальним голосом,—я трохи подумаю, пораджуся з матір'ю і дам вам скоро ясну відповідь.

Коли я другого дня прийшов до Голди, вона сиділа за стінкою поруч матері. Стара взяла мене за руку і сказала, показуючи головою на Голду, що вона згодна віддати мені свій дорогий брильянт, свій скарб, свій подарунок від господи бога. Але я мушу пам'ятати, яке це золото, і пообіцяти шанувати її, доглядати її. При цьому вона поставила умову, щоб я відмовився від моєї посади, бо хоч в якій я пошані, а все ж таки я тільки слуга, а віддавати Голдочку за слугу—це ганьба для неї, а також для її сім'ї. Я заперечив проти цього, довів їй, що так негарзд, нерозумно відмовлятися від вигідної посади, яка дає мені багато, і там я з часом можу зробитися чоловіком в повному розумінні цього слова.

— Дуже багато родовитих, слово честі, лежать часом у мене в ногах, заздять мені і згодом, коли бог дасть, ще більше мені заздритимуть. Нічого! Я вже і тепер такий родовитий, як усі вони. Але як би там не було, зараз відмовлятися просто гріх. Покищо з усякого погляду краще, щоб я залишався коло Ісера і після шлюбу. Що тут такого? Уявіть собі, що я крамар і сиджу цілі дні в крамниці, або що я купець і цілий тиждень роз'їжджаю. У вільний час, а також у суботу та на свята, я сидітиму у себе дома. Покищо мусить бути так, а далі—як господь звелить... Мабуть, усе буде гарзд... Ну, а те, що ви говорите, ніби вам прикро перед людьми, що я слуга,—ну, то ми справимо весілля нишком, без бучності, без шуму

і обійдемося без усіх тих гонористих людей. Теж мені клопіт! Є про кого говорити!..

Кінчилося на тому, що з моїми доводами погодились, і ми дійшли згоди.

— Дивися ж, щоб ти оберігав мій брильянт і шанував мою дитину, моє золото!—ще раз попросила мене стара і заплакала.

Голда і Шейнделе теж плакали, хлипали, а я був тоді на сьомому небі від щастя, бо мені вдалося владнати все, як я того бажав.

Одного гарного весняного дня я з Голдою, матір'ю і Шейнделе поїхав недалеко в одне село і там нишком справили весілля.

XVI

Перші місяці після шлюбу в нас з Голдою було дуже гарне життя. Всі в хаті були задоволені. Я, як і раніше, був у Ісера в домі, держався там дуже міцно і робив своє з великим завзяттям, ще завзятіше, ніж колись. Я й на хвилинку не забував, що тепер я одружений і мені потрібні гроші. Я добре повторював у думках всі закони „маленького чоловічка“ з усіма коментарями реб Ісера, а також з моїми власними додатками, що їх я, мов добре вчений, додавав до цих законів. Нехай світ знає тепер, який я великий вчений, які я успіхи роблю в науці; нехай таки добре почувують, що у мене є жінка, що я маю великі витрати і мушу тепер багато мати; нехай дає гроші на всі мої витрати. Нічого, світ здоровий, чорти його не візьмуть!—так я думав про себе і підвищував ціни на всі мої штуки, які я робив з великою охотою.

Ісерів багатій, ведмідь, танцював у Ісера в комедії, а Ісер сам танцював, як ведмідь, у моїй комедії. Ми обидва мали великі заробітки. Дурні люди йшли до нас і платили, скільки нам забагнеться. Ми робили гарні гешефти і обидва були задоволені. В мені прокинувся великий апетит до грошей. Скільки б не заробляв, мені все було мало, і я дуже трусився над карбованцем.

Удома в мене жили дуже скупю. Я старався заощадити, зберегти копійку де тільки можна було, і дуже гнівався, коли витрачали зайвий шеляг. Стара за це насуплювалась на мене і часом казала, що я лічу крупи в горщику і жа-

лію всім шматка хліба. Я теж насуплювався і відповідав їй ущипливо, що на чуже кожен щедрий, і коли б даремно годували — будь ласка, я теж не був би скнарою. Голді такі слова були неприємні, вона зеленіла і не раз з цього приводу між нами виникала сварка. Одного разу зайшло так далеко, що я дуже посварився з Голдою, грубо образив її, вилаяв так, як я умію, і розлючений вибіг з хати, добре грюкнувши дверима, а потім щось із тиждень не приходив додому.

Колишне палке кохання моє дедалі більше остигало. Голдине гарне обличчя зробилось для мене звичайною річчю. Я вже в цьому нічого особливого не бачив. Обличчя, як усі обличчя, з носом, з очима. Голда втратила для мене всю принаду і здавалась звичайною жінкою, як усі жінки. Я в душі шкодував, що зв'язався з нею. Нащо воно мені потрібно було, — думав я про себе, — взяти на себе такий важкий тягар, цілу сім'ю, що об'їдає мене, вганяє у витрати? Якась лиха мана була тоді, що я дозволив себе обдурити гарним личком і витратити на це стільки грошей. Я дивувався: де був тоді мій розум, мій глузд! Як я припустився такої дурості? Підраховував, скільки ця дурість мені коштувала і наскільки я був би зараз багатший, коли б її не припустився. Це завжди мене драгувало так, що я весь час кривився, дивився на все в хаті похмурим поглядом і ні до кого не казав теплого слова. Протягом двох років Голда у мене добре натерпілась. Вона в мене кров'ю харкала. Але все переживала мовчки і навіть голосно не плакала, не прохоплювалась зітханням.

Саме тоді трапилось так, що багатій, у якого Ісер був душею, раптом помер, і вітряк зупинився — колеса не могли більше крутитися!.. Після смерті багатія реб Ісер перестав бути душею, верховодою, а разом з Ісером і я теж, зрозуміла річ, перестав бути душею і крутієм. Люди з часом перестали приходити до Ісера з проханнями, бо він уже не був більше орендарем, він не мав більше ведмеда. До того він ще дуже постарів. Він видихнувся, неначе здитинився, зовсім не те обличчя, не той розум, що колись. Ну, а коли Ісер втратив силу, цілком зрозуміло, що й я втратив силу і вже більше не блищав, як начищена монета. У Ісера я був так само в силі, але з того часу, як він не міг мені бути корисним, він втратив будьяку ціну в моїх очах і мені на нього було вже начхати. Так навчав мене сам таки реб Ісер, це я мав науку від нього, це його власні слова. Я не довго вагався і покинув Ісера, який був у моїх очах наче падло.

Здохла істота справляє на людину не таке сумне, гидке враження, як істота, що нібито подохла, а все ще має ознаки життя. Я це кажу про себе і багатьох інших істот, як, наприклад, орендаря такси, що позбувся її, колишнього збирача податків, колишнього синагогального старосту і всяких інших колишніх громадських діячів. Справді, падло — це падло. Воно не живе, і нічого йому непотрібно; алеж ті люди, оті істоти, коли вони втрачають свої заробітки, до яких звикли протягом багатьох років,—вони, бідолашні, робляться справжнім падлом, але живим, тремтячим падлом, що хоче їсти, пити, хильнути хоч невеличку чарочку і потребує геть усього! Але що поробиш, коли вони не можуть ворушитися; коли вони, не вам того зичучи, великі нещасні каліки, мають, здається, рота, ноги і руки, але ні до чого нездатні!..

Серце крається, слово честі, коли дивишся на таке живе падло, на такі нещасні, вибачайте, смердючі істоти.

Отакою істотою я був після того, як покинув Ісера. Я не знав, що робити, до чого взятися, бо крім моєї „маленько-чоловіцької“ професії я нічого не умів робити і ні до чого не був здатний. Становище моє було тоді дуже погане. Я жив з готового: розмінював карбованці і їв. І з кожним карбованцем, який я розмінював, у мене відпадав шматок живого м'яса, відмирала частина мого тіла. Завжди я був сердитий і до кожного чіплявся. За кожну копійку, яку давав Голді на витрати, я пив її кров, казав:

— Що ви хочете від мене? Я не можу утримувати таку сім'ю!

Старій через мене життя було не любе. Від сердечного болю вона небезпечно захворіла і лягла в ліжку. Видно було, що кінчається її життя, що вона не довго вже протягне. Признаюсь, я їй бажав смерті і в душі радів, що незабаром здихаюсь їдця і витрати поменшають. Тимто я прикинувся, удав, ніби її хвороба доймає мене до живого, що просто не тямлюсь я від горя. Я не шкодував для неї на лікаря, на аптеку,—аби швидше спекатись її, обслуговував її, як віддана дитина, цілі ночі не заплющував очей, подавав їй ліки і думав при цьому: „Коли вже чорт забере тебе?“ В домі мене дуже шанували за відданість, що я виказував, і забули всі прикrostі, яких перед тим від мене зазнавали. Голда мене часто гнала від материного ліжка, щоб я пішов трохи спочити, але вона мене в цьому ніяк не могла переконати.

— Іди тї,—казав я їй на це,—ти, бідолашна, іди, слово честі, приляж трохи, а я тут лишуся сам, нічого.

Я зараз пригадую з острахом ті зимові ночі, коли стара лежала у великому маренні з закоченими під лоб очима, говорила щось чудне, а в грудях у неї щось страшенно хрипіло, аж чути було на всю хату, немов би хтось пиляв дрова. Голда ні жива ні мертва сиділа біля ліжка на стільці з червоними заплаканими очима і заламувала руки. Шейнделе, зблідла, схудла, висохла Шейнделе, сиділа коло неї з потемнілим обличчям і дивилася на вмираючу матір, дивилася і хлипала, і, хлипаючи, страшенно закашлялась. Раптом стара сіла, задивилася на своїх дітей і з глибин серця зітхнула.

— Прошу тебе,— озвалась вона до мене кволим голосом після того, як спершу щось із хвилину мовчки дивилася на мене таким поглядом, що пройняв мене до кісток,— прошу тебе, май жалощі до моїх дітей! Вони лишаються, бідолашні, самітні, як скеля,— сирітки без батька і матері, без родича, без заступника... Я спокійніше піду з цього світу, спокійніше ляжу в могилу, коли ти мені даси святу обіцянку і таки виконаєш її...

Вона знову зітхнула, поклала одну руку на голову Голді, другу Шейнделе і благословила їх стиха; ледве-ледве чути було її голос. Обидві дочки заридали і припали до своєї матері, що обнімала їх, цілувала, притискувала до грудей. Вона одразу ж таки безсило упала знову на своє ліжко, повернувшись лицем до стіни, захрипіла і заснула навіки...

Голда і Шейнделе вибухнули таким плачем, таким гірким лементом, що це навіть камінь могло зворушити. Я затулив обличчя обома руками і... це боляче, ганебно і страшно сказати— і всміхнувся, задоволений, ніби скинув з себе важкий тягар.

Стара була покищо другою жертвою, що впала від моїх рук. Трохи згодом мусила впасти і третя жертва— худорлява, висохла Шейнделе!..

XVII

Мені потім страшенно набридло сидіти дома, склавши руки, і лишати їх без руху, дозволяти, щоб брався цвіллю чудовий подарунок, міцне почуття маленького чоловічка, яке я в собі мав. Шкода, слово честі, щоб таке почуття пропадало, щоб такий чудовий подарунок гнів, робився лежалим крамом в той час, коли я ще молодий, повний сил

і міг би робити ним найкращі гешефти, в золото вдягатися! Хіба, думав я про себе, є тільки один Цвіачич на світі і більше нема вже інших міст з євреями, де на мій крам був би попит? Світ, хвалити бога, великий. Є ще чимало єврейських міст. Євреї скрізь євреї, з одними звичками, з одним характером, і єврейських багатіїв є там, нівроку, як того сміття, вони, певно, дозволяють взяти себе в оренду і з ними можна робити комедію! Навіщо ж мені занашувати своє життя, гнити тут удома, поки з'їм своїх кілька карбованців і зазнаватиму потім злиднів, скрути й горя, як колись; тільки но пригадаю це, зараз на мені шкіра тремтить і волосся стає дибом. Ні, не можна тут далі лишатися! Поки я ще молодий і маю ще кілька злотих, мені треба спробувати щастя і в добрий час вирушати.

— Бувай здорова! — сказав я одного гарного ранку Голді, що була тоді вагітна, і подався світ-за-очі.

Глупськ — чудове місце, і воно мені одразу ж сподобалось. Це велике єврейське місто з силою дурнів, що дозволяють кожному водити їх за ніс і кожен навіть підносить його назустріч, проштовхується з своїм носом наперед, щоб його першого взяли за носа, бо думає, що дозволяти іншим водити себе за ніс — це обов'язок, святе діло, і інакше не може бути на світі. Глупськ — це місто з силою товариств, з різними старостами, з усякими діячами та іншими „порядними“ євреями. І бог, що годує всіх, від найбільших створінь, як от рогатих носорогів, аж до гнид, присилає там отому сортові створінь і їхні заробітки з пошаною. Коротше, Глупськ мені одразу ж таки дуже сподобався, це було для мене в самий раз. Це місто було для мене те саме, що стояче болото для жаби, де вона може кумкати і почувати себе вільно.

Тоді мені було років двадцять три — двадцять чотири, чи може двадцять п'ять — двадцять сім (я своїх років не лічив, і не знаю, коли народився, бо навіщо мені треба було це знати?). Гроші я мав, і через те мені легко було познайомитися з глупськими порядними людьми. Я спочатку казав, що нібито маю намір завести тут якесь діло. Але насправді я вичікував оренди. Бо крім оренди я ні на що не був здатний. Всі мої думки були про те, щоб взяти там в оренду найбільшого багатія і робити з ним комедію, як колись реб Ісер Варгер робив із своїм багатієм.

Як вам відомо, глупський багатій поводитьсь дуже просто. Він любить цікавитись усіма дурницями і знати геть усе, навіть що вариться в горщику у кожного. А це для мене було найбажаніше. Такий, як він, мені до смерті потрібний

був. Проте, як до нього добутися? Як прибрати його до рук і зробити з нього ведмедя? До цього, я переконався, можна дійти не інакше, як зробившись справжнім глупським жителем, зробившись рідним усім глупським дічам і якнайщільніше зв'язавшись з ними. Я над цим дуже багато думав.

Тим часом проминуло чимало часу, і я дедалі більше ознайомлювався з тамтешнім життям. Свати не давали мені спокою і кружляли навколо мене, як бджоли. Їм сподобалось припущення, що я вдовець. Звідки вони це взяли, сам не знаю. Їм було досить того, що я чоловік і живу довгенько без жінки. Певно, що я хочу одружитися. Інакше не могло в їх голові укластися. Тим то вони обпали мене, як сарана, і набивалися з нареченими. Я вислухував їх завжди з посмішкою і думав про себе: що це мене обходить, нехай вони собі говорять, це ж покищо тільки приємно; дуже втішно говорити про наречених, марнувати час у розмовах про вродливих дівчат та ще з такими богобоязливими євреями, які описують їхню красу, їхню скромність, вихваляють їх до небес за душевні якості і аж пальчики облизують від захвату та великого бажання... Що ж, думав я собі, нехай євреї говорять, мало не луснуть, кого це обходить?.. Свати тим часом мене розхвалювали на всі заставки і своїми балачками створили мені добру славу в місті: що я дуже багатий, повний мішок з золотом, гарного походження, розумний, спритний, співаю дуже гарно, до того ще у мене душа без жовчі і золота вдача.— Дуже добре,—думав я про себе,—говоріть, говоріть, єврейські діти, ось вам чарка горілки і говоріть далі, скільки ваших сил!.. Один із сватів нарешті запропонував мені дівчину, хоч і без грошей, але з високого благородного стану, дочку дуже поважних батьків.

Родовита людина, дочку якої мені пропонували, звалася чотириповерховим ім'ям: реб Йосиф-Маркел син реб Мунеша-Лейбела. Він був дуже високого стану, походив з сім'ї старого глупського рабина. Все своє життя він і за холодну воду не брався, жив дуже добре з самого свого благородного походження і видавав заміж своїх дочок. Бог його благословив силою сухорлявих, чорних, бридких дівчат, до всього того ще і нехлюжок. Але він їх усіх повидавав заміж дуже легко. Великі багатії, як, наприклад, збагатілі слуги, маленькі людці просто вмирили від бажання породичатись з реб Йосифом-Маркелом сином реб Мунеша-Лейбела і таким чином ввійти в благородне коло. Тільки но його дочка доростала до чотирнадцяти-п'ятнадцяти років, як уже знаходився охочий на неї, що спритно випереджав

інших, вихоплював цю вигідну наречену з батькових рук та ще докидав дещо йому в гаманець. Дівчина, яку мені сватали, була чорніша, бридкіша за всіх своїх інших сестер. Вимочене личко, маленьке, сухорляве, як висмоктана фіга славнозвісного реб Цодика!.. Порівняно з Голдою, вона була неначе мавпа проти людини. Сват, однак, не вбачав у ній жодних дефектів; в його очах вона мала принаду.

— Що ж, — сказав він, — коли вона трошки темнувата, чи ще там не знаю що, ну, то що з того? Хто дивиться на такі дурниці і кого можуть такі дурниці турбувати? Що євреєві до того, чи вона темнувата, чи біленька? Бай-дуже, слово честі! Головне — це самий крам. Ось на що треба дивитися. А що крам, який я вам зараз тут пропоную, добрий, — то це навіть сліпий скаже.

Зрозуміла річ, що я сміявся з таких сватових слів. Проте, мені втішно було слухати його, і сватання дедалі більше залазило мені в голову. У мене розплющились очі, і я побачив, що це єдиний шлях, яким я можу допнутися до оренди, зможу знайти своє щастя тільки через таке сватання. Адже реб Йосиф - Маркел, син реб Мунеша - Лейбела — з міських діячів, староста багатьох товариств і вхожий до багатія, що дуже поважає його та радиться з ним з приводу різних єврейських справ. Отож, коли б я зараз зробився його зятем, то дуже легко зумів би стати багатією душею. Він тоді танцював би у мене навдивовижу. У мене було б заробітків удосталь, я б збив кілька грубих тисяч та зажив би щасливо, набагато краще, ніж я собі колинебудь уявляв! Ну, а що самий крам?.. Вона ж бридка? Ну що ж, справді таки, кого це обходить? А коли Голда красива, то що мені з її краси? З хлібом все добре...

Я пригадав Голду і мав великі душевні турботи з того, що вона висить на мені, як ковтун, і важить на мою душу. Я в серці проклинав її і ламав голову над тим, як її здихатись.

Сват тим часом робив своє, все торочив, торочив мені на вухо, казав, що коли я не поспішатиму, то підскочить інший охочий і вихопить оце щастя, цю корисну знахідку у мене з рук. Потім я страшенно шкодуватиму. Я дозволяв йому переконувати себе, а сват майстерно звів мене несподівано з реб Йосифом - Маркелом, сином реб Мунеша - Лейбела, якому він наговорив про мене цілі гори похвали, більше ніж пишуть на єврейських надгробках. Все чудово, все знаменито, але головне було те, що батько

домагався дізнатися, чи не маю я дітей від першої жінки. Чужих дітей нав'язати на шию дочці він ніяк не погоджувався. Я його запевнив, що не маю дітей. Сват, з свого боку, теж його заспокоював і заприсягався усім святим, своєю пайкою в раї і тому подібним. Ми в щасливий час обмінялись словом і умовились незабаром підписати умову на заручення. Я почав посилено думати, щоб знайти спосіб за цей короткий час звільнитися від Голди — ша, тихо, щоб гілочка в гаї не ворухнулась.

Тижнів через три після того, як ми обмінялись словом, до Цвіачича в'їхала присмерком підвода і зупинилась біля Голдиної хати. Холодний осінній вітер подував і зривав з дерев пожовкле листя, що, лежачи на землі, щепталось про щось дуже сумне і навіювало на серце смуток. З підводи злзла людина, підійшла спроквола до дверей і зупинилась там на мить з такою міною, немов їй було дуже прикро взятися за клямку. Ця людина був ніхто інший, як я сам своєю персоною.

Коли я ввійшов до хати, мені щось защемило серце і я став коло дверей, зацікавившись. Голда сиділа сама на долівці в куточку, спершись головою, лицем униз, на стілець, немов би куняла, і не помітила, як я ввійшов. На вікні червоним полум'ям світилася лойова свічка. Біля неї стояла склянка з водою та з шматочком полотна. Я одразу ж зрозумів, що це все означає, і в мені закипіли різні почуття. Я пригадав свій перший прихід сюди — як весело, як гарно було тут все; як радісно жилося тут колись цій бідній сім'ї! Всі любилися, всі мали гарні надії на майбутнє і тим часом жили цією надією дуже щасливо. Раптом я сюди вдерся, як кішка у гніздо щасливих голубків, і всіх рішив. Міхел десь пропадає, стару мати і Шейнделе я загнав у домовину, а тепер хочу покінчити і з Голдою, занастити навіки її життя...

Я зробив крок уперед. Голда неначе від сну прокинулась і дивилась на мене якусь мить у замішанні. Своїм блідим обличчям, на якому вирізьбилось велике горе, що вона зазнала, своїми червоними, опухлими очима, в яких віддзеркалювалась її страждена душа, вона на хвилинку розбудила в мені людське почуття жалощів, і я мимоволі сказав:

— Що робляєш, Голдо?

— Бажаний гість, слово честі! — глибоко зітхнувши, озвалась Голда і відвернула голову. — Після такого довгого мовчання він все таки згадав і приїхав розважити свою жінку

в жалобі!.. Ось що я роблю. Сиджу шиве¹... Ах, Шейнделе, Шейнделе!..—Вона це сказала так сумовито, що могла навіть камінь зворушити.

— Голдо!—сказав я далі і замолов щось язиком, сам не знаючи що.

— Нещасне і темне мое життя,— говорила Голда, неначе до самої себе,—я б собі краще бажала смерті, коли б не він. Ходім!—промовила Голда, підводячись з землі, вже трохи лагідніше, повела мене за руку до спальні за стінкою і підійшла зо мною до колиски, в якій лежала спляча дитина, поклавши кулачки на ротик; солодка усмішка раз-у-раз з'являлась на її личку.

— Ось для кого я хочу жити!—сказала Голда, показуючи мені на дитину, і обличчя її при цьому повеселішало, пожвавішало.

Дитина раптом розплющила оченята, почала смоктати пальчик, забелькотала і показувала ясна. Мати була щаслива і в цю мить забула все своє горе, неначе сама обернулася на дитину.

— Диви но, диви, сину!—по-дитячому говорила вона до дитини.—Диви но, хто тут стоїть: тя-тя! Вітаю тебе з гостем! Ось твій тя-тя, тя-тя!.

В мені раптом закипіла кров. Я ж сказав сватові, що в мене немає дитини, а тепер бачу—лежить передо мною синок; це зовсім невігідно мені. Почуття жалощів в мені одразу згасло, я стояв, сердито насупившись, і люто дивився на нещасну дитину, що почала кривитись і голосно заплакала, одвернувши від мене голову.

— Ша, ша!—сказала до неї Голда.—Ша, дурненький, чого ти боїшся так свого батька?..—і коли вона нахилилась до дитини, я витягнув з бічної кишені папір та швиденько всунув їй в руки з такими словами:

— Ось маєш від мене розвід!..

Голда стала у великому замішанні, немов би їй дали довбнею по голові. Вона підвела на мене скляні очі і дивлячись, не кажучи їй слова.

— Послухай, Голдо!—сказав я до неї.—Як би там не було, а ти вже більше мені не жінка. Ми вже не належимо одно одному. Проте, коли ти не будеш дурною, не роби-тимеш великого шелесту і держатимеш у себе дитину, я тебе, мабуть, не покину і коли-не-коли даватиму трохи грошей.

На цих словах Голда вибухнула якимсь чудним реготом

¹ Шиве—сім днів жалоби після померлого родича. (Прим. перекладача),

так, що я подумав, чи не зійшла вона з глузду. Цей чудний регіт перейшов потім у гіркий лемент.

— Геть!— кричала вона на мене і набрала при цьому гордовитого вигляду.— Ти не гідний і хвилини лишатися тут у хаті, де жили колись чесні люди, що через тебе пішли зо світу! Будь певний, я за таким типом, як ти, не ганятимусь. Мені просто соромно сказати, хто був мій чоловік. Можеш собі спокійно женитися! Я і моя дитина не потребуємо твоєї допомоги! Поки я жива, я своїми руками чесно зароблю на прожиття. Геть звідси, і забудь, що ти маєш десь дитину. Геть, забиррайся!..

Я притьмом вискочив з хати і тієї ж ночі одразу таки виїхав.

ХVІІІ

Тесть мій — реб Йосиф - Маркел, син реб Мунеша - Лейбела, був дорогим ключиком, що відімкнув передо мною двері всіх найбільших глупських „порядних людей“ і розкрив багато секретів усїєї купки міських діячів. Його родовитість і заслуги його батьків допомогли мені, кінець-кінцем, взяти глупського багатія в оренду і зробитися його душею. Як кожному відомо, багатій споконвіку любив відогравати роль. Ціле місто, бідні і багаті, малі і дорослі,— всі шапкували перед ним і шукали його ласки. Але тоді лише, коли я прибрав його до рук і зробив з нього ведмедя, він почав викомарювати штуки. Він гримасував і танцював так, як мені того хотілося. Я робив з ним комедію за всіма законами Варгера і маленького чоловічка. Євреї давали гроші, платили за всі штуки, скільки влізе, і я наочно переконався в правдивості Ісерових слів, що такого доброго, такого лагідного, такого золотого і дурного народу, як євреї,— ніде в світі немає...

Моя сповідь дасть вам змогу зрозуміти соту частину моєї поведінки в житті:

Спокутую гріхи. Я грішив¹ маленьким чоловічком, орендою і жорстокосердістю. Це значить просто: я був маленьким чоловічком в усіх дрібницях. К чортам, казав я, всі професії, всі роботи на світі. За їх допомогою ніколи не вийдеш у люди, завжди залишишся прибитим,

¹ Слова з молитви, яку читають в синагозі в судний день. (Прим. перекладача).

приниженим, завжди будеш козлом відпущення, і щасливим будеш, що хоч не здихатимеш десять разів на день від голоду. Краще, казав я, нехай інші працюють і надсаджуються, а я хочу жити,—і накинувся на зовсім іншу роботу: держати багатіїв в оренді. Це значить: нічого не робити, тільки причепитись, мов кліщ, до багатих, дужих людей і крутити, викомарювати різні штуки разом з ними. Дуже легка, дуже прибуткова професія, яку я осяг з усіма її підступами, брехливими манерами і витівками, що вона в собі приховує! Оренда ця мене попсувала, зробила мое серце черствим. Я перестав вірити в правду, чесність, жалощі, дружбу і в усі інші добрі людські почуття. Я знав не більше того, що мені вигідне, що мені корисне, і вивиривав у кожного, навіть у бідних, у вдів, у сиріток скільки лише міг. Коли бідний плакав передо мною, розливав річки сліз, я його і не слухав. Навіщо мені твої сльози, думав я при цьому, давай краще гроші! „Дай майно, а сльози бери собі“¹, тобто, по-нашому:—собако, давай гроші, а сльозами подався сам.

Спокутую гріхи. Я грішив ведмедем і засліпленням: я взяв багатія, боже створіння на двох ногах, з образом, як у звичайної людини, і зробив з нього ведмедя! Я держався тієї думки, яку ще реб Ісер Варгер свого часу висловлював, що багатій у євреїв велика сила. Всі у місті, де він живе, дивляться йому в зуби і намагаються йому догодити у всьому, що б вони не робили. У стосунках між собою, у виховуванні дітей і в родинному житті, як і в справах віри і моралі, в усьому видно багатієві забаганки, його смак і його характер. Вся поведінка міських людей, добрих і лихих, розумних і дурних, набагато залежить від того, яка людина тамтешній багатій. Тим то, коли я грався з багатієм у піжмурки і робив дурні витівки, які нам дуже були вигідні для справи, через мене таки багато людей було засліплено і теж дуже по-дурному поводитись. Що більше поводитись по-дурному, то краще воно виходило. Дурневі починало дуже щастити, а коли ще він до того був невіглас, то здирався на найвищий щабель... Я, лишенько мені, дивився і мав велику втіху від моїх дурнів, дивився на них, як гуртоправ на своїх волів, і з радісним серцем підраховував прибуток, що можна буде від них мати.

Спокутую гріхи. Я грішив доносами: коли декому не подобалась моя поведінка в місті, коли він не

¹ Парафраз біблійного речення: „Поверни мені душу, а майно бери собі“. (Прим. перекладача).

міг споглядати, як шахрайськи засліплюють очі людям, як їм забивають баки, як їх водять за ніс і по шию заводять в багно,— таких, бувало, я і мої люди забезпечували хвалебним листом, тобто доносом, якого посилали куди слід, і в такий спосіб ми багатьом позатикали рота.

Спокутую гріхи. Я грішив фокус-покусом. Я був просто таким фокусником, якого важко знайти на світі. Я крутив, випомповував із стінки гроші, залазив іншому в душу, стояв на віддаленні і боляче кусав, робив з чорного біле, розмовляв з людиною і з доброго дива обтикав її пір'ям, робив з губ халяву, і ще багато інших таких фокусів, яких навіть сам Пінете, славнозвісний фокусник, не зміг би робити.

Спокутую гріхи. Я грішив виборами. Душевні якості, потрібні людині під час виборів на якийсь пост, наприклад, чесність, розумна голова, дар слова, перо в руках тощо,—ці всі якості, що можуть здобути людині пошану на світі і принести користь місту, були для мене і для моєї компанії тільки дефектами. Я потребував саме таких, що не в пошані на світі і не можуть приносити користі місту. Бо те, що потрібне було місту, аж ніяк не було потрібне мені. Я тільки потребував нездар, шкіряних дишлів, які можна крутити куди завгодно, які за копійку ладні продати свою душу, які корилися і підлещувались до всієї моєї компанії. А що вся глупська громада була завжди дурна, як маленька дитина, і дозволяла себе водити за ніс, тим то завжди під час виборів гласних, рабина, або що, вибирали ту нездару, того телепня, якого я хотів, і від якого всі потім мали сухоти. Хіба знає мала дитина, що буде потім? Вона охоче робить усе, аби її мазнули по губах вином, аби засунули їй у ручку пряничок і забили рота книшиком... Ну, а те що потім у неї біль в животі і все це боком вилазить,—що ж, їй таки болітиме. Моя громада, моя дурненька дитина, бідолашна, книшика не діставала, а все ж потім корчилась від болю і від цього, бідолашна, дуже худла на обличчі...

Спокутую гріхи. Я грішив товариствами, хап-лапом і „хатою-покришкою“¹. Товариства я дуже любив за ту велику користь, яку маєш від них... Діячів у наших товариствах прозивають: добродійниками, святобожними. І до цього титулу додається нишком дуже часто дуже

¹ Хата - покришка — кінець приказки: „Ша, штил (тихо), хата - покришка“, що створена у євреїв мішаною мовою і приблизно відповідає приказці: „зроблено, то й лихої, тихо“. (Прим. перекладача).

груба, дуже гарна пака грошей. Мій тесть досяг титула „дійствительного тайного старости“, тобто старости, в руках якого громадські гроші, і ніхто, крім нього, не знає, куди ці гроші діваються... Я теж вступив у багато товариств і дослужився титула довіреного, тобто одного з тих діячів, яким довіряють гроші на їх чесність: все, що вони зроблять — зроблено і вони не зобов'язані давати звіт... Ми всі, кожен на свій манір, робили хап-лап і все лишалося „хатою-покришкою“...

Спокутую гріхи. Я грішив таксою. Такса чи коробка — це смердоче, брудне місце, де плодяться блощиці, таргани, черва і ще такого ж сорту плазуни; вона випускає у нас отих людців, що поїдають усе з головою і роблять велику шкоду; вона напасть, пошесть, що псує кров, робить черствим дух, душу і отруєє нам усе життя. Це отрута, що проходить наскрізь у всі шпаринки тіла, усі єврейські справи, усюди дає вона себе знати і має пайку в усіх лихах. Через таксу євреї хворі, сухорляві, виснажені. Вони терплять різні недуги, які переходять у спадщину від одного покоління до другого тільки тому, що їм неможливо їсти удосталь м'яса — єдина їжа, конче потрібна для людського здоров'я. Через таксу завжди знаходять спосіб, як грабувати людей. Кожен шеляг таксових грошей притягає до себе, мов магніт, ще багато інших єврейських шелягів, поки збирається чимала купка. Через таксу вискакують у нас і живляться оті істоти, що засліплюють очі громаді різними дурницями і висмоктують її. Через неї вискакують на поверхню і з неї тільки живуть всі божі стряпчі, діячі та різні добродійники, що не дають жити своєю добротою, богобоязливстю. Коротше, через таксу багато людців набувають сили і влади, щоб робити геть усе, що їм вигідно і що їм до вподоби.

Я сам, лишенько мені, був один з отих людців. Адже я сам користався з такси і захищав її щосили, бо я знав секрет, що поки у євреїв буде такса, вони лежатимуть під п'ятою у таких людців, як я і вся моя компанія; їх можна буде держати в огорожі, як малих дітей, підбивати на різні дурості і робити з ними все, що схочеш. Я держався за таксу, а такса держала мене на ногах. Я їв даремно найкраще, найдобріше м'ясо, а біднота платила дорого і гризла кістки. Вони були овечками, а я вовком. Я гриз, душив і висмоктав доволі єврейської крові за своє життя...

Спокутую гріхи. Я грішив богобоязливстю і лихими законами щодо євреїв. Всі фальшування ми приходували богобоязливстю. Виходило так, що все, що б я не

робив, це тільки в ім'я бога; я, мовляв, заступаюсь за його інтереси і хочу оберегти його євреїв, щоб вони лишилися тим, чим вони є. А оскільки для мене і моєї компанії було краще, щоб євреї лишалися дурнями, прибитими людьми, то можете вже зрозуміти, як нам не пахнули оті розумні речі, що могли б розплющити їм очі, як я, буцімто в ім'я бога, дурня клеїв і віддавав усі свої сили, щоб підтримувати найменші дурості, як я в усьому фальшував і який смак мала моя богобоязливість... Коли часом прибувало щось корисне для євреїв, ми це називали „лихим законом“ і я разом з моїми людьми вдавався до всіх хитрощів, щоб цей „лихий закон“ звести нанівець. Учити єврейських дітей, наприклад, писати, лічити з тим, щоб вони потім могли чесно заробляти собі на хліб, називалось у нас „лихим законом“. Щоб євреї вдягались пристойно і не виглядали більше ганебно у своєму вбранні, в яке з прадавніх часів вороги присилували їх одягатись,— це знову називалось „лихим законом“. Якщо з'являвся проект таксу знищити—це теж звалося „лихим законом“... Словом, все чисто, що не вигідно було нашій компанії, називалось „лихими законами“... Тим часом ми до цих „лихих законів“ не докладали, навпаки, багато з нас добре заробляли і живуть з цього... досить гарно і по сьогодні. Я, наприклад, чимало грошей поклав собі в кишеню від ярмулок і лапсердаків.

Спокутую гріхи. Я грішив упертістю, різними махінаціями, зухвальством, факторуванням, лицемірством, комедіями, довідками про ціни, плітками, поговорами, дурощами, брехнею, шахрайством, третейськими судами, замилюванням очей. Пояснення цьому всьому було дано раніше і мені можна не розводитись більше.

Словом, я був маленьким чоловічком і саме тому жив у багатстві і пошані. Багатія мого я держав у оренді і ми вдвох робили комедію. Я за мого багатія не повинен тут спокутувати. Він ще живий і матиме час сам спокутувати...

XIX

Вище я казав, що з природи я був не дурний, не телепень, я був тільки прибитий, нещасний. Так само мушу зараз зауважити, що, як видно, я з природи не був такий грубий, лихий, а тільки збився на блудну дорогу. Нещастя, яких я колись зазнав на своєму віку, зробили

черствим моє серце, і я став лютий. Коли я часом робив щось лихе, у мене виникали потім якісь невеселі думки, що іноді кололи мене, наче шпилькою.

Пригадую, Ісер Варгер колись сказав до свого приятеля з великою люттю:

„Треба ненавидіти таких людей, як Гутман, всіх тих, що складають книжки. Треба їх переслідувати, зневажати і обминати їх, наскільки змога, не стояти близько коло них, бо вони небезпечніші ніж вогонь, вони ладні залізи іншому в печінки і завдати великої шкоди своїми писаннями та ущипливими словами. Єдине щастя, що осел не має рогів, а такі небораки не мають копійки за душею і, хвалити бога, всі вони великі злидарі і все таки змушені інколи вдаватися до нас по гроші. Інакше вони б нам дихати не давали. Ми б, боронь боже, чухались і терпіли від них більше, ніж від блощиць“.

Зрозуміла річ, що ці Ісерові слова були для мене непорушним законом, і хоча в серці я жалів, що ненавиджу такого чоловіка, як Гутман, який глибоко запав мені в душу, алеж реб Ісера я мусив слухатись, інакше я не був би маленьким чоловічком, орендарем і мусив би й далі зазнавати лиха та штурханів з усіх боків. Моєї ноги після того не було у Гутмана. Я всіляко уникав таких людей як він. А коли до моїх рук потрапляв колинебудь такий чоловік з книжками, я мстився на ньому, як на найгіршому ворогові, і допікав йому, скільки було моїх сил.

„Здох би ти,—думав я при цьому,—за мій найменший ніготь, ти, такий - сякий, божа напасть, зрадник народу єврейського! Лягай в землю і гний там, блюзніре такий!..“

Проте, коли я вже був дуже багатий і не боявся більше, що бідуватиму, отоді у мене почало тьохкати серце, тоді мені все уявлявся добрий і тихий Гутман. Ах, який добрий, який любий чоловік він був! Ах, як привітно, як по-дружньому ставився він до всіх людей! Він любив мене і поводився зо мною не як з слугою! Він був нещасним бідняком і зазнавав злиднів. А все таки — як весело і радісно було йому завжди!..

Одного разу, пригадую, його жінка, бідолашна, дуже плакала. Було вже близько до пасхи, лишалося кілька днів, а в хаті ще й слідів свята не видно. Він мене цілий день ганяв з книжками, але ніхто і в руки не хотів їх брати. Кожен, кому я підносив записки, крутив дуже носом, не відповідаючи мені й слова. Мадам, люба мадам, його віддана жінка, плакала, бідолашна, і була дуже засмучена.

— Ах! — озвався до неї Гутман, розважаючи її. — Не гріши, слово честі, люба моя, своїми сльозами! Нам ще

краще, ніж багатьом багатіям, ми ж чесні люди. Ми, боронь боже, ні в кого нічого не забрали, нікому поганого не зробили. Ми терпимо?.. Але за правду терпіти набагато легше і краще, ніж з кривди бути щасливим. Не турбуйся, життя мое, не турбуйся, слово честі! Бог допомагав, бог і далі допоможе. Хіба у нього є інший вихід? Він змушений буде якось допомогти. Навіщо мені два сюртуки і шуба? Вдягають тільки один сюртук, а не два, і шуба, слово честі, теж зайва, йде до літа; коли вона лежатиме в скрині, її ще міль з'їсть. От, слово честі, Абрам, не лінуйся, візьми зараз таки шубу і мій сюртук, піди віддай їх під заставу, продай їх, зроби з ними що хочеш, і матимемо мацу на пасху, рибу і все інше.

Ця сцена завжди стояла перед моїми очима. Я бачив, що Гутман був щасливий без грошей. Тоді, очевидно, висновок такий, що щастя полягає не в грошах, а в чомусь зовсім іншому. Він ще тоді сказав так:

„Нам краще, ніж багатьом багатіям, ми ж чесні люди“.

З цього висновок, очевидно, той, що тільки чесні люди бувають щасливі і задоволені. При цьому я завжди пам'ятав те, що він колись казав Якобзонові:

„Страждати — це значить лицемірити, підлещуватись. Лицемір, підлесник мусить завжди боятися, завжди бути обачним, як злодій“.

Я почав наочно переконуватись, які слушні, які правдиві його слова. Гутман розумів тільки своїм умом, що підлесникові, ханжі так само погано, як злодієві, бо вони мусять завжди боятися і бути обачними, щоб їх не застукали, щоб не зрозуміли їхніх поганих вчинків; бути завжди сповненим страху, завжди критися — це не дуже смачна річ. Алеж і я без будь-яких доказів теж почував таки в своєму серці, що бути фальшивою людиною — просто погано. Щось корчить таку людину, неначе камінь у неї лежить на серці, кров кипить у неї, голова мало не лусне. Вона горить, як у полум'ї, чогось їй тісно на світі і вона не знає, куди подітися. Вона вистригнула б з своєї шкіри і ладна була б втекти від себе світ-за-очі, туди, де чорний перець росте!

Так, я на своїй шкірі почував, що страждати — значить лицемірити, підлабузнюватись. Я ж багатий, мішок з золотом, проте ніколи не був щасливий. Мені снилися недобрі, гіркі сни, мені здавалось, що я держу бритву і ріжу. Я чув стогони, хрипіння, конання, і мої поли були замазані, забруднені кров'ю. Міхел, добрий, тихий Міхел, часто крутився перед моїми очима смертельно блідий, як стіна. Він

дивився на мене похмуро, показував на кайдани, в які був закутий, і з сумовитим обличчям тільки допитувався: Гвалт, Іцхок - Авром, що ти мав проти мене? Гвалт, гвалт, Іцхок - Авром, що я тобі зробив лихого?!

Стара і Шейнделе з'являлись, неначе спід землі. Обидві кашляли, захилились; обидві впивалися в мене червоними палаючими очима і кричали: Ось наш ангел смерті! Ось він, розбійник, катюга! Раптом вони обертались на купу кісток, з кісток вилазили черви і отрутні гадюки, сунули на мене, роззявивши пащі, і кусали мене, кололи, наче голками...

Найбільше мені допікала Голда. Мені уявлялося, як вона сидить, прибита, нещасна, засмучена, з якоюсь роботою в руках. Вона штопала, шила і колола собі пальці, проте не почувала цього, навіть не скривлювалась. Вона штопала, шила безупину, як машина, і погойдувала ногою важку рипливу колиску, чудним тужливим голосом приспівуючи при цьому „люлі, люлі, люліньки!“ Колиска, однак, була порожня, нікого в ній не було.

— Голдо! — кричу я: — Де воно? Де немовля?

Голда колише і співає далі, не кажучи мені й слова:

Люлі, люлі, бідний мій,
Горе матері твоїй!
Біла кізенька лежить
У колисці і не спить.
Кізенька, ме, кізенька, ме!

Не кричи, не плач, мій син,
Ти ж на світі сам - один.
Кізенька, ме, кізенька, ме!

Ой, тяжке твоє життя,
Мовчки ти терпи, дитя.
Кізенька, ме, кізенька, ме!

На дворі сова кричить,
Вие вовк, реве ведмідь.
Кізенька, ме, кізенька, ме!

Давить серце самота,
У колисці — пустота,
Чом тебе не бачу я?
Де ти, кізенька моя?

Люлі, люлі, бідний мій,
Горе матері твоїй!

На цих словах Голда підводиться, криваві сльози капують з її очей, вона простягає руки на всі сторони і кричить несамовитим голосом:

„Нема, нема моєї білої кізоньки!“

Я вибігаю з хати у великому сум'ятті. Мені здається, що вовки і ведмеді женуться за мною, вони трощать зубами молоді кісточки,— і я чую грікі голоси нещасних кізочок...

Всі ці страхітні сні і грікі почуття останнього року мене так замучили, що я почав хворіти. Я почував, що недовго житиму на світі і поспішив хоч сьак-так записати геть усе про своє життя, усе, що зо мною трапилось і що я зробив на своєму віку, хай хоч це буде мені спокутою за гріхи. Голді я нарешті написав листа, в якому визнав, що дуже погано поводився з нею і просив її зглянутись, пробачити мені мій важкий гріх. Я пишу до неї і прошу, благаю, щоб вона приїхала з нашою дитиною, якщо вона ще на цьому світі, тоді я зможу усно попросити пробачення і спокійно вмерти. Але минуло вже кілька тижнів після цього, а Голди ще немає!

Прощу вас, ребе, поклопотатися за мене і добитись у Голди пробачення за те, що я занапастив, потьмарив усе її життя. Голда, це ж ви знаєте, по закону не могла вийти заміж, вона напевно жила в скруті, страждала тоді, як я жив у багатстві і пошані, зовсім забувши її та нещасне немовля, яке я покинув, заперечуючи, що я його тато. Вона додержала слова і теж забула мене. Вона весь час, відколи я пішов від неї, давала мені спокій і соромилась сказати, хто був її чоловік. Голда гордовита, але вона і добра. Коли ви попросите за мене, вона мені пробачить. Скажіть їй, що Іцхок-Авром був засліплений, він не розумів, як треба її цінити, він думав, як і багато інших, що жінка—це не дуже велика персона і з нею нема чого багато церемонитись. Скажіть їй, що Іцхок-Авром перед смертю почав насправді любити її. Тільки тоді він почав відчувати, що дружина з добрими якостями—це коштовна річ, коштовніша за діаманти і брильянти...

XX

Отут, ребе, маєте весь мій вам заповіт.

Я хочу, щоб з моїм великим майном і багатством, яке залишаю, зробили так:

Щоб моїй жінці сплатили все згідно її ксубе¹ і додаткової ксубе, яку вона формально у мене дістала. Всі коштовності нехай вона візьме і йде собі на здоров'я. Вона, певно, сама не схоче лишитися в домі і, певно, поспішить вийти заміж. Вона ж походить з такого дому, де не дають дівчатам чи вдовам довго сидіти неодруженими...

Голда нехай візьме стільки ж, як і моя теперішня жінка, але нехай їй замість коштовностей сплатять грішми. Хай дім, в якому я живу, належить моему старшому синові, першому, якого я мав з Голдою.

А далі з мого капіталу він мусить одержати таку саму пайку, як і мої два хлопці від другої жінки. Якщо мого старшого сина, боронь боже, немає на цьому світі, його частку мусить успадкувати Голда.

Мій великий кам'яний дім і капітал у 85 тисяч карбованців я залишаю в довічний фонд² на добродійні справи.

Я добре знаю, що єврейські талмуд-тори ні нащо не потрібні і не мають ніякого сенсу: беруть бідних дітей, заганяють їх, хай бог не карає мене за ці слова — у стайню, де вони валяються на смітті, у багні, наче телята, нічого їх там не навчають з того, що слід, роблять з них невігласів, нездар, нещасних людей, які ні до чого потім нездатні... Я також добре знаю, що ці талмуд-тори коштують євреям дуже багато грошей, тягнуть з живих і з мертвих, беруть також з такси, і ці гроші йдуть марно, потрапляють до рук лихих людей; вони мають втіху, а бідні терплять. Ті лихі люди роблять все недозволене та ще називаються порядними, старостами, добродійниками, що дбають про єврейських дітей і навчають їх закону божого...

Отож, щоб не припускати надалі такої кривди, я відаю мій дім під талмуд-тору для бідних дітей. Нехай їх там навчають як слід усього, що потрібно: єврейської і російської мови, писати і лічити. Щоб все це згодом було корисне їм у житті, допомагало чесно заробляти собі на хліб.

Крім того, нехай там улаштують школу для ремісників, де навчали б різного ремесла. Нехай бідні учні не терплять від кравців і кравчих, нехай не мучаться багато

¹ Ксубе — шлюбний контракт, що складала перед шлюбом; два свідки його підписували; той, хто виконував весільний обряд, прочитував його, а потім віддавав молодій або її родичам. У цьому акті чоловік зобов'язувався утримувати свою жінку, годувати і вдягати її та задовольняти всі її потреби. Там також зазначалася сума, яку чоловік зобов'язаний був їй сплатити, якщо давав їй розлуку. (Прим. перекладача).

² Довічний фонд — фонд, що лежить у банку, незайманий, користуються тільки процентами з нього. (Прим. перекладача).

років, тягаючи помийниці. Жаль, слово честі, тієї безлічі сиріт-учнів, що через це лишаються каліками, без цілої кісточки в тілі, а проте, навіть нічого не тямлять у ремеслі... Прибутки з крамниць, що в цьому кам'яному будинку, хай підуть на утримання талмуд-тори і ремісницької школи.

Вас, ребе, і гер Гутмана я призначаю керівниками, наглядачами цих двох закладів. Великий флігель у дворі я передаю вам обом під квартиру, щоб ви обидва жили там з вашими родинами, одержуючи засоби на прожиття з певних прибутків. Прошу вас, ребе, ради бога, якнайшвидше послати до гер Гутмана у Цвіачичі і взятися до того, що я тут пропоную. Ви, ребе, таки свята людина, добрий, чесний чоловік; маєте доказ ви ж самі великий бідняк. Якби ви схотіли, то теж могли бути багатим і мати гроші на процентах, як інші рабини. Гутман, слово честі, теж святий, добрий, любий чоловік, хоч ходить без шапки і підстригає бороду. Він має вашу золоту вдачу. Прошу вас, ребе, любіть його. Він вас напевне любить, бо він любить усіх людей. Він тепла людина, з єврейським серцем і ладен був би за євреїв життям пожертвувати, так він їх любить. Він гнівається тільки на лицемірів, святобожників, що удають з себе чеснотливих, кашерних євреїв, знають нібито тільки бога і його заповіти, а нишком роблять усе недозволене, заводять бідолашних євреїв у багно і чинять їм усяке лихо. Ребе, ви потім самі переконаєтесь, який чудесний чоловік і який теплий, справжній єврей цей Гутман. Він вам дуже придасться в усіх тих справах, які я прошу тут вас виконати.

Далі, прибутки від довічного фонду ви разом з Гутманом використаєте на інші добрі діла у місті так, як знайдете за потрібне.

Може була б рація заснувати у місті якийсь хедер для дітей з справжніми добрими вчителями, що навчали б дітей як єврейських, так і світських наук; діти навчалися б там і робились справжніми євреями, а також корисними, тямущими людьми. Мені було б дуже і дуже приємно, щоб ви щороку давали на такий міський хедер певну суму, але з тією умовою, що ви і Гутман повинні мати нагляд за цим хедером. Ви, ребе, маєте доглядати за тим, щоб єврейські науки викладали так як слід, а Гутман, з свого боку, хай наглядає за іншими науками і просвітницькими справами. Я знаю, що подібний міський хедер, керований такими людьми, як ви і Гутман, був би для єврейських дітей великим щастям. Але знаю також і те, що саме тому він ба-

гатьом людям дуже не до вподоби буде. Вони виступлять проти нього, приховуючи свої бридкі інтереси богобоязливості: казатимуть, буцімто такий хедер — не єврейський, і шукатимуть усіх засобів, щоб не припустити його заснування. Проте ви, ребе, з свого боку, спробуйте зробити все, що тільки можна. Хто знає, може бог все таки зглянеться на єврейських дітей і вони порозумнішають і дивитимуться розплющеними очима на зле і добре, побачать, що для них погане, а що гарне. Я хочу насамперед спробувати такий метод на обох моїх дітях. Я хочу і вимагаю від щирого серця, щоб ви, ребе, і Гутман удвох взялися навчати моїх дітей і виховувати їх та зробити з них корисних людей, які були б до вподоби і богові і людям.

Всі ці мої папери ви, перше ніж мене поховають, прочитайте усім тутешнім багатіям. Це буде мені спокутою за гріхи, а їм докором.

Якщо ні я, ні мої слова не вплинуть на них і вони не покращають, не зійдуть з своїх поганих, дурних шляхів в житті, то я хочу, щоб вони принаймні навчилися умирати і померли по-людському... Скільки я знав у нас багатіїв, які до останньої хвилини лишилися тим, чим були, і померли без розуму; завжди протягом усього їх життя вони мали на думці тільки себе, самих себе. І навіть помираючи, не порозумнішали, не покращали. Нехай вони почують мої слова і нехай, дивлячись на мене, навчаться хоча б помирати, йти з цього світу по-людському...

Вмирайте, кажу я вам, багатії, вмирайте, вмирайте по-людському!..

Мої папери ви, ребе, будь ласка, потім надрукуйте. Нехай цілий світ знає, що не в багатстві щастя. Щастя тільки у доброму серці і добрих ділах. Краще поневірятися і терпіти, але бути бравим, чесним чоловіком, ніж мати все аж до пташиного молока і бути маленьким чоловічком.

Ці всі папери, будь ласка, передайте реб Менделе Мойхер-Сфоріму, бо він добре знає друкарські справи. Крім того, він подорожує по всій Польщі, то зможе надруковане поширити скрізь. За труди ви йому чесно віддячте. Адже він — бідолашний, злидар. Дайте йому з мого убрання пару капот, сорочок, панчів, штанів і тому подібних дрібниць. Нехай він, бідолашний, має у що вдягтись і не червоніє перед людьми. Нехай він, бідолашний, не ходить обідраний, обшарпаний, заялзений і — вибачайте на слові, — як усі інші єврейські книгоноші“.

Коли рабин прочитав усе і поклав папери, серед присутніх у кімнаті знялася завірюха. Багатії були у великому гніві. Дехто з них з досади кусав губи і мовчав. Дехто дзижчав, як муха, а інші зітхали і айкали.

— Га, реб Хоне! — сказав один багатій і при цьому глибоко зітхнув. — Чого ви так зітхаєте, реб Хоне?

— Та-та-та! — відказав реб Хоне і похитав головою, — е, куди він заліз! А тепер піди, вір людям. Наш світ, слово честі, уже не той світ... Така ганьба, такий сором! Просто жах, щоб я так жив!.. Це ж виходить таки, реб Бериш... Ну-ну, така справа, така ганьба!..

— Я одразу зрозумів, — сказав реб Бериш, — куди куля летить. Ми, дурні, ще мусили сидіти, як йолопи, і чекати, поки куля в нас влучить. Чому ми ще раніше не пішли? Я ж вам казав: реб Хоне, ходім! Чого ж ви тут лишилися вислухувати до кінця всі ці ущипливі слова?.. Але знову ж таки кажучи, ну що ж... Авжеж, воно трохи не той, трохи гіркувато, але знову ж таки міркуючи, що в цьому такого? Ет... Таке вже чули. Не дуже то страшно, слово честі! Авжеж, ви маєте рацію, воно трохи прикро... За серце бере... Але взагалі... ет, слово честі, нічого!.. Дурень лишається дурнем, а світ лишається світом, таким самим, як був і до того...

— Ні, ні, ребе! — кричало кілька багатіїв ураз, дуже обурившись. — Такого ще ніколи не бачено, щоб зібрали людей і сказали їм у вічі такі речі!.. Чого ви мовчите, реб Хоне? Чого ви мовчите, реб Бериш, реб Файвиш, реб Абе?! Як то: такі люди! Взяли таких людей, хвалити бога, видатних, порядних і змішали їх, вибачайте... з багном! Хто його просив таке говорити? Що йому до інших? Кажіть про самого себе, пиши, хоч лусни, але чого ти сунеш носа до інших? Ми кажемо недвозначно: ні, ні! Реб Хоне, реб Бериш, реб Файвиш, кажіть, кажіть: ні, ні! Хіба ми дозволимо плювати собі в кашу?

— Ну, реб Менделе, — сказав до мене рабин, повернувшись з холодною міною від багатіїв і не заважаючи їм галасувати, — прошу вас, поперше, реб Менделе, сказати мені, хто такий у вас у Цвіачичі оцей реб Гутман? Чи він справді таки чесна людина? Ви знаєте його?

— Ребе, — відповів я. — Гутман підстригає бороду, але він таки справді чесна людина.

— Ну, — сказав рабин, — аби був чесною людиною, мене

мало цікавить його підстрижена борода. Кажуть: краще єврей без бороди, ніж борода без єврея (при цих словах рабин глянув на декого з багатіїв). Подруге, прошу вас, оскільки ви цвіачицький, одразу ж таки потурбуватись та поїхати до свого Цвіачича, таки, коли бог дозволить, узавтра. Ви віддасте там гер Гутманові мого листа і попросите його, нехай, ради бога, якнайшвидше прибуде сюди, щоб ми вдвох могли одразу ж виконати заповіт небіжчика. А потрете, візьміть, любий, сердечний реб Менделе, всі ці папери і надрукуйте їх окремою книжкою та продавайте її по всій Польщі, поставивши дешеву ціну, щоб всі могли її купувати. Вам я, мабуть, добре віддячу.

— Можна ввійти? — раптом почувся голос і легкий стукіт пальцями у зачинені двері. А коли рабин відповів: ну, ну, заходьте! — до кімнати ввійшли рабинша і вчорашня симпатична на вроду незнайома чорнява жінка з очима, мов черешні. Скільки чоловіків було в кімнаті, всі при її вході відчували якусь пошану і одразу зацікавилися.

— Добре, слово честі, що ви тут! — сказав рабин до жінки і запросив її сісти. — Коли б ви прийшли трохи раніше, то було б ще краще. Ви чогось затримались, чого це так, га?

— Ви ж знаєте, ребе, — чемно відповіла жінка, і сльози виступили на її очах, — я ж вам вчора розповіла про моє нещастя, про велике лихо, що мене спіткало. Місто віддало мого єдиного сина, зіницю мого ока, в солдати. Я давно вже не мала від нього листа, пішов, наче в воду впав. Сьогодні вранці з розмови я дізналася, що один тутешній солдат повернувся з Криму, з того місця, де оце тільки недавно була велика, страшна війна. Серце мені казало, що я мушу піти побачитись з цим солдатом. Поки я допиталася, де він живе, минуло багато часу. Бог мені допоміг і я його нарешті знайшла. Коли я почала допитуватись про мого сина, змалювала його постать, сказала точні прикмети і назвала його ім'я, солдат вирячив на мене очі і збентежився. Потім він озвався до мене, зітхнувши:

— Коли так, то я вашого сина знаю. Серце мені болить від того, що змушений переказати вам нерадісну звістку. Ваш син, ваш син, бідолашний, поранений. У нього серйозна рана. Я і ще два солдати знайшли його вмираючого на полі між убитими солдатами. Він ледве дихав. Коли ми наблизили до нього вуха, то він приглушеним голосом тихо сказав: „ах, горить, горить... хоч ковток води“. Ми дали йому ту воду, що лишилась у нас, підняли з вогкої закривавленої землі. Він знову закрив очі, знепритомнів,

обличчя було мертве, біле, як крейда, і замазане засохлою кров'ю. Ми понесли його на руках до лазарету. Там він лежить зараз дуже хворий і кволий. Перед тим, як їхати додому, я зайшов до нього. Я добився, щоб мене пустили побачити, що він поробляє. Мене щось вабило до нього. Він гарний, добрий юнак. Прощаючись зо мною, він передав мені адресу своєї матері і з гарячими сльозами на очах просив мене, якщо мине багато часу і від нього не буде жодної звістки, сповістити його матір про все, що з ним трапилось. Нехай вона, бідна, хоч знає, де її син наклав головою, хай хоч знає, як віддано син любив її до останньої хвилини. Так, він ще дав мені свій портрет, що встиг перед війною замовити у фотографа, прохаючи передати його матері. Ось він...

— Ох, горе матері! — нарешті заплакала жінка. — Ох, горе матері, горе і сльози!..

Рабинша, на жінку дивлячись, теж заплакала. В кімнаті всі похмурнішали. На кожного напав страх. Хотілося чогось плакати. Рабин довго мовчав. Видно було, що він не тямиться від жалощів.

Потім він почав розважливими словами:

— Годі, слово честі, годі так плакати! Бог може допомогти і ваша дитина вичуняє! Авжеж, вам, бідолашній, не добре. Але що поробиш? Треба не втрачати надій. Бачите, друзі мої, — звернувся рабин до присутніх, — оця жінка в такому гіркому становищі, це ж бідолашна...

— Добродійність рятує від смерті!¹ — раптом почувися на дворі сумні вигуки. Рабин не закінчив слів, вибіг швиденько з хати і запросив усіх, що були в кімнаті, піти за ним.

На дворі був великий натовп. Було так тісно, що й голці ніде упасти. Коли я з превеликими труднощами нарешті проштовхнувся ближче, то почув голос рабина, який казав щось, стоячи коло мар, і просив чорняву незнайому жінку від імени небіжчика пробачити йому. Жінка плачучи упала коло мар і голосно затужила.

— Друзі мої! — озвався до нас усіх рабин, — ця жінка, яку ви бачите, це ж колишня Іцхок-Авромова дружина, бідолашна Голда!..

¹ На похоронах збирають пожертви, приказуючи так. (Прим. перекладача).

Прийшовши назад до синагоги, я побачив мого бідолашного коня у дуже скрутному стані. Дітлахи, урвиголови, висмикали на струни майже весь хвіст, залишили йому щось із сорок волосин. Їсти в нього не було чого, він стояв, звисивши нижню губу, дивився у візок на книги і щось міркував. Що кінь думає, дивлячись на книги,—це не нашого розуму справа. Я знаю тільки те, що він стояв, дивився і думав, нехай по-конячому, але все ж таки думав... Та не про це мова...

— Ну, розумнику мій!—привітно сказав я і взяв мого небораку за чуприну.—Ти заслужив сьогодні багато вівса. Ти зробив таки дуже розумно, що повіз мене до Глупська. Ти своїм розумом зробив велику користь і мені, і літературі. Знаєш, коню мій, що ти зробив? Яку гарну книгу можна буде випустити в світ, дякуючи тільки тобі, твоєму мозкові, тому, що ти завернув до Глупська! Від сьогодні і далі вози мене, розумнику мій, я попускаю віжки і кладу перед тобою батіг!

Другого дня я приготував усе потрібне і поїхав до Цвіачича.

Вийжджаючи з Глупська, недалеко від рогатки я помітив, як під'їхала пошта з трьома кіньми, мов леви. У візку сиділа жінка, яку я ту ж мить пізнав. Коли я в неї спитав:—Скажіть будь ласка, Голда, куди ви їдете?—пошта, наче стріла з лука, пролетіла повз мене і до моїх вух з дзеленьканням дзвоника донеслося тільки одне слово: Крим.

Коли я повернувся додому, то довідався у місті, що Гутман виїхав з Цвіачича і ніхто не знає, де він зараз.

Я поспішив швидше видрукувати цю книгу і сповіщаю: коли хто з вас, любі друзі, зустріне денебудь гер Гутмана, або коли хто з вас знає, де він є зараз,—будь ласка, одразу ж йому перекажіть, щоб він, ради бога і ради всього святого, якнайшвидше приїхав до Глупська. Якщо у нього немає на подорож, нехай дістане під заставу, нічого, аби приїхав. Бо рабин там видивляється його, щоб удвох зашнурати знамениту талмуд-тору і ремісницьку школу так, як слід, і здійснити ще багато інших добрих діл.

Євреї, люди з добрим серцем! Майте жалощі і зробіть це задля бідних єврейських дітей!..

МАНДРИ
ВЕНЬЯМИНА ТРЕТЬОГО



ПЕРЕДНЄ СЛОВО МЕНДЕЛЕ МОЙХЕР-СФОРІМА

Омар Менделе Мойхер-Сфорім, так сказав Менделе Мойхер-Сфорім: благословен будь творець, що на знаменує хід коліс на небі вгорі і рух усіх його створінь долі на землі. Навіть травиця не вилізе на поверхню з землі, поки ангел не вдарить її, мовивши: рости! вилазь! Тим паче чоловік,— він то вже напевне має ангела, що вдаряє його й каже: іди, йди, вилазь! А достойні люди, любі євреї, і поготів! Жаден недоум словом не вихопиться в нас попереду всіх, жаден блазень не стане радником, жаден неук — хасидом, жаден невіглас — провісником, поки не вдарить кожного з них його ангел, до того спонукуючи. Б'ють ангели також і всіляких бідарів наших, примовляючи: ростіть, капцани, злидарі, бідаки, занепалі, одверті, приховані, пускайте кільця, паростіться, як трава, як кропива! Ідіть, діти ізраїльтянські, ідіть з довгою рукою!..

Але не це я хотів сказати. Я хотів вам тут розповісти, люди добрі, як один з наших братів сягнув ген-ген у далекі місця і цим зажив собі слави.

Усі англійські та німецькі газети торік переповнені були дивогідною мандрівкою, яку Веньямин, польський єврей, відбув десь у країнах Сходу. „Ото дивниця,— чудувалися вони,— єврей, польський єврей, без зброї, без машин, тільки торбина за плечима та богомілля під пахвою, і добувся таких місць, куди великі вславлені англійські мандрівники неспроможні були досягнути! Не інакше, що це вчинено не людською силою, а тільки такою силою, якої розумом взагалі досягнути неможливо, тобто розум точнісінько так неспроможний досягнути, як та сила не може вкластися в розум. Та хоч що там, але світ завдячує Веньяминові дивовижними, визначними подіями, що через нього відомі стали, і відтепер карта чи глобус набере зовсім іншого вигляду. Веньямин

справді заслужив ту медаль, що йому дало географічне товариство в Лондоні“...

Єврейські газети підхопили ці слова обома руками і розводились про те ціле минуле літо, що кожному, хто ті газети читає, добре відомо. Вони перелічили всіх мудреців, що були в євреїв від самого Адама аж дотепер, щоб довести, який то розумний народ євреї. Видрукували також список мандрівників за всі часи від Венямина Першого за сімсот років тому і Венямина Другого з усім гуртом мандрівників, що зараз десь подорожують. І щоб відзначити подорож теперішнього нашого Венямина, вони, як буває звичайно в євреїв, паплюжили всіх його попередників, присягалися, що вся юрма сучасних мандрівників — то просто собі пройдисвіти, які нічогосінько не тямлять, а вся мандрівка їхня, прости господи, полягає тільки в тому, щоб волочитися, як старці, по чужих хатах. Вони всі тільки мавпи супроти теперішнього Венямина, проти Венямина Третього, першорядного, справжнього мандрівника. Про нього та про книги, скомпоновані про його подорож, вони звичайно казали відоме речення: „такої ще не траплялося квітки“, інакше кажучи, ніколи ще такого запашного зілля в євреїв не було. Благословенний і діамантами вкритий хай буде той, — говорили вони в одну душу, — хто цей скарб коштовний з Веняминових мандрів, що є в усіх мовах інших, перенесе також до мови святої гебрейської. Нехай бідолашні євреї і собі покуштують меду, що тече з єврейського вулика, і нехай їм від того розвидниться.

І ось я, Менделе, що завжди дбаю, скільки снаги моєї, вчинити корисне братам нашим євреям, не міг стриматися і сказав: поки єврейські письменники, що в них найменший палець товстіший за мої чресла, поки вони прочухаються, щоб видати книжки про Веняминову мандрівку гебрейською мовою, спробую тим часом хоч би скорочено видати їх просто по-єврейському. Я підперезав собі крижі, мов богатир, і хоч який я старий та недолугий, — не вам того зичучи, — не пошкодував сил своїх, щоб видобути з великого скарбу такі речі, які придадуться дітям Ізраїлевим, та виповістити їх вільно своїм звичаєм. Я ніби почував, як мене вдаряють згори такими словами: прокинься, Менделе, прокинься і злязь з печі! Іди, набирай повні жмені пахучого зілля з Веняминового скарбу і наготуй з нього такого наїдку братам своїм, який люблять вони. Я з божою поміччю виліз і наготував смачну страву, яку оце перед вами й ставлю. Призволяйтеся, люди добрі, споживайте на здоров'я!

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

*Хто такий Веньямин, звідки він і як ця мандрівка
в нього виникла*

Кол йомай,— так казав сам Веньямин Третій,— в сї літа мої я прожив у Тунеядівці. Все своє життя, тобто до моєї великої мандрівки, я зростав у Тунеядівці, там народився, там виховався і там у щасливий час побрався з дружиною моєю, з моєю тихою жінкою на ймення Зелде, дай боже їй довгого віку.

Тунеядівка — невеличке містечко, глухий кут, на одшибі, осторонь тракту приткнутий, мало не відірваний від цілого світу так, що коли часом трапиться, хтось приїде туди, відчиняють вікна, двері і здивовано поглядають на свіжу людину. Сусіди питаються одне в одного, видивляючись крізь відчинені вікна: „Га, хто б це міг бути? Звідки це він— ні сіло, ні впало— взявся тут? Що тут такому треба? Чи не має він якоїсь потаємної думки? Щось просто так це не може бути. Хіба так просто беруть та й приїздять? Певно, тут приховано щось, і цього треба домислитися...“ При такій нагоді кожен хоче показати свій розум, свій досвід; безпідставні припущення сипляться, як сміття. Старі люди оповідають байки і наводять приклади гостей, що такого й такого то року були сюди приїхали. Дотепники кидають з цього приводу жарти, щось не так то й гарні. Чоловіки беруться за бороди й усміхаються; старі жінки жартома насваряються на дотепників, з гнівом і сміхом воднораз; молодіці спід спущених повік пускають косий погляд низу догори, тримають руку коло уст і душаться сміхом у кулак. Розмови про цю подію котяться з хати в хату, наче ком'ях снігу, і, котячись, дедалі більшають, аж поки

зкочуються в бесмедреш¹ за піч, туди, куди докочуються всі розмови про геть усі справи,— таємниці з хатнього побуту, чутки про політику Стамбула, Австрії чи про грошові справи, про Ротшільдове багатство і його розміри, рівняючи до статків великих панів та інших славетних багатіїв, балачки про утиски, про червоних євреїв² тощо. Там повсякчас збирається окремий комітет з достойних літніх євреїв, що день-у-день сидять до пізньої ночі, кидають напризволяще жінку й дітей, віддаються завзято всім справам, сумлінно роблять своє діло— просто собі в ім'я небесне, не беручи за свої турботи та працю і ламаного шеляга. З цього комітету справи незрідка переходять у баню, на верхню лавку, і на повних зборах отців міста їх там стверджують владно й непохитно, так що хай потім придуть усі царі Сходу й Заходу і стануть догори ногами, нічого вони не змінять. Стамбул одного разу мало не загинув без вороття під час таких зборів на горішній лавці. Коли б кілька поважних господарів не держали його за руки, хто зна, що з ним було б тепер. Ротшільд, бідолаха, мало не втратив там щось мільйонів з десять-п'ятнадцять. Зате допоміг йому господь два тижні згодом: товариство було трохи, сказати б, напідпитку, на горішній лавці було того разу теплувато, вінички підіймалися, і Ротшільдові зразу докинули чистого заробітку якихось сто п'ятдесят мільйонів карбованців!

Жителі Тунеядівки — самі, бідолахи, мало не всі поспіль,— не вам того зичучи,— великі злидарі. Але, правду слід сказати, вони веселі бідаки, бадьорі капцани, з біса повні надій. Коли, приміром, зненацька запитати тунеядівського єврея: з чого і як він живе?— він спершу остовпіє, не знатиме, бідолаха, що відповісти, але згодом трохи стямиться і скаже з простоти сердечної:

— Я? Як я живу? Ет, е бог, скажу я вам ото, що не покидає жодне з своїх створінь; він годує, годуватиме певно й далі, скажу я вам ото.

— А все ж, що ви робите? Чи маєте хоч би яке ремесло чи заробіток у руках?

— Благословенний будь всевишній! Я, хвалити бога, маю, як ви мене бачите ото, дарунок від його святого імени, цінний посуд, голос для співу і правлю молитви у свято в синагозі; часом жениха знайду дівчині, засватаю їх; у мене

¹ Бесмедреш — синагога, де моляться і вивчають талмуд.

² Легендарні рештки десяткох племен, що ніби збереглися десь за річкою Самбатьєн.

платне місце, як ви бачите ото, в синагозі. А ще я держу, між нами хай це зостанеться, невеликий шинок, що доїтья потрошку; маю козу, що доїтья нівроку дуже добре, та ще непочалік звідси є в мене багатий одич ото, що теж під скрутну часину дається трохи полоїти. А поза цим усім, скажу я вам ото, господь бог нам батько, а ізраїльтяни милосердні і діти милосердних, скажу я вам ото, нічого бога гнівити!..

Треба також похвалити тунейдівських жителів, бо задоволені вони з усього, що бог дасть, і, боронь боже, не перебирають надто ні одежею, ані їжею. Коли суботня капота, скажім, посіклася, подерлася, пошматовалася, дещо забрьохана і не дуже охайна,—теж не зашкодить аби тільки вона була шовкова і блищала. А що подекуди світить, як у решеті, голе тіло,—що ж, кого це обходить, хто там придивлятиметься? Чим це гірше від стоптаних п'ят? П'яти хіба не тіло, не людське м'ясо?.. Шматок хліба з закальцем (аби тільки був)—дуже добрий обід. А коли ще паляниці із зразами в п'ятницю (хто тільки має), то це ж таки справді царські страви, кращого, здається, нічого в світі немає. Хай їм хто розкаже, приміром, про інші наїдки, крім риб'ячої юшки, печені й морквяного чи постернакового цимеса,—для них це щось дикунськи чудне,—і вони, голосно регочучи, відкажуть на це різними жартами. Так, ніби той, хто це каже, дурний, божевільний і хоче їх теж поробити божевільними, переконати, що в них „дитина в череві“, що „корова летіла над дахом і знесла яйце“. Солодкий ріжок на хамішусер—на новий рік для рослин—оце овоч, що кращого світ не знає. Дивлячись на нього, згадують країну ізраїльтянську, не раз зводять при цьому очі до неба, зітхаючи: „весойліхейну кой меміус“—щоб ти нас, сердешний батьку, пові в гордих—таки дійсно гордих—до країни нашої, де навіть кози їдять солодкі ріжки...

Випадково привіз хтось одного разу до містечка фінік,—треба було вам бачити, як бігли погнучи на дивовижу; розгорнули біблію і показували, що „томор“, фінікове дерево, записане в біблій. Господи, фнік, адже цей фінік росте в Палестині!.. Дивились на фінік і ввижалася їм ізраїльтянська країна,—от переходять бродом Йордан, от печера Махпела, де поховано праотців, от гробниця прам тері Рахілі, західна стіна храму божого, от купаються в теплих водах Тіверії, здираються на Фінікову гору, їдять досхочу ріжки, фініки і набирають повні кишені палестинської землі.—Ах,—зітхали гірко, і на очі кожного наверталися сльози.

„Того часу,—так каже Веньямин,—уся Тунейдівка, хоч

яка вона велика, була в Палестині. Завзято гомоніли про месію, от-от уже господня п'ятниця опівдні. Новий пристав, що прибув недавно, керував тоді в містечку суворою рукою. Де в кого з євреїв зривав ярмулки з голови, одному урізав пейси, кількох, бідолашних, піймав пізно вночі без паспортів, ще в одного забрав козу, що з'їла нову стріху, і цим також спричинився до того, що комітет коло печі дуже морочився з турками: доки це ангел ізмаїльський матиме ще таку силу? Зняли звичайну розмову про десять колін, які щасливо живуть собі там, у далеких місцях, у пишноті, багатстві й шанобі; чимало говорили про червоних євреїв, синів Мойсеевих, чимало небилиць про їхні подвиги і таке інше; Елдод Гадоні, видима річ, грав тут не останню скрипку. Тій порі я маю найбільше дякувати за мою мандрівку, що на неї я піднявся“.

Перше Веньямин був, як курча, що лежить у яйці, або як хробак, що заліз у хрін. Він гадав, що по той бік Тунейдівки — кінець світу; солодшого, кращого життя, ніж тут, навіть немає.

„Я гадав,— каже десь в одному місці Веньямин,— що багатшим від нашого орендаря вже й неможливо бути. Жартуєте? Така заможна хата: чотири пари мідних свічників, шеститрубний висячий світильник, а вгорі орел, два мідні горщики та щось із п'ять мідних каструль, полиця оцинкованих тарілок і, певне, чи не дюжина томпакових ложок, два срібні келешки, табакерка, ханукальна лампа¹, годинник-цибуля з парою кришок і грубеньким ланцюжком з піщаних черепашок, дві суботні капоти, аж дві корови і теличка збоку і таке інше, чимало різного майна. Я гадав, що розумний тільки один реб Айзик-Довид, реб Арен-Йосла син. Кажуть, він колись замолоду розумівся на дробах. З нього міг би й міністр бути. Якби тільки мав трохи талану. Хто ще, міркував я собі, має таку гарну вроду, так пристойно розмовляє, як Хайкл-заїка, чи хто такий знавець, такий доктор, що з мертвого робить живого, як наш фельдшер, що — були чутки — вивчав премудрість лікарювання у цигана з єгипетських чарівників?“

Одно слово, життя в містечку здавалося Веньяминові дуже гарним, дуже добрим. Щоправда, сам він жив у скруті. Він, дружина і діти були обідрані, обшарпані, алеж хіба Адам і його дружина, в раї бувши, розуміли і соромились, що вони голі й босі? Однак чудесні оповідання про червоних євреїв та про десять колін йому за-

¹ Обрядова лампа, що засвічується на свято „ханука“.

пали глибоко в серце, і відтоді йому ніби тісно стало у містечку, чомусь його все вабило туди, туди десь, у далекі краї. Серце його поривалось туди, як малі діти тягнуться рученятками до місяця. Коли поміркувати, то справді, що тут такого: фінік, пристав, ярмулка, пейси, єврей, що піймався, бідолаха, пізньої ночі в завулку, коза й стріха? Але все це зробило в ньому велику зміну: йшлося про те, щоб він ошчасливив світ своєю славетною мандрівкою. На світі частенько бачимо, як з дрібних причин виникають великі й дуже великі справи: з того, що селянин посіяв пшеницю й жито, а мірошник змолів і частина млива пішла в гуральню та стала горілкою, а частина борошна потрапила до рук Гітл-шинкарки і вона розчинила, замісила його, напекла з нього книшів, а на додаток до того фінікійці тисячі років тому винайшли скло, з якого вийшли к-лехи і чарки,— з цієї дрібної причини в нас по багатьох містах об'явилися чудні „громадські діячі“, оті добре відомі людські істоти...

Можливо, у Веньяміні крилася іскра мандрівника, але іскра ця була б погасла, якби обставини й оповідання тих часів не роздмухали її; та коли б навіть ця іскра й не погасла цілком, вона, якби не ті обставини, мала б таку невелику силу, що з Веньямина з часом виріс би водовоз, або найбільше — балагула.

Я на своїм віку надibuвав чимало балагул і погоничів, що з них могли б бути не менш великі мандрівники, слово честі, ніж ті, що подорожують тепер серед євреїв... Та не про це тут мова.

Відтоді почав Веньямин заглиблюватися з великим зацікавленням у Рабо бар-бар Хоніні мандрівки на морі і в пустині. Він надубав далі книгу „Елдод Гадоні“, книгу „Мандрівки Веньямина“, того Веньямина, що подорожував тому років із сімсот на край світу; книгу „Славні пам'ятки Ієрусаліма“ з додатками і книгу „Цейл-ойлом“—„Тінь світу“, де на сімох невеличких сторінках узагальнено всі сім мудростей і оповідається про дива дивні цілого світу та про його всі чудернацькі й дивогідні створіння. Книги ті розкрили йому очі і зробили з нього просто іншу людину.

„З тих напрочуд гарних оповідань,— так висловлюється Веньямин у своїй книзі,— я чудувався дуже. Гай, гай!— було, не раз з великого захвату вигукував я.— Коли б то бог допоміг мені хоч соту частку такого побачити на власні очі! Думка моя линула далеко, ген-ген...“

З того часу Тунейдівка стала йому надто тісна, він поклав сам про себе вихопитися звідти, мов те курча, що починає вилуплюватися і вилазити з яйця на світ білий.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Як з Веньямина став мрець, а з Зелди — непевна
вдова ¹

Мандрівник Веньямин звичайно був боягуз навдивовижу, а саме: поночі він, було, боявся іти вулицею, спати сам у хаті він не згодився б, хоч би його озолотили. Вийти трохи далі за місто для нього означало просто важити житт м,— хіба ж знаєш, що, боронь боже, може трапитись? Кожен песик наганяв на нього смертельний жах.

„Одного разу,— так розказує Веньямин,— одного разу, я це пам'ятаю, ніби сьогодні діялося. діло було влітку, в нестерпучу спеку, наш рабин із своїм служником пішли справляти обмивання в річці за містом. Я та ще кілька хлопців, моїх товаришів, дуже шанобливо пішли за ним назирці і були певні, що не матимемо ніяких неприємних зустрічей і, дасть бог, щасливо в рнемось додому. Покладалися на рабина,— жартуєте? рабина, що його поважає цілий світ, що над нього вже нікого немає, що самий його титул займає цілий аркуш паперу... Рабин, наш заступник, вільно ішов далеч нько поперед нас. І коли він уже роздягався, прийшов несподівано якийсь парубок і нацькував свого собаку. Наш заступник ні живий, ні мертвий утік, придержуючи, вибачайте, розстебнут. підштаники однією рукою, а другою — кругленьку вишивану шовкову ярмулку. Ми, хлопці, зовсім сторопили. Бож коли Леві фан пійм'євся на вудку, що ж бідолашним пл точкам у болоті робити? Ми підперезали собі крижі і прудко, як олені, бігли попереду, лементуючи та волаючи ірко, поки безг'ямно прибігли разом з нашим богатирем до міста. Зчинився переляк, збіговище, галас: горить! Ріжуть, б'ють! Один одного не слухав“.

Коли Веньямин піднявся на подорож до далеких місцевостей, він насамперед вирішив кріпитися, відкинути всякий страх. Він змушував себе самому ходити пізно вночі, самому спати в кімнаті і виходити частенько за місто, хоч це йому було важко. Від страху він, бідолашний, аж схуд. Його нове поводження дома і в бесмедреші, його замислено-бліде лице і зникання з міста, часто на кілька годин, стали всім удивовижу; його взяли на цугундер і смачно

¹ Коли н. відомо де зник чоловік, жінка, за єврейськими законами, не має права знову брати шлюб, поки не буде точно доведено, що чоловік дійсно помер.

перетирали на зубах. Дехто казав: не інакше як з пантелику збився, з глузду з'їхав. Поперше,— так міркували вони,— Веньямин завжди був трохи придуркуватий, невістачало йому клепки в голові; подруге, у Тунеядівці ось уже кілька років не було жодного божевільного, а в нас є прикмета, що, мовляв, кожне місто має своїх мудреців і своїх божевільних. Надто ще тепер, під таку велику спеку. Чому ж не припустити гадки, що він таки справді з глузду зсунувся? Інша частина з реб Айзик-Довидом, сином реб Арен-Йосла, на чолі відказувала: ет, ет!.. і ще раз ет! То правда, Веньямин трохи придуркуватий, навіть зовсім пришелепуватий, але з цього ще ніяк не випливає, що він мусить збожеволіти. Бо коли б це було так, то виникає питання, чому саме тепер це сталося, а не раніше? Ось вам ще й такий доказ: і два роки тому, та і торік улітку, була спека ще більша. А що, скажете, тая прикмета? Відповідь: візьміть приклад з нашої річки. Річка наша, маємо таку прикмету, забирає споконвіку рік - у - рік людину, одначе ось уже кілька років вона нікого не забрала. Навпаки, вона сама за ці роки так убула, що місцями можна її просто перейти, не замочивши ніг... А Веньямин? Що ж... Проте більшість, а поміж ними й жінки, казали: він, мабуть, водиться з ним... він, певне, злигався з тим... з гаспидом... Бож чого він блукає вночі в темряві? Чого він зникає часом на кілька годин? Чого він спить сам-один у хатині? Зелда, його ж таки дружина, теж розкаже, що чує нічної пори, як стукотить у нього в хатині, вона чує стукіт, ніби хто ходить там...

Такі розмови про цю справу, звичайно, докотилися туди, за піч, звідти на збори на горішній лавці. Про Веньямина там не дійшли одностайної думки. Покищо на тім у них стало, щоб утворити компанію з кількох достойних євреїв, а вони щоб пішли по всіх хатах поспіль за списком і скрізь вивірили, зревизували мезузи¹. А що збори ставились до цієї справи як до громадської, як до блага міського, тому ухвалили: сплатити витрати на таку компанію, збільшивши ціну на м'ясо... У Тунеядівці є така приповідка: про що б не розмовляли, розмова мусить перекинутися на смерть, а про що б не розмовляли на зборах, все мусить перекинутися на таксу на м'ясо. І справді—це таки дуже природно, інакше навіть не може бути. Розум до цього спонукає, бо доля людини вмерти, а доля єврея — платити таксу.

¹ Молитви проти нечистої сили, писані на пергаменті й прибиті до одвірків.

Смерть і такса — це в природі такі дві речі, яких аж ніяк не можна здихатися. Так створив всевишній цей світ, а якщо він його створив таким, то так і добре, так, певно, й мусить бути. Запитання ставлять тільки невіри...

Трохи згодом Веньяминові трапився випадок, що через нього він зажив великої слави. Вийшовши одного разу з міста у липні, гарячого дня, о 12 годині, саме коли сонце пекло, він зайшов далеченько вглиб лісу, на три дозволені в суботу для прогулянки відстані за місто. В кишені мав свої книги, без яких не робив і кроку. Сидів у лісі, спершись на лікоть, під деревом і напружено думав. Було в нього чимало про що думати. Одразу він уявою полинув далеко, до тих країв, де кінець світу. Він ішов горами, долами, через пустині, до всіх місць, зазначених у його книгах. Він мандрував крок - по - крокові за Олександром Македонським, за Елдодом Гадоні і іншими, до них подібними. Він бачив страшелезного піпернотера, лінденорма¹ та всяку іншу гадь. Він дістався до червоних євреїв і розмовляв із синами Мойсеевими. Потім щасливо отямився і взявся міркувати, як то справді зробити цю мандрівку.

Серед мрій тим часом засутеніло. Він підвівся, потягнувся і рушив додому. Іде, іде, а все ще з лісу не може вийти. Іде годину, дві, три, чотири години, — нема кінця - краю. Він ще глибше забрів у ліс, а тут уже темно, хоч в око стрель. Зненацька ще й знялася буря із зливою. Блищало, гриміло, і дерева страх як шуміли. Веньямин раптом став, дощ поливав його; зуби цокотіли від холоднечі, від дощу, від великого страху. Йому здавалося, — ось нападе на нього ведмідь, ось пошматує його лев, тигр, ось підійде Матул, що, — як описано в книзі „Цейл-ойлом“, — є велике довге створіння, з довгими руками, якими він слона валить. Млость поняла бідолаху, а тут іще він смертельно голодний. Крім гречаника, цілий день ріски в роті не було. Сповнений горя, він почав вечірню молитву і молився запально, від щирого серця.

Господь допоміг, благословилося на світ. Наш Веньямин подався далі, на божу волю поклавшись. Іде він, іде, аж ось натрапив на якусь вузьку доріжку. Цією доріжкою ішов щось годин зо дві і раптом почув здалека людський голос. Замість зрадіти цьому голосу, він аж затремтів. Йому здалося, що це вже напевно розбійник. З переляку він побіг назад, аж дух йому забивало, точнісінько так, як багато років тому, хай бог милує, втікав попереду рабина. Проте

¹ Міфічні страховища.

незабаром схаменувся: фе, Веньямине! Ти хочеш мандрувати так далеко морями й пустинями, де кишить гадами, хижими звірями й дикими народами, а тут злякався самої думки, що, може, зустрінеш розбійника. Ай, фе, сором тобі, Веньямине, слово честі! Хіба ж Олександр Македонський так тікав, як ти? Хіба ж Олександр Македонський теж, як ти, удався в розпач, коли летів верхи на своєму орлі, і в нього не стало м'яса на кінці списа, яке орел було клював і через те летів дедалі вище? Ні! Олександр Македонський не втік, Олександр Македонський сам у себе вирізає шмат м'яса і наштрикнув його на спис. Бадьорися, Веньямине, це господь хоче тебе отак випробувати. Складеш іспит, тоді хвала тобі й честь! Тоді, Веньямине, ти достойний муж і вартий будеш такого в господа, — благословенне будь його ім'я, — щоб досягти своєї мети, побачити синів Мойсеевих і побалакати з ними про загал ізраїльтянський у нашому кутку. Розповісти їм щонайдокладніше про те, як живеться нашим євреям тут, що вони поробляють і як себе почувають. Коли складеш цей іспит і повернешся назад на той голос, тоді ти перебореш усі свої страхи й побоювання. Станеш довершеним посудом, улюбленцем і героєм між дітьми Ізраїлевими і прислужишся славі цілої Тунеядівки. Тунеядівка і Македонія — ці два місця будуть однаково відомі в цілому світі через Олександра Тунеядівського і Веньяміна Македонського!..

Наш Веньямин справді повернувся і пішов назад загартований, як богатир, певний себе, аж поки побачив віч-на-віч розбійника. То був селянин, що їхав парою волів на возі з повними лантухами.

— Добридень! — підійшовши, раптом промовив Веньямин чудним голосом, що приховував у собі усе: і крик, і благання і ніби хотів сказати: на, на, роби зо мною, що хочеш! І немо впрохання: — Гвалт, будь жалісливий до мене, до моєї жінки й нещасних діток...

Сказавши чи прокричавши та проплакавши цей „добридень“, Веньямин став, зацікавившись, немов подавився. Голова йому пішла обертом, в очах потемніло, ноги відмовились тримати його, і він без духу впав на місце.

Розплющивши очі й опритомнівши, він побачив, що лежить на возі, на великому лантусі з картоплею, укритий теплою свитою. У головах лежав зв'язаний півень, що дивився на нього збоку одним оком і дряпав його кігтями. У ногах стояли кошики з молодим часником, з цибулею та іншою городиною. Та, певно, й з крашанками, бо летіла звідти полова і порошила йому очі. Селянин сидів, спокій-

венько покурював люльку і раз-у-раз погейкував на волів: соб, цабе, соб! Воли ледве ворушили ногами, а колеса дивно рипіли, кожне на свій голос. Разом утворювався якийсь рипучий концерт, аж деркотіло у вухах. Півневі, певно, таке рипіння теж було не до смаку, бо щоразу, як колеса робили повний оберт і закінчували свистом, він дуже дряпав Веньямина кігтями і так гнівно кукурікав, що кілька хвилин потому у нього ще гарчало в горлі.

Веньямин не почував у тілі жодної цілої кістки і лежав довгенько зовсім заморочений: згадати, тільки, що він перетерпів: ляк, голод, дощ і холоднечу. Йому здавалося, що його полонив турок у пустині і веде десь продавати в рабство. Хоч би,—думав він собі,—хоч би він продав мене євреям, я б ще міг якось урятуватися; та коли він продасть мене якомусь царевичеві або, боронь боже, ще якійсь царівні з чужого народу, я тоді пропаща людина, пропаща на віки вічні. До того він ще чомусь згадав пригоду святого Йосифа і тяжко зітхнув від душевних турбот.

Селянин оглянувся, почувши Веньяминове зітхання, присунувся ближче і запитав його:

— Ну, що, трохи легше?

Голова Веньяминові справді трохи посвіжішала, і він згадав геть усе, що з ним сталося. Однак почував себе в дуже поганому стані: по-селянському він майже ні слова не знав. Що ж робити? Як відповісти мужикові і як добалакатися з ним, щоб знати достеменно, куди він його везе?

Веньямин спробував був сісти, але даремно. Ноги дуже ломило.

— Трохи тобі легше? — спитав знову селянин і за одним духом вигукнув:

— Соб, цабе, соб!

— Ліпше. Рак, риби мої, ай, ай, ай! — відповів Веньямин так як міг, бідолаха, і показав селянинові на свої ноги.

— Звідки ти?

— Звідки ти?! — повторив Веньямин на голос талмудистський, — я Ньомке, Беньомке ув Тунеядівку!

— Ти з Тунеядівки? А скажи, що ж це ти на мене витріщився і дивишся, як божевільний? Чи, може, ти справді божевільний, трясця твоєї матері! Соб, цабе, соб!

— Я, стайч¹, я тобі лехатхіло² казати, я Ньомке сам ув Тунеядівку, — відповів Веньямин, зробив при цьому жалісливе лице, показав рукою і просив, благав: — гвалт, ув Ту-

¹ Стайч — як то, вигук обурення.

² Лехатхіло — одразу.

неядівку жінко тобі дам штарке шел яш¹ і шабашкову булке, і добре данкует² тобі.

Селянин певно здогадався, що Веньямин хоче сказати.

— Добре,— сказав він, сів на своє місце лицем до волів і гейкнув:

— Соб, цабе!

Через якихось дві години віз виїхав просто на базар у Тунеядівці, жінки й чоловіки посипали назустріч з різними запитаннями. Цей кричить:

— Чуеш, скільки хочеш за півень? За цибулі?

Той питає:

— Може маєш картоплі, яйці?

Серед інших підходить один, питаючись:

— Чуеш, може, ти бачив кого на дорогу? У нас один Беньомка вчора пропав, як у воду.

І перше, ніж селянин спромігся всім відповісти, жінки, мов сарана, обпали воза, скинули свиту і в один голос заголосили:

— Веньямин!.. Він тут! Ціпе - Кройне! Башеве - Брайндл! біжіть мерщій до Зелди з доброю звісткою, що її шкода знайшлася! Вона вже не буде непевною вдовою.

Стався гармидер, збіговище, вся Тунеядівка ходором ходила, всі — мале й старе — бігли подивитися на Веньямина. Його закидали словами, запитаннями, жартами, розповідали йому, що вчора цілий день і ніч його шукали, нищпорили скрізь, що вже мали його за мерця, а дружину його за нещасну непевну вдову.

Аж гульк — саме серед гармидеру прибігла його дружина з плачем і руки заломлювала, дивлячись на свого чоловіка, як він лежить, блідий та змертвілий, і не може ворухнутися. Вона, бідолашна, сама не знала, що робити. Чи лаяти його, вилити на нього весь свій гнів і горе, чи виявити свою радість, своє щастя, що господь бог її, нещасну вдову, порятував.

За кілька хвилин Веньямина, так, як він лежав на лантусі з картоплею, повезли додому через базар з великим парадом. Уся тунеядівська юрба, старе й мале, віддавали йому шану, ніхто не примушував себе припрошувати; його проводжали з галасом, з вигуками: Мрець! Мрець! Мрець!

Це прізвисько „мрець“ відтоді так і залишилося за Веньямином. Його прозивали Веньямин-мрець, а дружину його — Зелде-вдова.

¹ Штарке шел яш — міцну горілку.

² Данкует — віддячить.

Тунеядівський знавець лікарювання того ж дня прийшов до Венямина і дав йому поміч всіма способами, якими тільки міг. Він йому поставив банки, п'явки, геть поголив його і сказав на відході, що після всіх цих ліків йому, дасть бог, полегшає, і ще завтра він зможе, якщо стане снаги, піти до синагоги благословити бога за порятунок.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Як Венямин заприятелював з Сендерл-бабою

Ця пригода Веняминова, що завдала стільки турбот його дружині та викликала стільки пліток і в місті, і там, за піччю, і на горішній лавці, мусила б, здається, навіки відбити в нього охоту подорожувати в далекі краї. Але це помилка, — навпаки, думка про мандрівку ще дужче засіла йому в голову. Він з того часу ставився сам до себе з пошаною, як до людини досвідченої, що за своє життя доволі перетерпіла. Він став удесятеро дорожчий собі за свою мужність, за непохитну вдачу, за те, що зніс стільки важких іспитів і цілком переміг свою полохливість. Він почав уважати себе за героя, за філософа, що знається на всіх семи мудростях, які містяться в „Цейл-ойлом“ та інших таких книгах, і знає геть усе, що робиться на світі. Він почав розумітися на самому собі і вболівати, що така людина, як він, перебуває, бідолаха, кшо йшано бейн гахухім, як троянда між будяками, де? У Тунеядівці, в такому глухому куті, між простими людьми, які не розуміють і не знають нічого. Поговори й дотепи, що падали на його голову, ще навіть додавали йому запалу вирушити в подорож. Йому хотілось якнайшвидше податися геть із Тунеядівки. „Коли вже я доживу, — все міркував він, — щоб рушити туди, ген-ген, і щасливо повернутися з порятунком, та втішенням для євреїв, з пошаною й уславленим на цілий світ ім'ям? Тоді вся Тунеядівка від малої дитини до сивого діда, знатиме, що я, Венямин, є, що я, Венямин, щось важу...“

Венямин тим часом утримувався від мандрівки тільки через дрібні перешкоди: поперше, де взяти грошей на дорожні витрати? Сам він ніколи не мав ні шеляга в кишені. Він завжди сидів без діла в бесмедреші, а його жінка була всьому голова й хлібодавець, бо мала крамничку, яку при-

дбала собі ще першого року по одруженні. І, недоленька тяжка, чого та вся крамничка варта! Коли б жінка до того ще не плела панчіх, не скубла взимку до пізньої ночі пір'я, не смажила на продаж пейсахового смальцю, не купувала часом дешево на базарі в знайомих селян,— не було б чим підтримувати своє животіння. Спродати щось із хатніх речей? Але що там було в хаті? Пара мідних свічників, що лишилися Зелді у спадок від її батьків, і вона благословляє в них свічки, начищає їх часто і дуже з цього радіє. Коштовностей вона не має, крім матеріної срібної обручки з перлиною, що лежить у неї під замком, бо вона прикрашається тою обручкою тільки на велике свято або як іде до когось з візитом. Спродати щось із своїх речей? Але він мав,— ще з весілля,— тільки суботню шовкову капоту, потерту і подерту спереду й ззаду, аж жовта підбивка наверх визирала. Правда, він мав ще кожушок, але, лишенько, який це кожушок,— сама тільки назва! Коміра на ньому не було. Коли він дружився, батько його, царство йому небесне, наказав матері не жаліти, навпаки зробити довгий комір щедрою рукою і покищо обшити його підбивкою, що лишилася від капоти. Разом з тим він зобов'язався, що як сплачуватиме решту посагу, то дасть хутро на кожух і на комір ще лисяче хутро. Посагу він не сплатив, і кожух та комір так і лишилися без хутра аж до сьогодні...

Подруге, Веньямин не знав, як вирватися з дому.

Побалакати про мандрівку з жінкою і сказати їй про все, не криючись? Боронь боже! Зчинився б гвалт і галас, вона б утопила його в сльозах і напевно мала б за божевільного, бож хіба може баба обняти розумом такі справи? Баба, хай навіть буде найрозумніша, це все ж таки не більш як баба. Що найнікчемніший чоловік має в нігті, того не має і не може мати найблагородніша, найрозумніша жінка навіть у голові...

А піти пішки, навіть не попрощавшись? Теж прикро; такого порядна людина не робить. Знову ж таки, залишитися дома і зректися мандрівки? Це ніяк неможливо. Це те саме, що заповідати собі смерть.

Мандрівка стала для Веньямина другою натурою. Як єврей мусить тричі на день молитися, так він мусив щохвилини за ту мандрівку думати. Навіть у сні вона не виходила з його голови, і він завжди снів мандрівкою. Вона глибоко вкорінилася йому в серце і порядкувала його очима та вухами так, що він перестав слухати й бачити усе, що перед ним діялося. Він бачив і чув тільки те, що

робиться там, там далеко, у тих краях. Не раз у розмові з кимнебудь він раптом домішував: Індія, Самбатьєн¹, Антікудо¹, піпернотер¹, лінденворм¹, ріжки, кецапіхес¹, турок, татарин, розбійник і ще подібні до цього слова.

В мандрівку треба неодмінно вирушити, але як бути з перешкодами? Тут він не міг собі дати ради. Він почував, що мусить мати когось, з ким можна було б про це по-радитись.

Іш еход гойо бетунеядовке — був собі чоловік у Тунеядівці ушмой Сендерл, — і звався він Сендерл, на честь свого прадіда реб Сендерла. Цей Сендерл був з себе проста людина, себто звичайний єврей, без хитрощів. У бесмедреші він мав місце коло дверей, і вже це саме є найкращий доказ, що Сендерл був не з визначних тунеядівських людей, не з шляхетної верстви і не з багатіїв. Розмови в бесмедреші або десь інде він здебільшого слухав тихо, як стороння людина. Але коли часом озивався словом, воно викликало багато сміху, — не тим, що в ньому таїлося щось дотепне або якась вигадка; ні, просто кожне його слово примушувало сміятися, хоч Сендерл, бідолаха, говорив його дуже просто, без мудрощів, і аж ніяк не хотів когось цим смішити. Навпаки, коли люди сміялися, він витріщав здивовані очі і не розумів, чого це вони сміються. Проте він ніколи не ображався, бо з природи був лагідний, тихий чоловічок, як часом буває тиха корова; він навіть не знав, що треба ображатися. Той сміється, ну, що ж, хай собі сміється, мабуть, він має з цього втіху.

Все ж слід визнати, що в Сендерловому слові часом була прихована справжня дотепна думка, хоч сам він аж ніяк не мав її на мислі і кидав те слово без ніякої хитрості. З ним любили заводити жарти. Найбільша частина будяків у тішеб'ов² вплутувалася в його пейси. Найкраща пайка подушок, що їх кидають у ніч під свято гойшано-рабо, щоб не засипали, теж йому припадала. Зате найменша частка гречаників і горілки під час релігійної трапези чи просто як випивали — так само припадала йому.

Словом, Сендерл завжди і скрізь був козлом відпущення. Сендерл з природи не був, як інші, впертий; коли хто казав так, він погоджувався, щоб було так. Сендерл виконував чужу волю не на те, щоб той поступився для нього своєю волею, а так, просто з мосту, він виконував чужу волю.

¹ Міфічні назви річок, міст, звірів і страв.

² Тішеб'ов — дев'яте число місяця Аба, траурний день зруйнування храму. Діти в цей день розважаються, кидаючись будяками.

— Що це мене обходить?— так звичайно казав він.— Який мені клопіт? Хочеш так, ну, хай буде так!

Між хлопцями Сендерл був хлопець. Він частенько ходив, балакав, бавився разом з ними і мав з цього втіху. Між ними Сендерл був справді як сумирна корова, що підпускає до себе дітей— хай їдуть на ній верхи та чухають їй морду. Дітлахи вилазили йому на голову, смікали за бороду. Дехто, бувало, сердився і гримав:

— Пошана, лайдаки, до дорослого, до єврея з бородою! Чого ви скубете його за бороду?

— Дарма, дарма,— озивався було Сендерл,— що це мене обходить? Який мені клопіт? Хай вони мене трохи почухають.

У себе дома Сендерл, бідолаха, не мав щасливого життя. Його жінка всім порядкувала, і він мав в неї гірку долю. Вона тримала його в страху, часом дасть потиличника, а він, бідолаха, мусив приймати його з любов'ю. Перед святами вона ставила його мазати хату і підв'язувала його бороду хусткою. Він чистив їй картоплю, різав локшину, готував фаршовану рибу, приносив дрова й розпалював піч, точнісінько як баба. Тим то його так і прозивали: „Сендерл-баба“.

От цього „Сендерл-бабу“ обрав наш Веньямин, щоб розкрити перед ним свою душу і порадитись, що робити. Чому саме Сендерла? Причина та, що Веньямин завжди почував до нього якусь симпатію. Сендерл багатьма сторонами подобався йому, він у багатьох справах рівнявся з ним і часом у розмові просто мав утіху від його слів. Можливо, ще й тому обрав його Веньямин, що знав Сендерла за податливу людину. Він, Сендерл, пристане на його план і погодиться геть з усім, що він йому скаже. А коли Сендерл, може статися, в кількох пунктах упреться, то він, з божою допомогою та своїм даром красномовства, його переможе...

Прийшовши до Сендерла, Веньямин побачив, що той сидить перед хатою на ослінчику і чистить картоплю. Одна щока йому дуже пашіла, а під оком був синець і наче дряпину від чийхсь нігтів. Він сидів смутний, похмурий і похнюплений, як молодиця, що її кинув чоловік і подався до заморських країн, або як жінка, якій чоловік дав ляпаса...

Сендерлової жінки не було дома.

— Доброго ранку, Сендерл! Чого ти, серце, такий похмурий?— заходячи, сказав Веньямин і показав Сендерлові пальцем на щоку.— Га, знову вона? Де вона, твоя стара?

— На базарі.

— Дуже добре!— мало не скрикнув Веньямин з великої радості.— Поклади, голубе мій, свою картоплю набік і ходім зо мною до хати. Там нікого нема? Доглядача нам з тобою зараз не треба, я хочу перед тобою розкрити своє серце. Я не можу вже далі стримуватись, у мене кипить уся кров,— ах! швидше, серце, швидше, вона ще може прийти і перешкодити нам перше, ніж закінчимо.

— Що це мене обходить? Ти хочеш швидко, хай буде швидко, який мені клопіт?— озвався Сендерл і зайшов до хати.

— Сендерл,— так почав Веньямин розмову:— скажи мені, ти знаєш, що є по той бік Тунеядівки?

— Знаю! Там Причепи, де часом можна дістати непогану горілку.

— Дурний ти, я питаю далі, ще далі!

— Ще далі за Причепи?!— здивовано озвався Сендерл.— Ні, далі я вже не знаю. А ти, Веньямине, знаєш?

— Чи я знаю? Питаєш, чи я знаю? Хіба тут світ?— сказав запально Веньямин, мов Колумб, що знайшов Америку.

— А що ж там таке?

— Там, там,— розпалився Веньямин,— піпернотер, лінденворм...

— Той лінденворм, що ним цар Соломон різав каміння для храму?— докинув Сендерл у розмову своє немудре слово.

— Так, голубе мій, так! Там земля ізраїльтянська, там, у тих місцях... га, ти б хотів там побувати?

— А ти хочеш?

— Питаєш! Хочу, Сендерл, хочу і незабаром там буду.

— Я тобі заздрю, Веньямине! Ти там наїсишся трохи ріжків та фініків. Ого!

— Ти, Сендерл, теж можеш наїстися, як я. Ти маєш у землі ізраїльтянській таку саму пайку, як і я.

— Пайку я таки маю. Алеж як дістатися туди? Та там же турки.

— Для того, Сендерл, є спосіб. Скажи мені, серце, ти знаєш щось про червоних євреїв?

— Я наслухався доволі оповідань про них за піччю, але знати в акурат, де вони сидять і як прийти до них, того я не знаю. Коли б знав, я б тобі, певно, сказав. Чому ні? Що це мене обходить?

— Еге! Бачиш, а я знаю,— сказав Веньямин згорда і видобув з кишені книгу.— Бачиш, що тут пишеться? Ось я тобі прочитаю.

„Коли я прибув до Бруті,— так пишеться тут,— я здивався з євреями із Вавілона. Я розмовляв з одним, що розуміє святу мову і звався Мойсей. Він розказав мені досить імовірні речі про річку Самбатьєн. Він чув від ізмаїльтян, що вони бачили ту річку і що там перебувають сини Мойсеєві“.

Ще каже він далі: „Багатій один розповів мені, що років тридцять тому в нього був гість із племені Шимона¹, і той сказав, що в його місцевості живуть чотири племена; одне з них — це плем'я Ісахара: воно вивчає тору, і з того племені є над ними цар“.

Крім того в цій книзі „Мандрівка Веньямина“ пишеться ще недвозначно ось які слова: „Звідти, на відстані двадцятьох днів, є гора Нісбойн на річці Гойзон. В горах Нісбойна живуть чотири племена: плем'я Дона, плем'я Зевулона, плем'я Ошера і плем'я Нафтоле. Вони мають краї і великі міста в горах. З одного боку їх обтікає річка Гойзон. Вони не знають гноблення від інших народів, один тільки цар є над ними і зветься він реб Йосиф Амаркело Галеві“. Опріч того, тут пишеться ще багато про синів Рохов у країні Теймон: вони мають над собою єврейського царя, постять і завжди моляться за євреїв, що перебувають на вигнанні. Ну, як ти гадаєш, серце, коли б вони, приміром, раптом побачили мене,— мене, їхнього брата Веньямина з Тунеядівки, що прийшов до них у гості? Га, як ти гадаєш, Сендерл? Скажи, прошу тебе, якої ти про це думки?

— Вони страшенно зрадіють, кажу тобі, Веньямине. Сказати тільки: такий гість, такий дорогий гість! Кожен запросить тебе до себе на обід. Цар Амаркело напевно теж. Вітай же їх сердечно від мене. Якби змога, то й я, слово честі, теж з тобою пішов би туди.

— Га!— скрикнув Веньямин, захоплений новою думкою, що сяйнула йому в голові.— Га? Може, справді таки, Сендерл-серце, ти б разом зо мною пустився в цю мандрівку? Дурненький, тепер, повір мені, ти маєш дуже слушну нагоду. Я ж однаково йду туди, то й тебе візьму з собою. Дурненький, удвох приємніше. Може я там,— хіба ж знати, що трапиться? — стану царем, то я тебе, повір мені, зроблю другим після себе. Ось тобі моя рука в запоруку. Чого ти, дурненький, сидітимеш тут і поневірятимешся під рукою своєї лихої жінки? Диви тільки, яка в тебе шока, бідолахо! Твоя доля в неї нещаслива й безпросвітня. Слово честі, Сендерл, ходімо, не каятимешся.

¹ У євреїв було колись дванадцять племен, що звалися іменами дванадцяти синів патріарха Іакова.

— Та,— сказав Сендерл,— коли ти хочеш саме так, нехай буде так. Ну, а вона? Який мені клопіт? Дурний був би я казати їй, куди оце рушаю.

— Голубе мій, дай поцілую тебе!— скрикнув Веньямин з великої радості і любовно обійняв Сендерла-бабу.— Ти мені, голубе мій, одним словом розв'язав питання,— складне питання! Я теж скажу, як ти: ну, а вона,— моя стара, значить,— який мені клопіт? Є, однак, ще таке питання: де взяти гроші на дорожні витрати?

— Дорожні витрати? Хіба ти хочеш, Веньямине, припорядитися чи перелицювати свою капоту? Слухай, я б сказав, слово честі, що не слід. Навпаки, в дорозі краще в старому вбранні. А там, мабуть, ми дістанемо нові, чудові капоти.

— Це таки правда. Про „там“ я вже не турбуюся. Алеж треба тим часом, поки туди дістанемось, мати якісь гроші, просто щоб харчуватися.

— Як то, Веньямине, харчуватися? Чи не думаєш ти возити з собою кухню? Чи що? Хіба в дорозі нема корчом чи хат?

— Я, Сендерл, не розумію, що ти хочеш сказати,— здивовано озвався Веньямин.

— Я кажу,— відповів Сендерл простодушно,— аби тільки були хати, то можна, в дорозі таки, йти по хатах, трохи старцювати. Що хіба роблять інші євреї? Сьогодні ті до інших по хатах ідуть, а тоді інші в тих старцюють. Це єврейська справа, це тільки ласкава позичка...

— Твоя правда. Слово честі, маєш рацію!— сказав радісно Веньямин.— Тепер мені аж розвиднилося в очах. Коли так, то я, хвала богові, цілком готовий і забезпечений геть усім. Завтра, рано-вранці, коли всі ще спатимуть, ми можемо вже вирушати. Гаяти час, повір мені, просто шкода. Ти згоден?

— Хочеш завтра, нехай буде завтра. Який мені клопіт?

— Завтра вранці, чуєш, Сендерл, я тихенько вийду з дому; коло порожнього вітряка чекатиму на тебе. Тож пам'ятай, Сендерл, завтра вдосвіта приходь туди. Тож пам'ятай!— знову проказав Веньямин і вже хотів виходити.

— Пожди но, Веньямине, пожди мене!— сказав Сендерл, попорався в кишені, за пазухою і добув звідти старий, масний від поту, капшучок, завинений кілька разів ганчіркою і зав'язаний чи не двадцятьма вузликами.— Бачиш, Веньямине, я таки назбирав оцього вузлика коло жінки за весь час, що з нею одружений. Він нам для початку придасться, га?

— Тепер, серце, ти напевно вартий, щоб тобі вицілувати кожну кісточку, кожен пальчик окремо,— скрикнув Веньямин, жваво схопивши Сендерла-бабу в обійми.

— А, бий тебе сила божа! Дивіться тільки, прошу вас, яка палка любов, як вони обіймаються, а в хаті стоїть коза і їсть картоплю. Черви б їли твоє тіло! — раптом почулося гримання.

Гримала жінка Сендерла. Сендерл, похнюпивши голову, рушив помалу до неї, як провинна дитина, яку збираються добре покарати.

— Бадьорися, голубе! Це вже востанне. Тож пам'ятай, завтра... — шепнув на вухо Сендерлові Веньямин і, як кошеня, вислизнув з хати.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Де Веньямин і Сендерл залишають Тунєядівку

Другого дня вранці, перше ніж пастух забрав корів до череди, наш Веньямин стояв уже готовий коло вітряка з пакунком під пахвою. У пакунку лежали геть усі потрібні в мандрівці речі, а саме: богомілля, молитовник, псалтир і всі ті книги, що без них він не міг рушити нікуди так само, як ремісник без свого приладу. Суботня капота його теж лежала там,— аджеж треба про око людське мати порядний вигляд. У кишені мав з собою п'ятнадцять шелягів, що раніше ніж піти з дому добув спід подушки в своїй дружини.

Одно слово, він був, хвала богові, забезпечений усім і міг уже вирушати в путь.

Сонце тим часом зійшло дуже гарно і дивилося вниз на світ білий своїм ясним обличчям. Самий його погляд додавав здоров'я, підживлював кожну річ. Деревя й трава чогось ніби радісно всміхалися, хоч ще й не висохли нічні великі сльози роси,— достоту як малі діти сміються радісно серед плачу, побачивши блискучу забавку, хоч на їхніх очах ще сльози, мов горох. Польові пташки прудко шугали в повітрі, бавилися й лящали навколо Веньямина, начебто хотіли сказати:

— Нумо, співати-розлягатися, потішмо порядну людину коло вітряка! Це сам Веньямин, це Веньямин із Тунєядівки. Олександр Македонський своїй доби, що покидає

батьківщину, залишає дружину й дітей та йде з завданням, куди очі ведуть. Ось стоїть великий Веньямин, що, наче сонце, вийшов із свого намету і радіє, він, як богатир, рушить у дорогу з пакунком у руках. Він дужий, як тигр, і легкий, як орел, виконуючи волю отця нашого небесного. Співайте, грайте: трі-лі-лі-лі, тріль, тріль! Співайте - розлягайтеся і звеселіть йому душу!..

Веньяминові було легко на серці, він думав сам собі: „Та я найщасливіший у світі, чого мені, нівроку, бракує? Чим це мене обходить? Дружину свою, благословенний будь всевишній, я забезпечив. У неї є невеличкі заробітки. Я сам—вільна пташка, як оці всі польові пташки тут. Цілий світ передо мною. З моїм досвідом, з моєю мужністю і моїм знанням усіх семи мудростей такий, як я, не пропаде. А до того ж я ще єврей, що звик на волю божу покладатися. Відсунувши вже всі достоїнності набік,—адже євреї живуть ціле життя самим покладанням на бога, і він визволяє їх“.

Веньяминові щось дуже радісно було на серці, він аж заспівав пристойно вголос марш з молитви „цар всевишній“. Його марш змішався із співом жаб—болотяних соловейків, і концертом здіймалися ті співи до почесного престолу його любого імени аж на сьоме небо.

Та вже проминуло чимало часу, а Сендерл усе ще не приходив. Це було Веньяминові трохи прикро і псувало йому радість. Він озирався на всі боки, аж усі очі видивився, але даремна праця. Не чути, не видно, нема Сендерла.

Може, його відьма загадала йому якусь роботу? Алеж для того ще не час, ціла Тунеядівка ще дуже смачно спить тепер. Картоплю чистити починають пізніше; жінки заходяться варити обід тільки по тому, як посваряться та вилають добре своїх чоловіків, тільки тоді, як відшмагають дітей та вивісять на дворі бебехи сушитися...

Наш Веньямин не знав, що робити, і йому стало сумно, дуже сумно. Вертатися додому? — Фе, це погано. Олександр Македонський зруйнував міст, яким перейшов до Індії, щоб не мати змоги повернутися. Що ж, самому вирушати, без Сендерла? Ні, це було б прикро. Дуже прикро. Сендерл був дуже потрібний. Відколи Веньямин заприятелював з ним, йому чогось світ в очах піднявся. Без Сендерла вирушати було б страшенно чудно. Це було б схоже на корабель без стерна або державу без міністра.

Аж ось здалека забовваніло щось, наче людська постать. Здається, Сендерл, проте й не Сендерл; здається, це зо-

всім якась собі жінка в ситцевій спідниці та з хусткою на голові.

Веньяминові закалатало серце, і він змертвів, зробився білий, як крейда. Йому привиділось, що то йде його дружина. Ні, не йде, вона біжить, мчить, ось вона набіжить, схопить його у великій люті, вилле на нього весь свій великий гнів і потягне додому, лементуючи та гірко плачучи.

„Один тільки господь знає,— так розказує Веньямин,— як я стояв тоді, повний турбот, великого горя. Сто піпернотерів були б мені тоді любіші, миліші, ніж зустріч з моєю дружиною; бо піпернотер кусає тільки тіло, м'ясо, а жінка в гніві гризе й кусає душу. Але господь, благословенне будь його ім'я, додав мені снаги, я зразу ж таки мужньо втік, сховався за вітряком і чатував там, як лев чатує на свою жертву“.

Кілька хвилин пізніше Веньямин вискочив із своєї схованки страшним скоком і крикнув, зовсім як божевільний:

— Га, Сендерл!

Сендерл був одягнений у ситцевий халатик; обидві щоки під'язані засмальцьованою хусткою, під очима—синьо й подряпано, у руках ціпок, а на плечах чималий пакунок.

Він був тоді для Веньямина чарівний, як гарна причепурена наречена для свого жениха.

Веньямин змальовує свою тодішню радість такими словами:

„Наче лось, що мчить до джерела з водою, наче спраглий у пустині, який знаходить живу джерельну воду, що стікає з шпильстої скелі, моє жадібне тіло зраділо Сендерлові, моему судженому, моему дорогому другові“.

— Що трапилось, Сендерл? Чого ти примусив так довго себе ждати?

— Як то? Я ж пішов до тебе додому,— відповів Сендерл простодушно,—поки я дійшов та поки розбудив твою Зелду, минуло чимало часу.

— Розбудив Зелду!— скрикнув Веньямин несамовито.— Сендерл, навіщо, божевільний, ти зробив таке?

— Як то навіщо?!— здивовано озвався Сендерл.— Я ж тобі спочатку постукав у хатину, а ти не озвався, тоді я почав грюкати в двері хати: бах, бах, бах! Ну, то Зелда, ні жива, ні мертва, схопилася, я й спитав її про тебе.

— Сендерл, ми пропали! Добру ж ти заварив кашу! Лишенько, Зелда побіжить за нами, Зелда нас...

— Ай, не лякайся, Веньямине! Вона мене послала під три чорти в такому гніві, немов би я її зарізав. „Іди ти разом з „моїм“ к лихій годині“,— сказала вона і з грюком

замкнула двері. Я ще довго простояв надворі, немов приголомшений. Тільки потім я згадав про вітряк і здогадався, що ти, певно, вже тут. Тому, мабуть, твоя й сказала: „Иди ти разом з „моїм“ к лихій годині“. Вона, певно, так треба думати, бачила, як ти пішов сюди.

— Що, що, Сендерл! Вона бачила? Може, вона йде, може, йде вона?

— Боронь боже, Веньямине! Вона тільки замкнула двері. Коли я, перше ніж податися сюди, знову постукав і запитав: „Зелдо! Зелдо! Що ти перекажеш своєму чоловікові, Зелдо? Чи, може, ти маеш,— хіба я знаю,— щось передати йому на дорогу, Зелдо?“— вона не відповіла мені жодним ласкавим словом. Очевидячки, у неї дуже міцний сон, і вона, нівроку, смачно спить. „Ну,— сказав я тоді.— Зелдо, ти спиш, то й спи, спи на здоров'ячко. Бувай здорова, Зелдо!“— сказав я та й пішов собі.

Останні Сендерлові слова, наче краплі, привели до пам'яті Веньямина. Він почав вільно дихати і сопів, немов камінь звалився в нього з серця. Лице його сяяло, а очі променіли з великої радості.

— А тепер, Сендерл,— дико верескнув він,— тепер: правою вперед!

Ту мить у калюжі збоку зачувся голос жаб, що неначе прощалися з нашими друзями і кумкали їм на прощання марш. Тунеядівські жаби кумкають дуже голосно у своїх зацвілих багнищах. Вони вславились на цілий світ жарівні з дніпровицькими блощицями й тарганамі.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Що з нашими друзями трапилося одразу ж при першому виїзді

Наші друзі рушили зразу і йшли бадьоро, швидко, немов зірвалися з ланцюга чи хто підганяв їх іззаду батогом. Широкими полами, що тріпалися на вітрі, вони могли дорівняти кораблеві, що швидко пливе під напнутими вітрилами. Кондуктори відомих диліжансів у нашій місцевості могли б, слово честі, зичити того собі: дай боже, щоб їхні коні мали такий хід, як ті мандрівці. Сороки й граки, що походжали по землі, шанобливо оступалися перед ними з дороги і, галасуючи, розліталися на всі боки

від великого страху перед двоногими створіннями, що так завзято мчали вперед.

Годі пером описати, які щасливі, надщасливі були вони тоді. Вони мали величезну втіху і були дуже задоволені з самих себе, задоволені з цілого світу.

Сендерл, видимо, був дуже веселий, що вихопився з жіничиних рук і здихався такого тяжкого, гіркого поневіряння. Надто вчорашній день був для нього, бідолахи, важкий і гіркий,— то був день турбот і страждань, що залишив силу синців на його тілі, що бурею викоринив багато волосся з його борідки і що досить вільно перед цілим світом розписався брунатно-синіми знаками під його обома очима.

Не зичу вам, люди у пантофлях, зазнати такого, як Сендерл, бідолаха, мав учора вранці від своєї молодиці.

Чимало часу бігли наші друзі, ледве зводячи дух, тихо, без слів, не розмовляючи один з одним. Вони дуже зігрілися, і великі краплі поту проступили їм на обличчі. Сендерл почав потроху відставати і сопів, як гуска.

— Швидше, швидше, Сендерл!— все додавав йому духу Веньямин і біг завзято попереду, як герой, що підперізує крижі і мчить стрілою на бій.

— Гвалт, Веньямине, зглянься на мою душу!— просив, благав Сендерл.— Несила мені більше бігти за тобою. Ти біжиш, нівроку, як олень на горах і як цап перед чередою.

— Швидше, швидше, Сендерл!— одно кричав Веньямин і біг попереду, гордий своєю моторністю.— Бачиш, Сендерл, я б так біг аж на край світу.

— Але навіщо, Веньямине, прошу тебе, так бігти?!— допитувався Сендерл.— Ми, вір на слові, нікуди не спізнаємось. Як прийдемо туди пізніше на день чи навіть на кілька днів, у цьому, слово честі, нічого страшного немає. Світ так скоро ще не занепасться. Він має ще існувати, казали мені, до сьомої тисячі, ще добрих кілька сот років¹.

— Швидше, Сендерл, швидше! Шкода часу. Чим швидше виберемось звідси, тим краще. Попрацюй, Сендерл, натужся трохи, нічого. Зате, коли туди прийдеш, спочинеш як слід, віддихаєш і житимеш як вельможа.

— Твоя, Веньямине, правда. Хочеш швидше, який мені клопіт? Хай буде швидше, про мене! Але що робити з ногами, з моїми ногами?

Немає ради, Веньямин змушений був послухатися Сендерла і притишити трохи ходу.

¹ За єврейським літочисленням від створіння світу проминуло тільки щось із 5700 років. (Прим. перекладача).

Коли сонце підбилося вище і почало смачно гріти, пекти своїм ясним промінням, наші мандрівники повалилися на землю коло ярка обіч шляху. Вони лежали, піт заливав їм очі, і вони дуже сопли, широко роздимаючи груди. Свіжі синці Сендерла упріли, і він почував біль, немов його кололи шпильками.

Потім, як спочили трохи, вони насамперед поклали помолитися і витягли богомілля. Веньямин погойдувався, молився жваво, палко. Він вартий був після того чарки горілки, але де ж її можна було тут дістати? Він радий був би хоч шматкові хліба. Серце йому щеміло від голоду, апетит був великий,—після такої завзятої прохідки він з'їв би цілий світ, а тут у нього,—нечистої сили витівки!—нема навіть крихти хліба з фігу завбільшки. Він зиркав на всі боки, туди, сюди, заламував пальці, позіхав, чухався, поцмокував, усе приказував: та-та, вирівнював, розчісував пейси, борідку, ще раз чухався, ще раз „та“, поки придумав і добув з клунка якусь книгу, наче молитовник, і почав заглядати туди, підспівуючи на голос святої молитви „гакдомус“.

— Сендерл!—припинив посередині спів Веньямин.—Знаєш, що я тут читаю? Знаєш, чому це я читаю на такий голос?

— Ти, певно, голодний,—простодушно відповів Сендерл.

— От тобі дурень,—озвався Веньямин,—а як голодний, то що?

— Через те й співаєш,—відповів Сендерл,—аджеж є на це приказка: коли єврей співає? Коли голодний. Ти, Веньямине, можеш собі співати. Співай собі, співай, а я тим часом щось інше роблю.

І на цьому слові Сендерл засунув руку до себе в пакунок і добув звідти торбину.

— Ет, ти не знаєш, не розумієш, нащо я це роблю,—сказав Веньямин.—Сендерл, дурна твоя голова! Я тобі поясню причину цього.

Але Сендерл тим часом робив своє і поволі розв'язував торбину. Коли Веньямин глянув, йому просвітліло в усіх 248 кістках. У торбині лежало всяке добро: хліб, шматки паляниці, що zostалися з суботи, огірки, редька, цибуля і часник. Сендерл подбав геть усе наготувати, як добра господиня, і в очах Веньямина він звеличився набагато більше, ніж досі. Веньямин у душі страшенно зрадив, що господь бог йому послав такого дорогого товариша в подорожі. „Сендерла мені сам бог послав,—так він собі думав,—як дітям Ізраїлевим манну в пустині“.

Після того як вони підживилися, Сендерл загорнув рештки, що лишилися від провіанту, поклав назад у торбину і сказав:

— Цей провіант ще здасться нам іншим разом, а торбинка — ще тисячу разів протягом усього життя нашого. З нею ми, як буде на те господня воля, ходитимемо по хатах старцювати. Нічого, господь, благословенний будь він, нам допоможе.

Дивовижною скатертиною з казок, де кажуть: скатертинко, скатертинко, дай нам їсти! дай мені те, дай мені се! а скатертинка дає, — такою дивовижною чарівною скатертинкою є для нас, євреїв, торбина. Багато людей, дуже багато годується на дивовижу легко ціле життя своє тільки з торбини і залишає її у спадок дітям дітей своїх. Торбина, по суті, завжди одна й та сама, але в різних класів людей вона набирає іншої форми, іншої назви. У звичайного люду це просто торба, звичайна полотняна торба; в шляхетного люду вона прибирає різноманітних образів, як от: гаманця, коробочки, оченашничка, невеличкого товариства, карнавочки, громадського капшучка, позичкового баночка, пустопорожнього торохкала віршомазів тощо. Це все справді тільки торби, торби, справжні єврейські торби...

— Сендерл, — озвався Веньямин, підбадьорений словами Сендерла, — ми вдвох — як небом поєднане подружжя, ми вдвох — як тіло й душа. Коли ти дбаєш за тілесне, про їжу й тепло в нашій мандрівці, я піклуюся духовними справами. Ще раз питаю тебе, Сендерл, ти знаєш, чого я проказую тепер молитву „гакдомус“? Я вкладаю в це глибокий зміст. Я дбаю тепер, щоб ми, коли господь щасливо приведе нас туди, до дітей Мойсеевих, могли розкрити уста і побалакати з ними. Вони розмовляють здебільшого мовою „гакдомус“. Елдод Гадоні, який прийшов до нас з тих місцевостей, то він, по-моєму, і склав „гакдомус“. Та й у молитві цій сказано: „я починаю до вас говорити“. Тож пам'ятай, Сендерл! Тут і за кордоном можна обійтися нашою мовою, німецькою, але там, там вони напевно німецької не розуміють.

— Я в цих справах покладаюся цілком на тебе, — покійно мовив Сендерл, — ти вчена людина і дивишся в свої книги, ти певно знаєш, що робиш і куди йдеш. Маєш доказ, — я навіть не перепитував тебе, чи йдемо ми правильним шляхом. Ти йдеш, який мені клопіт? Іди, я йду за тобою, як корова за телям.

Веньяминові дуже втішно було, що Сендерл так покладається на його розум. Він сам здавався собі капітаном на

пароплаві, що сам керує цим пароплавом у морі. Проте це не завадило йому зараз таки згадати, що він справді не знає, де вони перебувають. Можливо навіть, що він блукає і збився з шляху.

Поки він розмірковував, бог послав селянина, що їхав мимо на возі з сіном.

— Сендерл,— сказав Веньямин,— аж ніяк не завадило б спитати в цього мужика про шлях. Піди задля цікавості й спитай. Тут, за кордоном, ти краще від мене добалакаєшся з мужиками їхньою простою мовою. Твоя стара частенько брала тебе з собою на базар.

Сендерл підвівся з місця, підійшов шанобливо до селянина і заговорив такою мовою:

— Добридень! Кажіть мені, чоловіче, куди дороги оф Ерец - Ісроел!¹

— Що?!— здивовано витріщився селянин.— Який Сруль? Не бачив я Сруля!

— Ні, ні!— не втримався Веньямин і втрутився здалека.— Ето ви— Сруль, а він, Ерец - Ісроел— каже він. Сендерл, скажи йому ще раз ясніше. У нього мужицька голова. Виразніше, виразніше, Сендерл!

— Оф Ерец - Ісроел куди дороги?— ще раз проказав Сендерл виразно.

— Дідько вас знає, не морочте мені голову! Це дорога на Піївку, а вони Елеслол! Елеслол!— перекривив селянин, сплюнув спересердя і поїхав далі.

Наші друзі теж рушили далі в путь.

Веньямин почував біль у литках, ноги були йому, не вам того зичучи, мов перетяті. Проте він, бідолаха, вдавав, що не зважає на це, все бадьорився, додавав духу. А що йому, нікому з євреїв того не зичучи, дуже важко було, ідучи рівно, просуватися швидко, то він мусив усе підстрибувати. Звісно, це не та вже була хода, що перше. Це була вимучена хідня. А все ж він робив своє і йшов, бо ж справді— що мав діяти? Лягти посеред шляху? Яка була б з того користь? А тепер ще— як то може єврей лягти просто так собі, посеред шляху? До того ж він ще завдав би турбот Сендерлові, і мандрівка, боронь боже, затрималася б. Одно слово, вони йшли, ішли отак цілий день, поки господь щасливо привів їх на ночівлю до Піївки.

Зайшовши до піївської корчми, Веньямин насамперед витягся на весь свій високий зріст у куточку, щоб дати спокій ногам своїм і передихнути.

¹ Земля Ізраїля — Палестина.

Сендерл, як стара господиня, подався порядкувати в хазайстві і побалакати про вечерю.

Орендар оглянув Сендерла з голови до ніг і з усього його вигляду переконався, що це не звичайна собі людина, як ті, що тут проїжджають. Він подав йому руку, вітаючись, і на запитання: як вас прозивати? звідки, єврей? — Сендерл відповів простодушно, що зветься він Сендерл, що він трохи палестінський єврей і прислужує у реб Веньямина, який лежить сам своєю персоною в куточку. Орендар набрав побожного вигляду, трохи замислився і запросив Сендерла сідати.

Облишмо царівну, тобто Сендерла, розмовляти з орендарем і повернімось до царевича, до Веньямина, та подивімося, як він ся має і що поробляє.

Наш Веньямин, як кинувся в куточок, то й лежав там, мов камінь, і не знав, на якому він світі. Жили на ногах дуже набрякли, кров у них грала, шумувала і щипала, неначе мурашки цілими жменями бігали й кусали та кололи. У висках стукотіло, било, як молотами, у вухах приглушено шуміло, і шум цей закінчувався лунким, довгим дзвоном, як сурміння в ріг, або гострим шелестом, як тоді, коли пускають ракети. При кожній ракеті, що вилітала з голови, йому раптом щось блискало в очах різнобарвним фейерверком: без кінця, без краю ракети жовті, зелені, сині, рожеві, червоні, фіалкові та ще іншого кольору. За хвилину фейерверк згасав, темно-темнісінько ставало в очах, а у вухах знову шум, як у млині.

Пролежавши в запамороченні чимало часу, Веньямин почув, як вдалині дзеленькотять дзвоники, щохвилини дзеленчання все наближається, наближається, дедалі дужчає, і раптом рипнуло щось, ніби підвода, зупинившись коло воріт. Чути гучні аж до неба голоси, неначе ціле містечко зібралось там на важливі збори. Голосочки, фістули, гукання, хрипкі горлові й протяжні голоси,—не знати, що й до чого. Коли коти збираються у свій час на дахах, тоді розумієш, що це коти й чого вони там зібралися, що вони своїм нявчанням кажуть, хоч котячої мови не знаєш. Але тут важко сказати, чого галасують і чого хочуть, бо змішався тут і регіт, і зітхання, і охкання, і шепотіння, і верещання, і голос зухвальців, і солодкі, підслесливі голоски, і прокашлювання, і сякання, і стукотіння та плескання. А тепер уторопай, що це все означає? Зразу потому відчиняються двері, і юрма навалою суне до хати.

Веньямин забивається далі в куток і закладає там.

Тим часом у хаті стає дуже світло від сили свічок, що

горять у суботніх мідних свічниках; деякі свічки надто широкі і стоять приліплені, ось-ось упадуть; деякі надто вузькі, вставлені у неглибокі дірки, і стоять криво, в один бік, притиснуті знизу вуглинкою.

Край довгого дубового столу сидить купка музик і наладжують, направляють свої інструменти. Скрипаль поряється коло своєї скрипки, лоскоче її пучками, і кожна струна озивається до нього зим-зим-зим на свій голос, наче кожна з них каже: нічого, можеш нас лоскотати,—щодо нас, то ми готові, коли б тільки, бува, від твого смичка ніяких перешкод не було. Він береться до смичка, гладить його і тримає напоготові. Флейтист тихенько розмовляє з своєю флейтою, вона нишком насвистує йому, а цимбаліст перебігає по цимбалах і поволі стукає молотками. Тільки сліпий барабанщик сидить, насунувши патли на очі, і куняє.

Коло музик стоїть на стільчику якийсь суб'єкт, тільки бо він вимовить хоч слово, усі захиляються від реготу. Навіть діти, що, тісно скупчившись, стоять і зазирають у вікна, надсадно сміються і перекривляються. Суб'єкт вигукує далі: „Панове! На честь сватів і на честь хазяїна та всіх присутніх тут утніть веселої, радісної“. Музики дають волю своїм інструментам, грають жваво, весело, жінки з чоловіками беруться за руки й танцюють, утворивши коло. Гоц-гоц! Усе рухалося, навіть блощиці й таргани повилазили з щілин і розлізлися по стінах.

Танцюючи, один спіткнувся і впав на Венямина. Танцюрист дивиться йому в обличчя і голосно скрикує:

— А, Венямин! Я його піймав, щоб я так жив, наша пропажа знайшлася, він тут!

На ці вигуки підбігають ще кілька чоловіка. Венямин пізнає між ними тунейдівських достойних людей і тамтешнього рабина.

Усі одно вимагають, одно гукають:

— Веняmine, ходім танцювати! Веняmine, ходім танцювати!

— Я не можу, вірте на слові,—просить, благає Венямин,—я не можу з місця рушити.

— Нічого, нічого!—відповідають йому.—Ходім, кажуть тобі, ти зможеш, що тут вміти. „Адам—людина, а качка посувайся“!¹ Посувайся, корово! Ми, будь певен, розкажемо.

— Зелді?!—несамовито скрикнув Венямин.—Благаю вас, не розказуйте Зелді!

¹ Аналогічне до „на городі бузина, а в Києві дядько!“

— Тож ворушись, корово!— кричать на нього.— Ворушись, корово, підведися з землі!

— Згляньтеся, люди добрі,— благає Веньямин,— я не можу, вірте мені, з місця зрушити. У мене є причина, чому я не можу зрушити. Це таємниця, що нею я звірюся рабинові.

І коли він міцно, обома руками схопив рабина, щоб сказати йому на вухо таємницю, то дістав раптом страшеного штурхана в живіт, аж сльози виступили на очах, наче від хрону. Він метнувся від болю, протер очі і бачить — у хаті ще темно, місяць світить у вікно, він лежить коло телятка і міцно обіймає його обома руками.

Що тут робиться таке?! Звідки тут узялося теля? Хіба Веньямин отелився? Але як це могло статися? Припустімо навіть таку гадку, що Веньямин корова, десять разів, сто разів корова. Алеж він двонога корова, і де це чувано, щоб двонога корова отелилася?! Щоправда, у нас є чимало телят і здебільшого якраз у порядних домах, але вони все ж телята у людському вигляді. Вони переважно гарні на вроду, з красивими личками і з привабливими ямочками. Алеж теля, що його так міцно тримав Веньямин в обіймах, це ж таки просто справжнісіньке теля; тоді постає питання, — звідки воно тут узялося? Дивниця. Не інакше, як з неба впало!..

Ні, доброді! Не вірте в небесних телят, серед усіх наших телят немає жодного, що з неба впало. Це аж ніяк не дивниця, як вам здається, вам нічого з цього теляти так дивуватися і робити щодо нього такі припущення. Без викрутів і будьяких фокусів справа була така:

Коли Веньямин ні живий, ні мертвий упав у куточку, він через велику втому не помітив, що там лежить теля. А що в ньому заграла кров, він заснув, і йому привиділося вві сні весілля з сватами та музиками. Він був дуже неспокійний, усе совався в кутку і, коли він вві сні обійняв тунєядівського рабина, то це, виявилось, міцно схопив теля пійвського орендаря і сказав йому на вухо таємницю своєї подорожі. Теля, однак, не зважило на це, не захотіло, щоб його так обіймали й душили. Воно витягло ногу, торкнуло Веньямина в стегно, і Веньямин прокинувся.

Коли Веньямин прокинувся, він усе ще обіймав теля обома руками, дуже приголомшений і запаморочений. Тільки хвилину пізніше він одіпхнув від себе теля, підхопився, переляканий, і швиденько подався геть. Теля й собі, тільки но звільнилося з чужих рук, теж швиденько підхопилося і кинулося тікати. Бігаючи, зненацька наскочило воно на Венья-

мина, і обое впали у велике цебро з водою,—трах! аж загуркотіло.

Дуже перелякані грюкотом, Сендерл і орендар із свічкою в руці вибігли з іншої кімнати й скам'яніли від дива.

Коли б віршороб побачив їх тоді, він написав би таке: „Любі й кохані, і в кутку і в калюжі вони не розлучалися!“

Але орендар і Сендерл були звичайні собі люди, не віршороби, і любих та коханих одразу ж розлучили. Теля одвели до матері, докоряючи йому за непристойне поводження, а Венямина, по обмиванні, повели до окремої світлиці і поклали на кількох околотах соломи з подушкою в головах.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Як наші друзі дісталися до Тетерівки; Венямин дістає ляпаса

Веняминове тіло прочуняло трохи після купання; побувавши у цебрі з холодною водою, і, прокинувшись уранці, він почував себе свіжішим і здоровшим. Він бачив справжнє чудо в учорашній пригоді з телям, що через нього він вилікувався від болю. І цим довів Сендерлові, який несправедливий буває грішний чоловік, коли скаржиться в нещасті і не розуміє, що це нещастя, може, веде до щастя і що з лиха виникає добро; як всевишній обирає за посланців усі свої створіння, навіть корову; як за лікаря може часом бути теля; як навіть комар може гризти голову і не давати людині спокою. Доказом цього може бути комар грішника Тіта¹ в стару, сиву давнину. Учорашня зустріч була для нього доброю прикметою, що їхня подорож почалася в щасливий час, і йому, коли схоче господь, пощастить осягти жадане.

— Коли перестрінеш кого з повними відрами, це споконвіку гарна прикмета, а тим паче великий повний цебер з водою,— озвався Сендерл.

Але через біль, що Венямин все ще почував у ногах, і через околоту соломи, що на них йому було м'яко лежати,

¹ Римський полководець, потім імператор Тіт Веспасіан, що завоював Палестину і зруйнував єврейський храм. За легендою, бог покарав його через комаря.

Веньямин лишився на цілий день у Піівці. Він скидався на пароплав у морі, що сів на міліну, а доброго вітру, щоб зігнати його звідти, немає.

Другого дня вранці Веньямин підвівся з свого ліжка і подався далі в путь.

Довгий час Веньямин виступав чогось ніби похмурий, тихий і замислений, не говорячи ні слова. Потім він стукнув себе по лобу і зупинився, дуже засмучений. Тільки хвилини через дві він розкрив вуста і, зітхнувши, зронив такі слова:

— Ах, Сендерл, я забув!

— Що забув? Де забув? — озвався Сендерл, схопившись за торбу.

— Удома, Сендерл, удома забув!

— Ай, Веньямине, що це тобі спало на думку? — захитав головою Сендерл. — Ми, здається, взяли з собою геть чисто все, що людині в дорозі потрібне: торбина, не гнівити бога, є в нас, богомілля й молитовники теж є, суботні капоти теж є — здається, все, хвала богові, все є, все взяли з собою. Чого нам тут бракує? І що ми могли таке забути?

— Річ, що я забув, Сендерл, дуже важлива й необхідна. Дай боже, щоб усе щасливо закінчилося, але — не доведи господи, хай всевишній боронить і не допустить, адже всякі бувають каверзи нечистої сили, — трапиться щось у дорозі, тоді тільки ми відчуємо велику силу тієї важливої речі, яку я забув. Виходячи з дому, я зопалу забув сказати слово, записане в книзі і з дуже старовинного рукопису взяте. Це слово треба перед мандрівкою, з дому виходячи, сказати коло рогатки. Ручаться, що це є певний захист у дорозі проти різних небезпек і лихих пригод, — от що я забув.

— Може, твоє таке добре бажання, щоб повернутися додому? — мовив Сендерл простодушно.

— Ти здурів чи з глузду з'їхав?! — скрикнув Веньямин, і вся кров вдарилася йому в обличчя. — Що це і як то — додому вертатися? Після стількох трудів та ходіння і вертатися? Як то, а світ? Що скажуть люди?

— Яке нам діло, Веньямине, до людей? — озвався Сендерл. — Хіба світ просив тебе рушати в таку мандрівку? Чи він контракт з тобою склав і гроші дав на витрати, щоб ти йшов мандрувати?

— Дуже дотепно! — перекирився Веньямин, — а Олександр Македонський, хіба його світ просив, щоб він до Індії пішов і воював там? А всіх мандрівників у нас, євреїв, хіба просили мандрувати з міста до міста?

— А я знаю? — усміхнувся Сендерл. — Про мене, хай би всі вони, слово честі, сиділи дома. Це було б, здається, краще і корисніше для всіх. Ах, дурненький, дурненький ти, Олександріку Македонський! У тебе дома всякого добра, сиди, живи собі щасливо і гладь собі черевце. Нащо тобі, дурненький, ще здалися Індії? Сиди дома й не рипайся, — є така народна приказка, а народ каже: голос людський — голос божий. Найбільше дивують мене наші єврейчики, — вони ж могли додержувати цієї приказки, сидіти дома на одному місці і поратись кожен коло свого. Нащо здалося їм мандрувати, блукати, як шаленим, гу-га-га, не знати ні втіхи, ні радості в житті і тільки даремно, без пуття чоботи бити! Вір мені, Веньямине! Якби я такого чоловіка зустрів, я б тут таки на місці сказав би йому ту народну приказку.

Чимало часу сперечалися наші друзі. Сендерл ставив питання, а Веньямин все йому доводив, що він дурний і ні крихти не тямиться на таких справах.

Сендерл скидався тоді на коня, що завжди віддано слухається свого господаря і йде заради нього у вогонь і в воду. Але часом трапиться, поїме його з доброго дива якась меланхолія, упреться, стане дибки і не хоче з місця зрушити, хоч бий його, хоч роби що завгодно. І коли Веньямин не бив тоді упертого Сендерла батогом, зате він проштрикував його своїм солодким язичком і обсипав словами, поки Сендерл став м'яким, як тісто, і добрим конем, як і перше. Він наставив вуха, слухаючи слів Веньямина, що пробивали мозок, і нарешті озвався своїм звичаєм:

— Якщо хочеш саме так, хай буде так. Який мені клопіт?

Коли Веньямин покінчив із Сендерлом, вони рушили далі в путь і після того, як попоходили шляхами й стежками, ні живі, ні мертві прийшли до Тетерівки.

Тетерівка це перше велике місто, що наші мандрівники бачили на своєму віку. Отож не дивно, що вони дивилися на рівні бруковані вулиці та на високі кам'яниці і не могли надивитися на них досхочу. Мало не навшпиньки ішли вони тротуарами і підіймали надто чудно ноги, ніби не зважувались торкатися до рівного каменю, щоб не наробити, боронь боже, шкоди. Ноги, що не мають гарної долі в своїх хазяїв по маленьких містечках і що з ними там не дуже церемоняться! Містечкові ноги, що не знають, бідолашні, підлоги навіть у хаті, що лазять, бідолашні, як свині в болоті, і хазяї, ідучи, стромляють їх глибоко в багно та місять його без церемоній, — такі ноги справді мусять спантеличитися і сп'яніти, коли раптом почують під собою

кам'яну бруківку, справді мусять з великої пошани трохи підстрибувати і певний час не знати, де подітися. Свіжі, щойно прибулі містечкові ноги ви одразу впізнаєте на бруківаних вулицях великого міста.

Наші тунейдівські друзі йшли сумирно, серце їм щеміло, вони поступалися кожному дорогою. Сендерл у таких випадках брав Веньямина за полу і тяг його вбік. Одного разу Сендерлові довелося трохи потанцювати з кимсь, що надійшов йому назустріч. Той ішов собі рівно, своєю дорогою, і стикнувся з Сендерлом, що, бажаючи поступитися, якраз заступив йому шлях. Той метнувся праворуч, але наш Сендерл випередив його і стояв уже напоготові; обидва кидаються ліворуч, а далі знов праворуч, поки тому зустрічному нарешті пощастило обминути Сендерла. Один, що чомусь не мав настрою танцювати з Сендерлом, просто взяв його і відштовхнув набік, мало не вибивши йому всі зуби.

Все було нашим друзям нове, всі, здавалося їм, тичуть на них пальцями, бігунці кричать, фаетони галасують, кам'яниці стоять зневажливо, дивляться згорда своїми великими скляними шибками, а люди перекирвляються, все кричать їм услід: пошана, капцанюки! Пошана, містечкові єврейчики! Пошана, пошана!..

— Чуеш, Веньямине! — сказав Сендерл, задерши голову і роздивляючись шанобливо на кам'яниці, — я гадаю, Веньямине, що це якийсь Стамбул.

— Іди вже, іди, дурненький! Куди йому до Стамбула! — сказав Веньямин з таким виглядом, ніби він родом із Стамбула. — Стамбул, дурненький, має п'ятсот разів по п'ятсот вулиць, кожна вулиця п'ятсот разів по п'ятсот має двадцяти п'яти, ба навіть тридцятиповерхових будинків, і в кожному будинку живуть п'ятсот разів по п'ятсот людей! Ти гадаєш, що це все? Ні, зажди, дурненька твоя голова, там ще є, крім того, маленькі вулиці, Юридики, Качанівки, Мочанівки, Піски, Яри та Подоли, їх як того піску на дні морському.

— Ай, ай, ай! — дуже здивувався Сендерл. — Це ж таки просто страх, слово честі, таке велике місто! Але прошу тебе, Веньямине, звідки це виникають такі великі міста? Щоб ото люди скупчилися в одному місці і лежали один над одним, нібито світ малий і нема більше землі! У цьому ж напевно щось таїться, що люди ото відходять від землі і хочуть усе літати в небо, у високі простори. Може, це тому, що людська душа з неба проростає, через те вона прагне, бідолашна, все вгору, і людина має велике бажання

простягти крила і бути все вгорі? Що кажуть на це твої філософи, Веньямине? Чи не натрапив ти з цього приводу на якусь розвідку в твоїх мудрих книжках?

— У філософії,— зморщившись, відказав Веньямин,— є з цього приводу дуже глибокі розвідки. Я вже про це розмовляв навіть у нас у бесмедреші, коло печі. Цим пояснюється і місце в талмуді про десять горщиків злиднів, що їх дано світові, так само й речення у святому письмі: „цілий світ повний грабіжництва“. Але я прикладом поясню тобі це з нашої біблії. Книгу Мойсея ти ж учив, Сендерл! Пишеться в книзі Мойсея, що батьки наші в давнину, в минулі покоління жили в наметах, але одного разу всі люди зібралися до купи, заходились виробляти цеглу та будувати місто з великими аж до неба кам'яницями. Під час роботи сталася плутанина, веремія, один не розумів одного, і все керівництво шкереберть пішло, якимось навпаки. Добре, що бог негайно розігнав їх, і люди почали жити, вільно дихати, а світ знову врятувався. Проте гріх того покоління ще не цілком спокутувано. З того часу аж досі, через великі гріхи наші, людям хочеться скупчуватись, споруджувати високі будинки, заживати слави й летіти в небо. „Чого ти в'язнеш до мене? — каже Аврам до Лота,— навіщо бути чварам між мною і тобою і між моїми чабанами і твоїми? Хіба ж не вся земля перед тобою? Відлучись від мене, іди собі, куди знаєш, і дай мені спокій!..“

Але ще перше, ніж Веньямин кінчив свою мову, почулося гримання візника, що під'їхав ззаду і мало не забив наших друзів голоблею.

— Дурбаси! — гримав візник, насваряючись на них батогом.— Чого ви лізете, сто сот чортів, як черепахи, і заступаєте шлях? Гей, гей, йолопи! Гей, гей, блазнюки!

Наші друзі з переляку пустилися тікати, як отруєні пацюки, той туди, а той сюди.

Тікаючи, Сендерл спіткнувся на стовп і витягнувся, бідолаха, на землі.

Веньямин, поспішаючи, наскочив на кошик з яйцями в руках перекупки. Яйця побилися, а на нього розверзлося пекло, вогонь, град прокльонів. Власниця побитих яєць обсипала його всіма відомими їй лайками, вона хотіла затопити йому, чи, може, таки й затопила по пиці, і велике бажання мала вчепитися йому в волосся. Одно слово, Веньямин добре заробив, доки на превелику силу ледве живий визволився з її рук та накивав п'ятами у бічний завулок, куди незабаром надійшов і Сендерл.

— Ось маєш велике місто! — сказав Сендерл, утираючи

полою піт з обличчя. — Тут не ходи, там не стій, там не спочивай. Бодай їм усім!

— Все це ще від того грішного покоління, — відповів Веньямин, сопучи, як гуска. — Це все, чи бачиш, те покоління часів Вавилона, з його лютим галасом, з його метушнею, злочинством, грабуванням і лиходійством.

— Ах, нехай їм усім чорт! — махнув Сендерл рукою. — Ходім, Веньямине, треба спочити! Ти чогось дуже погано виглядаєш, чогось палає тобі щока, сто чортів тієї відьми батькові! Витри, вибачай, обличчя, відьма та, певно, якось вимазала тебе жовтками яєць.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Як через Веньямина стався переворот у політиці¹

Водній із тетерівських синагог дуже хвилювалися через тодішню кримську війну. Гурт за піччю поділився на різні партії, кожна із своїм головою та своїм ходом у політиці.

Хайкл Головань і його компанія дуже клопоталися долею тітки Віті¹, розхвалювали її і дивувалися з усіх розумних витівок, що та вступнула.

Хайкл був колись трохи годинникарем. Він мав легку руку карбувати мацу на пасху. Ніхто так, як він, не міг зробити суке². Столечники, лопати, ослінчики, заслонки і поламані кошики для курей ніхто не міг припасувати так добре до своєї суке, як він. Тому, коли тільки заходила мова про машини, всі шанобливо казали:

— Це стосується Хайкла. Хайкл знає!

Хайкл розказував такі дивовижні речі про різні англійські машини, аж волосся дибом ставало в того, хто це все слухав. А коли хто перепиняв його якимсь запитанням, цікавлячись суттю машини, Хайкл пояснював геть усе коротко й просто якоюсь такою пружинкою. При цьому він робив таку міну з солодкою усмішкою, наче розв'язав людині складне питання і розкрив їй очі. Одно слово, пружинками Хайкл пояснював

¹ Натяк на англійську королеву Вікторію, отже на Англію.

² Єврейський релігійний обряд велить кожному євреєві на осінні свята „сукес“ збудувати собі „суке“ — хижку на спогад того, що євреї жили колись у таких „суке“ — хижках.

геть усе: годинник, телеграф, іграшкову гармату й інші винаходи на світі. Іцик - Простак, одначе, ніколи не бував задоволений з пружинок Хайкла. Він дивився на це як на блюзнірство і глузував з Хайкла:

— Ось зараз Хайкл скаже, що голем¹ та інші дива теж з пружинками... Фе, фе, слово честі! Усі його вигадки просто таки, вибачайте на слові, нічого не варті дурниці.

А що Хайкл закоханий був у Вітю, то через це Іцик - Простак, Хайклів постійний у всіх справах супротивник, ухопився за тітку Росю² і заступався за неї, скільки мав снаги. Кожна з обох партій докладала сил, щоб привернути на свій бік інші компанії. Хайкл уже майже добалакався з Шмуликом Боксером, головою партії, що тягнула за дядьком Ізмаїлом³, і мало не порозумівся з Берлом - Французом, палким прихильником Наполеона. Іцик збив бучу і притягнув до себе Тев'є Мока, прибічника Кіре⁴. Чутки летіли звідусіль. Кожен висловлював свої гадки, світ ходором ходив, а в синагозі аж кипіло.

От на той час, у самому розпалі дискусії, прийшли наші друзі до Тетерівки і зупинилися переночувати в синагозі.

Сендерл, з його вдачею погоджуватися з кожним, у справах політичних теж не упирався і погоджувався з кожним, як той хотів. „Хочеш так, — казав він, — який мені клопіт? Хай буде так!“ Через те він дуже подобався всім і в кожного викликав симпатії. Після першого привітання всі вирішили, що Сендерл — без жовчі, що він єврей без мудрощів і не хибує на впертість. І якщо Сендерл приятелював з усіма без будьякого розбору, то Веньямин був перебірливий, і насамперед йому більше за всіх сподобався чомусь Шмулик Боксер, з яким він потроху зблизився, аж поки не заприятелював остаточно. Веньямин розказав йому під секретом весь план своєї мандрівки, і Шмуликові вона дуже сподобалась. З цього приводу він побалакав з Хайклом. Хайкл взяв це на свій розсуд; і хоч уся ця ідея була для нього трохи важкувата, все ж він її осягнув і зараз таки на сесії з Берлом - Французом і Тев'є Моком розглянув справу, і всі вони дуже дивувалися.

— Веньямин, — казали вони, — таки виглядає не як звичайна людина, — він трохи замріяний, не цьогосвітній. Коли говорить, важко зрозуміти, чого він хоче. Він замислюється

¹ Голем — зроблена з глини людина, що ніби живе з допомогою кабалістичних заклинань.

² Натяк на Росію.

³ Турки, за переказом, походять від біблійного Ізмаїла, сина Аврама.

⁴ Кіре — Франц - Йосиф II, натяк на Австрію.

часом, витріщить скляні очі і всміхається; його постава і вся поведінка якись чудні. Це все доводить, що він якогось іншого ества, не проста людина, в ньому напевно щось є, так просто це не може бути. Хто зна, може цей Веньямин зовсім не Веньямин? Як знати?!

Коли Веньямин і Сендерл, засапавшись, прийшли до синагоги після пригоди з жінкою і з яйцями, там був страшений галас. Сесія наших політиків палко сперечалася з Іциком - Простаком, який надсаджувався, щоб усіх пере-кричати.

— Ось дивіться, що написано в Йосифа,— галасував Іцик і показував пальцем у книжці,— у Йосифа написано, що Олександр Македонський хотів піти до дітей Йонадава бен Рохов, він дійшов до Чорних гір, а далі ніяк не міг просунутися з своїми звитяжцями. Ноги їм угрузали в багні по коліна: Через те, що сонце там не світить, земля в тих місцевостях дуже багниста. Тепер ви вже розумієте: Олександр Македонський, що летів на орлі і що був уже в дверях раю,— і той не міг перейти Чорних гір, тим більше ваш чоловічок, така істота, як він! У цьому не допоможе йому навіть Хайкл з усіма його пружинками.

— Дурна твоя голова! — голосно виспівував Хайкл і тикав Іцикові великим пальцем у книжку.— Де твої очі? Навпаки, ти глянь, що там далі написано. Він каже, що Олександр Македонський чув там птахів, і вони розмовляли грецькою мовою. Один птах сказав йому: „марна твоя праця, бо ти хочеш увійти в дім божий і в дім рабів його, синів Аврама, Ісака і Якова“. Тепер ти розумієш, дурна твоя голова, чому Олександр Македонський не міг туди пройти.

— А що ти, мій великий розумнику, зробиш, коли, за певними свідченнями, є гадка, що десять племен з червоними євреями чи то з синами Мойсеевими живуть, виявляється, десь коло країни Прістера Яна? Ну, пробач за турботи і, будь ласка, знайди цю країну Прістера Яна! Завтра після холодного кугеля!¹

— Ет дурниці, Іцик, слово честі, дурниці!

— Стривай, стривай, розумнику мій! Таж є ще річка Самбатьєн! Що він зробить з Самбатьєном, який шпурляє цілий тиждень каміння? Припустімо вже, що він перейшов Чорні гори, що вже знайшов країну Прістера Яна. Ну, приходь він до Самбатьєна, і — тпру! Каміння сиплеться, як дощ, не можна ногою стати. Адже тут йому не допоможе навіть твоя Вітя, хоч би вона стала вниз головою й догори ногами.

¹ Суботня страва.

— Еге, ти вже чіпляєшся до Віті! Он куди ти заліз!

— Що це справді за робота, Іцик, без діла глузувати з царів?—втрутився ображено Берл-Француз.— Ми ж тепер говоримо про Веньямина, лай собі Веньямина, а не плутай у цю справу царів, прошу тебе.

— За що лаяти Веньямина?— озвався Тев'є Мок.— Веньямин іде, здається, правдивим шляхом. Через нього, може, ще буде євреям порятунок.

— Ай, Мок, Мок!— гнівно хитнув головою Іцик.— Від тебе, Мокунчику, я цього, слово честі, не сподівався. Щоб ти держав їхню руку і так висловлювався про Веньямина! Що ти в ньому побачив?

— Послухайте тільки, прошу вас, як людина міркує. Що ти побачив у ньому такого?!— перекинув його Шмулик Боксер.— Збожеволів ти сьогодні, Іцик, чи що. Його недбальство, його неуважність, його погляди, розмови і вся його поведінка доводять, здається мені, дуже добре, хто він такий. Лице — найкраще дзеркало. Якщо все це тобі не доказ, то я вже не знаю, що таке в тебе людина. Навпаки. Прощу тебе, ось він сам тепер прийшов, поглянь на нього, будь ласка, і скажи, коли ти тільки не божевільний і не зсунувся з глузду... бачите, як горить йому шока і три жовті смужки тягнуться на обличчі, як літера „Ш“! Ну, Іцик, що ти тепер скажеш?

Іцик підійшов ближче до Веньямина, оглянув його з голови до ніг, мало не плюнув йому в обличчя і пішов собі геть розлютований.

Від тієї розмови про Веньямина політика набрала іншого вигляду. Шмулик Боксер і Берл-Француз поєдналися з Хайклом, Вітя вирядила в море тисячі великих бригів з страшелезними чудернацькими машинами, дядько Ізмаїл перейшов Прут, а Наполеон стріляв бомбами на Севастополь, Тев'є Мок стояв на терезах, ні туди, ні сюди, молов язиком не знати що, не второпати навіть, на якому він світі, а Іцик-Простак зостався сам один, як на воді. Він, бідолаха, кидався на всі боки і мало з шкури не пнувсь. Це вам не жарт — один проти такого гурту! Зате він завзявся на Веньямина,— з того часу все до нього прискіпався і допікав йому до живої печінки.

„Бог мені свідок,— оповідає Веньямин в одному місці,— що я не втручався в політику, бо, поперше, навіщо це? Подруге, чим це стосується до євреїв? Про мене, хай буде так чи так, однаково; мій Сендерл у такі справи теж, вірте на слові, не втручався, проте Іцик не давав мені просвітку. Я не мав через нього ні спокійного дня, ні спокійної ночі.

Траплялося часом, кине мені нишком подушечку в голову або запроторить десь мого черевика, щоб мені голова туманіла, його шукаючи; коли засну вночі на своєму ліжку, він соломинкою почне лоскотати мені п'яти, що я аж підстрибую, або запалить під самим носом у мене ганчірку, аж я прокидаюсь ні живий, ні мертвий і кашляю від диму кілька годин поспіль. Нібито я винен, що три компанії об'єдналися проти нього“.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Як наші друзі ходили по хатах

Більшу частину дня наші друзі клопоталися заробітками. Вони робили візити по тетерівських хатах і за короткий час зажили такої слави, що на них показували пальцями й вітали — той жартом, той усмішкою. Інший на їхньому місці пишався б з такої поваги і скрізь розводився б про велич та пошану, що з неї, нівроку, тішитись в світі, про те, як усі аж умлівають з радощів, на них дивлячись, як хвалять за кожне слово і якою усмішкою зустрічають та проводжають до дверей. Але наші друзі були собі прості люди і ніколи такою пошаною не хизувалися. Веньямин був заклопотаний своїми справами, а Сендерл піклувався, щоб торбина його була повна і щоб у кишені було кілька шелягів на витрати. Чи ти даєш, посміхаючись, чи то скривившись,— який євреєві клопіт, аби дав.

Сьогодні свято, а завтра — ні,
Дай мені шеляг і прожени!

Така є відома пісенька, що змальовує дуже добре їхню простоту та скромність, і Сендерл частенько, ідучи дорогою, стиха її наспівував.

— Доброго ранку, помагай боже,— було, каже Сендерл, заходячи до якоїнебудь хати і тягнучи за собою Веньямина за полу. Далі він виштовхував Веньямина наперед, казав йому на вухо, щоб не соромився, а сам ставав осторонь з великою пошаною.

Обходячи отак хати, наші друзі одного разу ввійшли до якогось хазяїна, що жваво розмовляв з юнаком. З розмови

видно було, що юнак дає хазяїнові на розум важливість якоїсь справи, якою захоплюється тепер цілий світ, що юнак вихваляється перед хазяїном, показує папери і чогось від нього жадає. Хазяїн, проте, кривиться, заперечує, як тільки може, і аж труситься, хоче викрутитися з юнакових рук. Хазяїн ухопився за наших друзів, як тонучий хапається за соломину. Він моторно підбіг до них, сподіваючись, що, може, вони мають яку пильну справу і тим часом визволять його з скрути. Але скоро він почув, хто вони і чого хочуть, зупинився збентежений, украй здивований, як буває тоді, коли людину звідусіль обпаде халепа.

— Ось маєте ще подорожників!— озвався хазяїн, трохи стямившись, і звернувся до юнака.— Ці євреї, бачите, теж мандрівці. Ось тобі новина, мандрівці на нашу голову!

Юнак і наші друзі дивилися один на одного.

— Чуеш,— смикнув Сендерл за полу Веньямина і сказав йому на вухо:— може бути, цей молодий чоловік теж мандрує туди... він ще може, не доведи господи, випередити нас, а ми облизня піймаємо.

— Може, ви всі з одного гурту?— озвався далі хазяїн.

— Боронь боже, боронь боже!— в один голос скрикнули Сендерл і Веньямин.— Ми йдемо окремо, ми окремо!

— Ідїть собі на здоров'ячко окремо, але в мене ви зветесь одним гуртом,— сказав хазяїн і витяг монету з кишені.

— Дайте, будь ласка, нам, нам дайте,— просив Сендерл і простягнув руку,— ми вже юнакові видамо його пайку. Ходімо, юначе, ми вам видамо. У мене є дрібняки.

Аж ось розчинилися двері з кухні, і несамовитий голос заволав звідти:

— Це він, він! Отой, що стоїть коло маленького сухорлявого єврея! Вони і тоді вдвох тинялися. Я його пізнала, цього красуня, це його лице, його руда борідка, бодай вона йому вилізла! Це його розхристана сорочка, щоб він притьмом пропав, господи твоя воля! Щоб йому живіт грудьми виперло, щоб його мордувало і мозок в його трафних кістках повисихав!

— Ходімо, Веньямине, звідси!— сказав Сендерл, тягнучи Веньямина за полу,— щоб вона зслизла, ця відьма, вона ще пам'ятає за побиті крашанки!..

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Як заслуги батьків стали нашим друзям у пригоді

Зітхати та охати треба, читаючи біографії визначних, великих, розумних людей, як вони, бідолашні, терпіли ціле життя від загалу людського, жертвуючи задля нього всім своїм життям і вщасливлюючи його найкориснішими речами, яких дійшли вони своїм розумом. Світ з природи своєї — дитина, що любить триматися тільки за фартух матері, не відходячи від нього ні на крок; що любить тільки старі, дурні байки, від няньок та старих бабусь переказувані сотні разів на день; що гадає, ніби кращого за ці цяцьки нічого немає і ніби в цьому полягають усі, які тільки можуть бути, науки, а коли приходить учитель узяти цю дитину до хедера і навчати її дечого, вона лементує, не наче хто її зарізати хоче. Світ любить жити так, як звик, щось нове здається йому страшенно диким; світ накидається на нове з лайками, в болото топче того, хто його вигадує. Тільки потім, коли нове вже народилося, прищепилось і наочно доводить велику користь, заховану в ньому, тільки тоді це нове сприймають, мають з нього велику втіху і зовсім забувають за того бідолашу, що в поті лица свого його винайшов. Ще дуже добре, коли світ, згадавши за винахідника, поминки справить та нагробок поставить. Мільйони людей тепер живуть щасливо і вільно дихають в Америці, а Колумб, коли йому спало на думку знайти Америку, страждав, бідний, страшенно, світ мав його за божевільного і глузував з нього.

Таке саме було з нашим Веньямином тунеядівським. Тільки глянувши на нього, всі брали його за божевільного, а слухаючи Веньяминові слова про мандрівку, за боки хапалися від реготу, кепкували з нього, кожен підіймав його на глузи і вигадував різні дотепи. Добре, що Веньямин цього зовсім не розумів. Інакше він цього б не стерпів, занедужати міг, не доведи господи, і ще плюнув би на всю мандрівку.

Ми обминаємо багато людських вигадок на адресу Веньямина, щоб вони не залишилися плямою для нас усіх на віки вічні і щоб не були вони соромом та ганьбою в історії для майбутніх поколінь. Ми вдаємо, ніби не знаємо всього цього, — „ша, штил, хата - покришка“, — і заходжуємось далі розповідати.

„У Тетерівці, — каже Веньямин, — є великий загал євреїв, хай він множитья і плодиться і хто вони, які вони люди

і звідкіль узялися тут,— того мене не питайте, вони самі не знають, а тільки мають усний переказ від батьків, дідів та пращурів, що вони походять від євреїв, і, як видно з частини їхніх звичаїв, з одягу, з мови, з їх торгівлі то-що,— вони, певно, таки справді євреї, але відірвані і до купи зібрані з різних племен, бо одне з одним майже не знаються. Хай, приміром, один упаде, то другий його не підведе, хоч би той навіть гигнув, дуба дав на місці...

„Серед них є частина, що розуміється дуже добре на мові маніфорге. Маніфорге це—маніфоргісімум, тобто мані—мова, форгі—циганська. Маніфорге-євреї знають науку руки, дивляться іншому в руку і з цього добувають собі на прожиток. До того ще знають і інші професії. Лампівники й токарі з них теж такі, що кращих годі шукати. Аж диво бере,— таку вони часом роблять лампу¹ і таку виточують побрехеньку, що рідко в природі знайдеться. Ще мають вони в подарунок, з ласки божої, здібність пускати поговорі, і то так тихенько, з такими гримасами, що сльози від цього проступають на очах, і віку вкорочують вони декому таким поговором... Кажуть, вони походять від того мотлоху людського, що разом з євреями з Єгипта вийшов.

„Взагалі,— каже Веньямин,— жителі там чесні люди, порядні, вони зустрічали мене завжди з усмішкою і страшенно тішилися розмовами зі мною; видно було з усього, що вони мені дуже радіють. Я зичу від щирого серця, щоб бог і люди їм теж так завжди раділи, амінь“.

„Дивна річ,² розповідає далі Веньямин,— у тих краях натрапляєш часом на людей, що трохи ніби свинуваті. Пізнаєш це відразу, з першого погляду. Дехто каже, що це така порода, інші доводять, що до цього спричинилося місце“.

Веньямин не хоче втручатися в справу, що належить ученим. Хай вони досліджують і пояснять нам достоту, що то означає. „Але як би там не було,— каже Веньямин,— так чи так, справа ця не нова в світі. Ще старий Матісіє Делекарті сотні років тому наводив у своїй книзі „Цейлойлом“ такі слова:

„У Британії є народ з хвостом ззаду, як у тварин. Також є там жінки високі, великі як велетні і вкриті вони щетиною, як свині. В Галлії з'явилося рогате плем'я. На тих горах є криві жінки, і що жінка кривіша, то краща,— точнісінько так, як ще й за наших часів трапляється дуже багато

¹ Капость.

жінок, що здаються дуже кривими, бо надто опуклий у них, вибачайте, зад, і довгий хвіст, що теліпається і тягнеться за ними по землі. Що було колись,—каже святе письмо,—те буде й знову, і нового нема нічого під сонцем“.

„Тетерівка,—каже Веньямин,—велика, з гарними кам'яницями і довгими вулицями. Коли бачиш її вперше, здається, що вона живе, життя в ній вирує, але далі, як звикнеш трохи, видно, що вона по суті не що інше, як велика Тунеядівка. Жителі там ідять, лягають спати, прокидаються, як звичайно, щодня в певний час. Час лічать там відповідно до їжі. Від сніданку, приміром, до обіду і від обіду до вечері, бо сніданок, обід і вечеря—це в їхньому житті три корчми, куди хочеться дотягтися на попас після того, як деякий час потинявся марно в порожньому степу. Кажуть, ніби тетерівське повітря взагалі з усіх робить ледарів, вайлуватих і сонливих. Коли потрапляє туди яка завзята людина, що хоче на щось впливати, у неї за короткий час пропадає це завзяття і всякі бажання, лишається тільки бажання їсти, спати й прокидатися, щоб знову їсти й спати“.

Веньямин бачив там містечкових зборщиків та повірених. Ідучи з дому, вони виявляли завзяття і міцність духу навіть більше, ніж слід; треба їхати,—одно доводили вони і переконували людей,—треба їхати, працювати і старатися роздобути грошей на громадські потреби та інші міські справи, хоч їхні старання, праця й робота—зовсім непотрібна річ, просто як п'яте колесо до воза. Для цього бо є кошторис, і все буде зроблено й без їхньої допомоги. Але все ж таки було в них велике бажання, велика охота, тож і брали вони в людей гроші для своїх жінок, дітей і для себе на витрати, і гайда в дорогу у добрий, щасливий час! До Тетерівки приїхавши, у них, через підступи нечистої сили, відразу пропадало бажання—де й дівалось завзяття, куди к бісу завзяття! Оселилися вони по готелях, лінькуваті, байдужі, тільки ідять, бідолахи, п'ють і сплять, наче хтось їх заворожив. У такому стані вони марнують свої дні й роки, з містечок на їхне прохання надсилають їм гроші і знову гроші, а вони сидять собі, позіхають, ідять, сплять, бідолахи, як зачаровані принці, і просто неможливо їх звідти витягти, навіть чудодій чи знахар-татарин не змогли б їм допомогти.

Веньяминові закортіло познайомитися з визначними тетерівськими вченими та письменниками. Аджеж і він трохи знавець, філософ, що дивиться часто в книжки з дрібним шрифтом і знає, що таке єврейська філософська книга, звідки ті люди черпали свою науку, свою обізнаність на

семи мудростях. Тож як це може статися—прибути сюди й не побачитись із такого сорту людьми?! Крім того, хотілося таки побалакати з ними про свою мандрівку. Аджеж такі люди зрозуміють і зможуть оцінити його, як годиться. Він сподівався, що вони дадуть йому ще рекомендаційних листів і вихвалитимуть його над усяку міру. Вони ж люблять давати такі рекомендаційні листи в дрібних нікчемних справах, тим паче в такій справі, в такій важливій справі,—тут напевно їхнє перо піде галопом, галопом, як кінь!

Але до кого не приходив Веньямин, він заставав, що той або їсть, або спить. Одного разу йому пощастило застати одного з цих людей—завзятого письменника, з біса метку людину—коли той сидів, спершись на канапу в окремій світлиці.

— Доброго ранку!

— Доброго здоров'я! Що хоче єврей?

— Ет, так собі, трохи порозмовляти.

Туди-сюди, щось не в'яжеться розмова. Цей меткий чоловік щось наче обм'як, ледве ворухить губами, душа тримається на самому кінчику носа і очі йому склеплюються. Веньямин пробує привести його до притомності, говорить над ним скільки може, але марна праця,—він холодний, як лід. Тільки згодом він трохи прочунав, протяжно позіхнув і покликав жінку.

— Коли вже дадуть їсти?—запитав він у неї, хруснувши пальцями, і смачно позіхнув:—хай уже дадуть їсти, бо я хочу,—сказав він,—хочу трохи поспати ...

Одно слово, Тетерівка, це—прегарна спальня, усе там спить спокійно: і освіта, і торгівля, і банки, і процеси (сутьяжництво) та різні інші діла. Як би не намагатися розбудити їх, ніяк не добудитися. Навіть коли кілька людей зберуться часом до купи, у них відразу відбирає дар слова, вони сидять, позіхають і дивляться одне на одного, мов яке істукання, і все товариство засипає. Тільки як подадуть вечерю, у них щось заворушиться, вони жвавішають, беруться моторно до їжі, попоїдять—і на добраніч! Вони йдуть додому спати.

Наш Веньямин дізнав це згодом на самому собі, бо потім у Тетерівці вже нічого не робив, тільки їв та спав, і бажання мандрувати далі в ньому наче зникло. Він був у великій небезпеці. Міг пропасти там, як корабель, що заскочив у тихе море, і проспати там ціле життя своє аж до сьогодні, коли б йому не трапилася така пригода, що ніби буря—на його щастя і на щастя цілого світу—силоміць вигнала його звідти в дальшу путь.

Ненависть Іцика-Простака до Веньямина щодень більшала. Останній час він, мов короста, в'їдався в Веньямина і почав дуже філософувати з приводу його мандрівки, віщувати йому різні небезпеки, казати, що Веньямин прибуде до Самбатьєна, коли на долоні виросте волосся, а червоних євреїв побачить, як свої вуха.

Веньямин, однак, не давав собі плювати в кашу і доводив, що є на світі творець, і він не покидає тих, хто вірить у нього. Нічого, він, коли господь схоче, з божою підмогою добудеться туди, ворогам на злість. А коли у Веньямина в дискусії, було, заграє кров, він розпалиться і серед розмови кине голосно: піпернотер, лінденворм, осел тощо. Це означало не що інше, як: гавкайте, брешіть скільки хочете, ось я вже зовсім далеко, ось я вже там, у пустині, і йду, іду, іду ...

Іцик, бувало, тричі сплюне і скаже: він просто божевільний, з розуму спав, треба повести його до знахаря-татарина. Зрештою, він стільки про це наговорив, що, коли з'являвся Веньямин на вулиці, дітлахи - шибайголови кидали в нього, як у божевільного, камінням, кричали йому ура і гукали вслід: піпернотер, лінденворм!..

Якось, коли Веньямин і Сендерл ішли ввечері вдвох вулицею, хлопчакі напали на них, як сарана, і так до них в'язли, що вони змушені були втекти бічними провулками. На одній із цих вузьких вуличок вони, тікаючи згори вниз довгою вузькою кладкою через річку, стикнулися саме посередині з людьми, що йшли їм назустріч. Розминутися там було неможливо, хібащо зскочити й розбити собі голову або, в кращому разі, ногу звихнути. Обидві ці перспективи були нашим друзям не дуже приємні,—адже голови й ноги були їм конче потрібні, без голови чи без ніг недоцільно було б продовжувати їхню мандрівку. І Веньямин та Сендерл зупинилися, спустивши носи.

— А - а, шолом - алейхем¹, Веньямине,— промовив той, що йшов їм назустріч, з гнівом і сміхом водночас.— Щаслива зустріч, слово честі! Ніби хто навмисно підготував.

— Шолом - алейхем, алейхем - шолом, реб Айзик - Довид,— відповів Веньямин не своїм голосом, зовсім зніяковівши.

То був реб Айзик - Довид, реб Арєн - Йосла син, найрозумніший серед тунєядівців.

— Оце порядні люди?— гримнув реб Айзик - Довид.— Тікають з дому нишком, світ - за - очі — через що, навіщо? Хіба я знаю? Аджеж усе мусить мати якусь систему, якусь

¹ Шолом - алейхем — мир вам (привітання).

логіку. Як це так — податися світ - за - очі і без будьякої логіки зробити з бідних жінок нещасних, соломяних удів? Що це, як це так, зміркуйте самі. Відсуньмо все набік, питаюся вас ще раз: зміркуйте самі, як це так, як це так? Навпаки, скажіть, що ви тут робите? Я таки маю на думці тебе, Сендерл. Нічого! Я бачу, ти стоїш ззаду. Твоя дружина, Сендерл, будь спокійний, дасть тобі такого прочухана, почастиє вона тебе, твоя жіночка! Як оселедець, так сердиться вона на тебе. Вона б тебе пошмагувала, твоя жінка. Мабуть, серце їй віщувало, що ти мусиш бути тут, віщувало їй серце, твоїй жінці, і вона не інакше як тільки сюди їхати захотіла, захотіла вона тільки зо мною, твоя жінка.

— Га, він тут! — скрикнула жінка, що підійшла ззаду до реб Айзика - Довида.

Сендерл з голосу пізнав свою стару. Він зблід, як стіна, і без душі скам'янів від ляку. Обома руками схопився за Веньяминову полу, щоб не впасти з кладки, — так йому макітрилося в голові. Йому здавалося — ось уже схопила його жінка, і ляпasi сиплються як з мішка.

— Подивіться тільки на ці персони, на ці гарні персони! О, показалися б вони вдвох! Га, де він там, мій заброда? Підпустіть мене тільки до нього трохи, підпустіть мене! Я їм покажу, якого господа бога маємо.

Так одним духом галасувала Сендерлова жінка, штовхаючи реб Айзик - Довида.

— Тільки без галасу, без гармидеру! — просився в неї реб Айзик - Довид. — Маєте час, — коли ви стільки чекали, то почекайте ще трохи. Вдовою, з божою поміччю, ви вже вдовою не будете. А крім того, як то кажуть, га? Знов таки баба, це все ж таки баба. Здається, розумна, а все ж баба. Поговоримо про цю справу з іншого боку. Ну й що ж, що за гармидер? Не більше, це просто прикро: подалися світ - за - очі — через що, навіщо? Аджеж усе мусить мати якусь логіку, розумієте ви мене? Але коли так, тож постає питання, навіщо ще галасувати? Але відповідь тут, — вибачайте, як рідна мати, — така: баба, вибачайте, таки зостається бабою.

Реб Айзик - Довид тільки розійшовся і хотів, як звичайно, свої слова пояснити знову з іншого боку, а тоді ще раз з іншого боку і додати до цього трохи перцю з цибулею, але з обох боків кладки стояло багато людей, що тим часом попідходили.

Вони ще здалека дуже сердилися, що євреї поставали тут розмовляти, начебто їм до цілого світу байдуже, і нікому не дають перейти.

Кладка була така вузька, що двоє не могли тут розминутися. Ті, що були по один бік, завжди мусили чекати, поки ті, що йшли з другого боку, перейдуть. Тим то Сендерлова жінка з реб Айзик-Довидом змушені були позадувати на той бік кладки, звідки вони прийшли. Сендерл і Веньямин теж вернулися назад, і тільки тоді люди з їхнього боку почали переходити кладку.

— Прошу тебе, Сендерл, чого ми тут стоїмо й чекаємо? — мовив Веньямин, що перший стямився. — Ми чогось стоїмо тут, наче хлопчик з кінцем нитки в роті, другим кінцем прив'язаної до ніжки столу. Дурненький, тепер ми маємо час урятуватися!

— Це таки правда, як я єврей, — озвався Сендерл радісно, наче його витягли з лещат. — Мерщій, мерщій, Веньямине, якщо хочеш, щоб я не потрапив до її рук. Це не кладка, а заслуги батьків на небі лягли тут перед нами.

Наші друзі швиденько накивали п'ятами і за кілька хвилин були вже далеко, десь на другому кінці міста.

Вони не барилися довго, забрали одразу свої речі і попросилися з Тетерівкою.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Ура, червоні євреї!

Гей, вйо, вйо! — хрипко погейкував погонич на передку підводи і мало не наїхав дишлем на двох жінок, що стояли посеред вулиці, саме на найжвавішій глупській вулиці, обидві з кошиками — м'ясо, редька, цибуля, часник — під пахвами, і розповідали одна одній на вухо секрети, виливаючи серце так голосно, що їх можна було почути десь за версту.

Жінки серед розмови розбіглися в протилежні боки вулиці і спинилися віддалеки, щоб закінчити свою розмову, співуче перекикуючи балагул, бігунці, бендюги й фури з дровами, що тяглися одно по одному довгою стрічкою, так що довгий час не можна було перейти вулицю.

— Хасе - Бейле! Ну, ти прийдеш сьогодні ввечері сюди — до ворожки? Я там буду з моїм. Твій теж туди прийде. Він мене просив тобі переказати, там буде дуже весело. Приходь, дурненька, не пошкодуєш, слово честі. Ну, Хасе - Бейле, прийдеш?

— Моя хазяйка, згоріла б вона, хоче сьогодні почастивати мене печінням хліба та перетиранням крупів. Але я якось викручусь і прийду. Тільки прошу тебе, Добриш, хай це буде секрет, нікому не кажи.

— Чекай но, Хасе-Бейле! Чекай! Чорти твою хазяйку не візьмуть, коли обід буде готовий на годину пізніше. Вона хоче жерти? Ну, хай їсть черву, хворобу! Я забула зовсім, Хасе-Бейле! Не просівай так борошна. Борошенниця невдоволена з твоїх висівок. Скільки тобі залишилося сьогодні від купівлі?

— Волоцюга, волоцюга! Держіть його, волоцюгу! Що це за мода хапати? А схопила б його тряся!

— Що там таке, Хасе-Бейле? чого ти так кричиш?

— Злодюжка, Добриш! Він у мене мало не витяг кошика спід пахви. Добре, що я вчасно оглянулася.

— Диви но, диви, Хасе-Бейле, що там за збіговище? Мабуть, знову десь горить, сьогодні вже друга пожежа. До ночі може бути ще кілька пожеж.

— Не чути дзвонів, Добриш. Якби пожежа, дзвонили б на гвалт.

— Ша, ось іде факторка. Я її запитаю. Сіме-Двосі! Сіме-Двосі! Чого то там збіглися?

— Не знаю, хоч убийте. Може знає Нехаме-Гісе. Нехаме-Гісе! Що там за купка зібралася, серденько? Ваші качки щось так галасують, аж не чути нічого, що вони говорять. Аделя сьогодні родила, вона в вас забере качок; кури теж є в вас? Дуже гладкі качки, яець сьогодні не було де купити. Що там за гармидер?

— Хіба я знаю? Якись червоні євреї. Я щось чула, як кричали: червоні євреї.

— Що, прибули червоні євреї? Ай-ай-ай! Треба піти поглянути на дивовижу,—скрикнули всі разом і подалися, не оглядаючись, до купки людей.

— Ура, піпернотер, лінденворм! Ура, червоні євреї! — кричала серед купки людей ціла ватага шибайголів.

Ці червоні євреї — то були наші друзі Веньямин і Сендерл. За короткий час після тієї пригоди, яка трапилася їм на кладці, вони прибули до Глупська і за якихось два тижні зажили великої слави. Знайшлося чимало богомільних євреїв, що просто умлівали від радості, на них дивлячись, так само як вони раділи шевчукові, що саме тоді об'явився глупчанам із своїми чудесами.

Толце і Трайне, дві відомі старі жінки, святі душі, що, як усі знають, кожного дня присмерком по-святковому вдягалися і виходили за місто зустрічати месію,—були

ті щасливиці, які одного вечора зустріли по той бік рогатки наших друзів, коли ті прийшли з Тетерівки. Ці жінки й привели їх до Глупська. Зразу ж таки при першій зустрічі обидві жінки вже довідались, кого їм бог тут прислав. Толце і Трайне здивовано ззиралися, одна одну штовхаючи: „Ну, Трайне? Ну, Толце? — шушукались вони.— Серце нам таки віщувало, що це не звичайні собі люди!“ Толце і Трайне умлівали, дивлячись на наших друзів, вони наче помолодшали, серце їм радісно билось, коли вони слухали про мандрівку. Вони дивилися на своїх суджених і тільки перезиралися, посміхаючись: „Ну, Трайне? Ну, Толце?..“ Толце підв'язала їм шкарпетки, Трайне залатала їм сорочки, пришила штрипки, і обидві вони були щасливі безмежно, отак як тоді, коли дівували замолоду. Одно слово, наші друзі знайшли в Глупську знавців. Таких людей, як вони, можуть тільки в Глупську оцінити, зрозуміти їхню вартість.

Туди, до Глупська, ви, єврейські діти! Чого ви валяєтесь, добрі, порядні люди, і неробами гинете по маленьких містечках за піччю? До Глупська, к нечистій матері! Там ви знайдете собі рівних, там чекають вас ваші Толце, ваші Трайне і святобожні душі, там ви зможете зростати, там ви зможете звестися на рівні ноги, там зможете сподобатись, пишно розцвісти, вбитися в пір'я і зажити...

До Глупська, чорти вашому батькові!

Ось як змальовує наш Веньямин місто Глупськ:

„Коли ви прибуваєте до Глупська по Тетерівській вулиці, потрудіться, будь ласка, перестрибнути там болото, трохи далі друге, ще далі — третє, найбільше, куди збігаються, вибачайте, струмочки й хазяйські помиї та приносять із собою чимало всякого добра. І щодня те добро іншого гатунку, різне на колір і неоднакове на запах, як то й мусять бути, а тому дуже легко пізнати, який саме маємо день. Коли вливаються туди, приміром, жовті струмки з піском, що ним миють підлоги, а разом з ними риб'яча луска, курячі ніжки й головки, трохи шерсті з обсмаленими шматками копит, знайте: сьогодні п'ятниця; візьміть віничка з ряжкою і мерщій, будь ласка, біжіть до бані. Припливає туди шкарлуца з яець, лушпиння з цибулі, з редьки, сухі жили з печінки, хвости з оселедців і великі висмоктані кістки,—ага, доброї суботи вам, єврейські діти! Хай вам легко спиться після кугелю! А коли бачите струмочки, що ледве-ледве протікають, коли пливуть в них шматки перегорілої каші й зсохлого тіста, подерта ганчірка і потіпаний віхоть, це ознака: сьогодні неділя, водовоз ще не

приїздив, насилу добули з діжі трохи води, щоб абияк помити горшки й макітри. І так усі інші дні тижня. Кожен день має іншу калюжу з своїм окремим виглядом та особливим запахом.

А коли ви щасливо перейшли і це болото, тоді вам, панове, трапиться чимала купа сміття. Це лишилася згадка від спаленої хижки; на купі звичайно стоїть корова і, як тільний проповідник, дуже спокійно ремигає, ворушить губами і простодушно дивиться на юрму євреїв, що, мов отруєні, сновигають вулицею, з різними щіпками, щіпочками та зонтиками в руках. Корова при цьому часом засопе або по-коров'ячому зітхне, наче вона справді зітхає й крекче, скаржачись на цей світ та на свою гірку долю, на те, що потрапила вона, бідолашна, до рук єврейських... Пройшовши цей горбочок, ідіть прямо, прямо, все прямо. Може, ви, боронь боже, спіткнетесь об гостре каміння бруківки, що лежить розкидане без пуття й ладу і, не доведи боже, впадете, то потурбуйтеся, будь ласка, встати, якщо зможете, а все ж ідіть, ідіть, якщо ви, хай вас бог боронить, не зломили собі ноги, поки дістанетесь якогось ніби майдану. Там, на майдані, ви побачите центр Глупська.

І коли є рація Тетерівську вулицю назвати шлунком Глупська, то можна з цілковитим правом сказати, що цей майдан є його серце, яке б'ється завжди, удень і вночі, там усе життя міста, вся його втіха. Там стоять крамниці, крамнички, рундуки й відомі рундучки краденого, там ремісники продають свої рештки—недомірки сукна, тасемку, стрічки, оксамит і шматки хутра. Там великий гармидер, гомонить і галасує там велика юрба. Євреї штовхаються і дістають, бідолахи, удари голоблями звідусіль. Доктори кажуть, що коли розтинають глупського єврея, знаходять здебільшого, що в його тілі стирчить голобля. Але на глупських докторів ще не можна покладатися, лікарі з практики відограють там далеко більшу роль. Там чути завжди вигуки: „Гарячі бублики, євреї! Сюди! Гарячі гречаники, часник, цибуля, єврейські дітоньки!“ То кричать хлопці, що походжають майданом і гукають якимсь чудним голосом. Тим часом нашвидку вони помоляться присмерком, благословлять молодий місяць і кричать при цьому до кожного, хто проходить мимо: „шолом-алейхем, дядьку!“ Там стоять носильники, підперезані грубим мотуззям, вислужені солдати з старими халявами та потертими шинелями, староманатники з старими підштанцями, каптанами, кожушками та різним мотлохом. Посередині стоїть пан сторож і смачно їсть калач, шмат єврейської паляниці, якого дістає в суботу,

гасячи світло, і пильнує, щоб, боронь боже, крихітка не впала на землю, коли він вкусить. Кишенькові злодії вештаються там і роблять свої фокуси. Якось замурзана дівчина з розпатланим, скуйовдженим волоссям раптом, ні сіло ні пало, вискочить, зареве,— просить милостині надтріснутим голосом, хапає за поли і кричить плачучи, неначе ви її зарізали та забрали в неї гроші. Ватага шибайголів біжить там, тюкаючи, за якимсь божевільним, що співає страшних, напівєврейських, напівпольських пісеньок, а на голові йому стирчить пом'ятій капелюшок. Там стоїть парубок з якимсь ящичком, євреї дивляться туди в дірку, а він при цьому пишно промовляє звичні пояснення: „Це Лондон. Папа Римський їде верхи в червоних штанах, всі стоять перед ним без кашкетів. Тепер ви бачите, як Наполеон з його французиками б'ється з прусаками, а прусаки тікають, як таргани. Ось тепер показується, як одна їде з султаном в кареті. Обер-офіцер тримає батога і сидить за погонича. Коні злякалися, перекинули карету, бідний султан упав, забився добре, а вона шукає ради, як урятуватися. Ну, годі, доволі дивитися за мізерний гріш“. Там сидять уряд жінки з повними ночвами часнику, огірків, черешень, агрусу, порічок, райських яблук, грушок, гниличок та інших овочів. Остеронь стоїть на курячих ніжках стара похила будка, без дверей і вікон, а колись, розповідають сиві, старі євреї, там стояв будочник, і все місто збігалось тоді дивитися на будку з солдатом, що викликали загальне здивування. Біля старої будки, що нею цілий Глупськ пишається, мов якоюсь старою фортецею, під якимсь дашком на чотирьох карлючкуватих стовпах, укритим кількома зацвілими дошками, трухлявою соломою і матками, сидить перекупка Двося, обставлена з усіх боків ночвами. У неї завжди є велика жаровня, на якій вона взимку сидить, як квочка на яйцях, цілий день поспіль, хібащо часом витягне її спід себе, щоб роздмухати вугілля та вийняти з попелу печену картоплю.

З тих євреїв,— такий є у людей старовинний переказ,— з тих євреїв, яких цар Соломон вирядив кораблями до Офіра по золото та інші закордонні товари, багато хто з різних причин там і лишився. Через якийсь час вони влаштували собі в Індії розкішні крамниці й великі контори. Мали від німців великі заробітки та різні комісії, і їм довгий час усміхалося щастя. Потім, однак, перекрутилося колесо, наші купці збанкрутували і змушені були покинути те місце. Частина зникла в пустині, частина щасливо перейшла кордон, посідала на шхуни і попливла, поставивши вітрила,

річкою П'ятигнилівкою, що за тих часів впадала просто в море. Так вони пливли, пливли, поки раптом не знялася велика буря; хвилі були до неба, розбили вдрузки кораблі і викинули людей на берег. Там люди збудували місто і дали йому назву Глупськ“.

Давні філософи, що можуть своєю наукою з нічого зробити гармату, скомпонували з цього переказу цілий трактат і своїм звичаєм доводили тисячами гострих здогадів, що в цьому прихована деяка правда. Докази, що вони для цього наводять, такі: поперше, фасон будинків якийсь дуже чудний, на старий лад, як тисячу років тому, коли люди ще жили в наметах і валялися в печерах. Чимало є в Глупську будинків, що справді нагадують печери, а багато інших скидаються на намети; виглядають вони так, наче посварилися між собою. „Ти вперед випинаєшся, то я хочу, тобі на злість, назад відступити, ти стоїш упоперек, а я хочу стояти уздовж; у тебе з двору приступки, а в мене драбинка,— кому треба, той не хворий і полізе, а як ти вже справді маєш чудернацький, догори задертий залатаний дашок, ну, то мій дашок якраз зсунутий униз. Кому не подобається, хай очі заплющить“... Одно слово, це все натякає на старі, старовинні часи. Подруге, звичаї мешканців. Серед цих звичаїв ще досі помітні такі, що походять від індусів, серед яких вони раніше були. Письмо й наука лічби тут не розвинені, отже всі громадські справи і справи товариств ведуться без книг, і керівники ні перед ким не складають звіту.

Потрете, партії. Люди тут теж поділяються на різні сторони, як колись у індусів: приміром, сторона „хаплавів“, самий цимес, що порядкує твердою рукою, сторона гужотягів „защитників“, що міцно держать руку за хаплавів, сваряться й б'ються за них з ворогом та беруть за це в хаплавів певне утримання й даремне м'ясо. Сторона „вехалаклавів“, тих, що заганяють інших на слизьке, а самі викручуються, мов на тарілці. Ці люди поділяються на світських, що порядкують у справах торгівлі, і на святобожників, що порядкують у справах релігії. Сторона „глупо-трусом-безязиком“-капцанів— простий, бідний люд, що терпить велике гноблення від усіх інших, а має від них чорта пухлого.

А тепер іще четверте: монета, що її колись знайшли, копаючи греблю. З одного боку вона була дуже потерта. На превелику силу можна було роздивитись на ній шмат фартуха, причеплений знизу до ціпка, і щось схоже на ночви, звідки стирчали покришені голови. З другого боку монета

була майже рівна, але коли добре придивилися, то пізнали старовинні писані літери „іе й шел г ве о но ф“. Вчені сушили собі голову над цим написом і тлумачили його кожен за своїм методом. Дехто додержувався гадки, що „і“ та „г“ на початку й кінці слова „іейшелг“, це не літери, а візерунки, що з того часу стерлися, а тому лишається ейшел — тамариск, веоноф — гілка, і це є ціпок з фартухом. Інші дослідники поясняли напис по-своєму, і вчені зацікавили своїми припущеннями цілий світ, аж поки прийшов один з ясними очима і побачив у написі початки слів, що дають таке речення гебраїстською мовою, яке в перекладі означає: євреї Офіра (або Індії), що прибули до Глупська й оселилися на річці П'ятигнілівці. Ціпок з фартухом і ночви з головами — це означає корабель з вітрилом і пасажирами. Цей учений написав з приводу цього грубенську книгу і в ній звертається до всіх людей з проханням вичистити річку, тоді знайдеться ще багато старовинних речей, що з'ясують і висвітлять питання про глупських євреїв. Але тамтешні жителі лінуються вичистити болото й кажуть: насмічене з старих часів мусить лишитися, жодне людське око не повинно сюди заглянути...

У самому місті є щось із тридцять-сорок калюж, уже разом з левадами Вони з'єднуються через печери з безоднями П'ятигнілівки, і певного часу, особливо перед пасхою, розбурхуються і сповнюють вулицю такою глибокою рідкою грязюкою, що навіть у високих людей забрюхуються кашкети. Темними ночами Глупськ освітлюється одним маленьким ліхтарем. Охороняють його два будочники. А все ж люди там уночі падають, провалюють собі голови, скручують в'язи, і крадіжки трапляються там теж частенько, хоч і є сторожі. З цього видно, що взагалі убезпечитись не можна, не можна всього зберегти; що судилося, того не відцураєшся, не допоможуть тут ніякі людські науки з усіма їхніми винаходами.

„Тому,— каже Веньямин,— ми мусимо заплющити очі і йти, покладаючись тільки на поміч божу. Мабуть, він скаже своїм ангелам оберегати нас і на руках носити. Нічого тут не станеться, поки там не скажеться. Що вже краще,— каже він,— як я забезпечив своє богомілля. Поклав його в бесмедреші на полицю. Здається, певніше й бути не може. А все ж, коли господь не захотів берегти, богомілля разом з іншими нашими речами звідти покрали“.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Чуда - дива на П'ятигнілівці

Уперше глянувши на річку П'ятигнілівку, наші друзі здивувались і зачудувались. Вони ще такої річки ніколи не бачили. Сендерл сказав, що це, мабуть, найбільша в світі ріка. Інша думка йому навіть у голову не могла спати. Це ж вам не жарти, ріка, що, може, в сто разів більша за тунеядівську! Адже Сендерл був собі проста людина, крім Тунеядівки, він нічого не знав. У книжки з дрібними літерами він ніколи не заглядав, отже все, що було якось не так, як у Тунеядівці, йому здавалося чудом-дивом, і він гадав, що більшого вже й на світі немає. Проте Веньямин, що був далеко вченіший за нього, що в своїх різних філософських книжках вже покуштував семи мудростей, що знав трохи описи земного раю, чудних створінь у Індії і ще багато інших речей, хоч теж спочатку, щось нове побачивши, дуже дивувався в душі, але робив при цьому таку міну з посмішкою, ніби казав: „Ет, дурниці! Це ще нічого проти того, що є“... Він довів Сендерлові, що П'ятигнілівка—це просто болото, вибачайте на слові, проти Йордана, який у багато разів більший за неї, Левіафанові не вистачило б її навіть напитися. Та й з самої назви Йордан можна це зміркувати, бо Йордан означає: сила, велич, Йордан.

— Знаєш, Сендерл, що мені спало на думку? — спитав Веньямин, постоявши дуже замислений коло П'ятигнілівки.— Мені спало на думку вирушити звідси водою.

— Господь з тобою!—відсахнувся Сендерл з великого переляку.—Згадай тільки, Веньямине, що наша річка щороку забирає людину; а хто зна, скільки людей забирає за рік ця річка? Зглянься на наше життя, на свою жінку й дітей, Веньямине.

— Віра, віра, Сендерл! Віра — це єврейська справа, з вірою наш праотець Яків із ціпком Йордан перейшов, з вірою, бачиш, улаштовують тут єврейські діти великі крамниці. Все, що ти бачиш, все на вірі стоїть. Навіть сходи й стелі, як і багато будинків, тримаються тут тільки на вірі...

— Але чому ти хочеш саме водою,—допитувався Сендерл,—коли можна й суходолом?

— Я маю на це багато причин,—відповів Веньямин.— Поперше, дорога водою, здається мені, буде ближча й швидша. Нам треба приїхати якнайшвидше. Чим раніше, тим краще. Чому? Це вже я знаю, це вже моя справа. Мені

кортить, Сендерл, мені дуже кортить, точить мене тут, тут у голові, я б хотів бути там тілом і душею. Якби змога, я б, мов птах, повітрям полинув туди... Подруге, коли Веньямин з Тследо свого часу пустився в мандрівку, він теж одразу поїхав річкою Ебро,— так недвозначно записано в його книзі. Мабуть, коли він за старих часів вирушив річкою, а не сухоходом, то мусило бути саме так, а не інакше; мабуть, він знав, що робить, бо був такий розумний, як усі ми вкупі. Вір мені. Адже реб Веньямин, попередник мій, був раніше за нас. Ми мусимо його слухати, нічого не допитуючись...

— Коли так,— сказав Сендерл,— то все гаразд. Присягаюсь тобі, Веньямине. Не тільки річкою, а коли б навіть реб Веньямин у старі часи поїхав верхи на коцюбі, нам не треба було б довго міркувати, ми сіли б і теж поїхали на коцюбі.

— А потрете,— перебив Веньямин Сендерла на слові,— взагалі нам не шкодить призвичаїтись до води раніше, ніж доведеться їхати морем Океанусом. Я б ще сказав, що поки ми все закінчимо в Глупську, непогано було б спробувати проїхатися трохи річкою. Отам, бачиш, стоїть хтось із човном. От, слово честі, ходім до нього, дамо йому щось, він трохи нас повозить.

Через кілька хвилин наші мандрівці мужньо сіли в човен і попливли П'ятигнилівкою. Спочатку вони навіть перелякалися. Сендерлові запаморочилась голова, він аж тремтів,— от-от, здавалось йому, перекинеться човен, і він упаде в глибоку прірву річки, прийшов кінець його життю, жінка його назавжди зостанеться солон'яною вдовою. Але потім йому трохи полегшало.

— Нічого, Сендерл,— розважав його Веньямин, коли вони зійшли на берег,— не журися тим, що тобі голова обертом іде і трохи нудить. Це морська недуга, на неї кожен мусить перехворіти, ідучи вперше морем. Другим разом, побачиш, тобі буде краще, ти вже нічого не почуватимеш.

З того часу наші друзі частенько каталися по річці і з цього мали велику насолоду. Вони так упевнилися в собі, що перепливти море здавалось їм забавкою.

Веньямин через Сендерла заводив розмову з човнарем і закидав його запитаннями, як от: „Спитай но, Сендерл, капітана, скільки миль звідси до моря? Спитай його, чи є тут якісь острови? Які люди на них живуть? Чи живуть там євреї? Кому вони платять данину і чи знають вони про тягар вигнання?“ Або, приміром, так: „Спитай, Сендерл, мужика з цікавості про гору Нізбон і про Кофера ал Тореха. Чи знає він щось про десять племен? Хто зна, може, він

чув щонебудь*. І ще всякі запитання раз - у - раз наказував ставити Веньямин.

Але тієї крихти мужицької мови, що її навчився Сендерл, завжди супроводячи дружину на базар, було замало для таких високих тем. Торгуватися за яйця, цибулю, картоплю він ще сяк-так умів, але розмовляти з капітаном про вчені справи вже було йому над силу. Жаль було дивитися, як бідолашний Сендерл мучився під час такої розмови: він говорив руками й ногами, крутився, як причинний, і піт так заливав його, що сам господь мусив би над ним зглянутись. Його капітан спльовував спересердя, дивився на нього роздратовано й скоса, а Веньямин напосідав, штурхав і дивився йому в рот з другого боку.

— Він червоні євреї, він питає,— починає, було, Сендерл розмову, показуючи рукою на Веньямина.

— З Червоного я знаю євреїв: Лейбку, Шмульку, багато євреїв,— дістає він відповідь від свого капітана.

— Не, Лейбко, не, не! Він червоні євреї питає, тамочки. Ві зогт мен?¹ Ні, тамечки, лейбн бергеле² Нізбон.

— Як? Нізбоно, єврей Нізбоно?

— Скажи йому, Сендерл,— кричить Веньямин,— скажи йому: гора! Змалюй, як можеш.

Сендерл здіймав високо руки, змальовуючи гору, і кричав при цьому:

— Ой, ой, високо!

— Тьху! — сплюне, було, човнар, вилається і пошле його к лихій годині.

За свої подорожі П'ятигнілівкою розповідає Веньямин чуда, дивовижні речі, що наробили в світі великого шесту. Ми розкажемо з цього тільки дещо.

Катаючись якомсь П'ятигнілівкою, Веньямин побачив посеред річки чимале місце, що зеленню і своєю барвистістю просто вабило око. Він подумав, що то острів, укритий травою та запашним зіллям. Коли він висунув ногу і хотів уже плигнути на острів, капітан човна раптом схопив його ззаду і, гримаючи, так кинув його назад до шхуни, що він довгий час пролежав у запамороченні. Він не чув більше, як навколо шхуни кипить, шумить, мов вода бореться з кимсь і на превелику силу пробиває собі шлях. Коли він пізніше опритомнів, селянин сказав йому, що він був у великій небезпеці, мало не втонув у зелені, бо ця зелень не острів, як йому здавалося, а цвіт, що ним П'ятигнілівка береться щороку.

¹ Як це сказати.

² Коло невеличкої гори.

„Проте,— так пише Веньямин,— я не міг дозволити, щоб мене переконали, ніби це може бути цвіт. Щоправда, якийсь запах воно мало, але зроду-звіку я не чув та й у моїх книгах ніде не натрапляв, щоб вода цвіла. Якби вона цвіла, на ній мусили б потім вирости якісь овочі, що, їх споживаючи, люди благословляли б бога, творця овочів на воді. Я додержуюсь такої думки, що це була страшенно велика морська риба хілейно, про яку є гарне оповідання в книзі „Цейл-ойлом“, де так сказано: „Ця страшенно велика риба вкривається травою й землею, поки не набирає вигляду великого острова. Часом мореплавці гадають, що то гарний берег, зупиняються на ньому, роблять, що треба, варять, а коли рибі стає жарко від вогню, вона пірнає вглиб, і всі, що на ній отаборилися, потопають“. Це знову таки становить міцну залізну підпору припущенням тих філософів, які вважають, ніби глупські жителі походять з Індії. Пливучи звідти в старі часи П'ятигилівкою, вони потягли за собою цю хілейно, що справді перебуває коло Індії і має звичку бігати слідом за пароплавами“.

Коли Веньямин якось заглянув у річку, він побачив глибоко у воді якісь створіння, дуже подібні до жінок.

„Ще давніше,— каже Веньямин,— я читав у книгах, що у воді є морські люди, і автор „Цейл-ойлом“ каже про це, свідчачи про правдивість моїх слів, таке: „Голова, тулуб, обличчя й груди у них мають такий вигляд, як у отроковиці, співають вони дуже гарно і зветься вони „сирени“. Від старих людей, яким можна вірити на слово, я теж чув, що вони на власні очі бачили таких морських людей у комедіантів. Після комедії комедіанти звичайно показували їх кожному за кілька шелягів. Але сьогодні я дожив до того, що побачив їх на власні очі. Я, здивувавшись дуже, показав на отроковиць капітанові, а він показав на якихось праль, що стояли над берегом річки і прали білизну. Я показую йому вглиб у воду, а він показує над водою на берег. А що ми один одного не розуміли, не знаючи мови, то він не второпав, що я йому показую, а я не знав, що він мені показує. І з приводу цього я нічого не міг дізнатися“.

Недалеко берега коло міста бачив Веньямин таке місце в річці, де вода дуже густа,— подекуди вона просто, як драглі, а місцями ще гущіша. Цю воду везуть водовози людям до хати. Там розмішують ці густі драглі звичайною водою в діжці і варять на них усі свої страви.

„Я сам,— каже Веньямин,— страви з цієї води їв, щоб я так їв трапезу з Левіафана. Вода була дуже смачна.

Зрази з цього — це пожива для царів; я набрав цієї води повні кишені і наказав Сендерлові запакувати її, бо в нашій далекій мандрівці морями та пустинями вона може дуже придатися”.

Бадьоро й весело ішли одного разу по обіді наші друзі недалеко міста, сміялися, жартували, дивилися один одному в вічі і чогось дуже втішалися. Вони здавалися просто закоханим подружжям зараз після весілля, що походжає вільно зеленою прогалиною і дуже радіє з кожного слова, з кожного погляду. Але з чого це була така радість у наших друзів? Що справді завдало їм такої невимовної втіхи, що вони аж підстрибували, підспівували та викидали коники, як справжні божевільні? От що, панове: завтра вирішили вони вдвох покинути Глупськ, попливти в щасливий час ген-ген туди ...

Ідуть вони собі отак жваво, радісно, аж наздоганяє їх раптом підвода з двома євреями; один поганяє, а другий сидить, спершись на руку, кашкет йому набік зсунувся, а в роті тримає соломинку. Дуже гарні прикмети — це єврейська голівонька обмірковує надпроекти і крутиться дуже швидко.

Ці двоє євреїв витріщилися на наших веселих друзів, оглянули їх з голови до ніг і завели потім з ними розмову. Перше запитання було, як звичайно: Звідки, євреї? Потім: — Як вас звати? А далі усі інші запитання, які євреї звичайно ставлять один одному при першій зустрічі. Більше нашим друзям і не треба було, вони розкрили вуста і заходились розповідати геть усе, — як то кажуть: що на душі, те й на язиці. Євреї озирались, усміхаючись, пошухукались трохи, і той, у кого був зсунутий кашкет та соломинка в роті, махнув рукою, — ет, нічого, якось то буде, в найгіршому разі це ще кілька мідяків ...

— Знаєте що? — нарешті озвалися євреї. — Наше місто, далебі, теж заслужило мати честь побачити таких двох, як ви. Запрошуємо вас дуже ласкаво, от, далебі, зробіть нам таку честь і сідайте, будь ласка, зараз таки з нами, не огинаючись; ручимося вам, що вас у нашому місті дуже гарно трактуватимуть їжею, питвом і всім, чим тільки можна.

— Ми, вірте на слові, радо це зробили б для вас, — відповів Веньямин, — але в нас ухвалено завтра, з божого дозволу, звідси вирушити водою.

— Не гнівайтесь, — сказали євреї, — ви, далебі, кажете дурниці. Теж мені вода — П'ятигнілівка! Вона, вибачайте, смердюча, жабовина, цвіла, запліснявіла калюжа. У нас ви маєте Дніпро, що впадає просто в море. У нас ви, коли

схоче господь, швидко й без перешкод дістанетесь, куди вам треба. Не опирайтеся, далєбі, гайда, сїдайте на підводу!

— Що ти скажеш, Сендерл? — озвався Веньямин. — Може, справді зробимо приємне цим євреям і поїдемо?

— Який мені клопіт? — відказав Сендерл. — Коли ти хочеш їхати, хай буде так, про мене!

Не проминуло й хвилини, як наші друзі вже сиділи на підводі, дуже задоволені з пошани, з якою їх запрошують у гості, і сподівались ще більшого. Дорога була дуже весела. Євреї пильнували їх і просто стежили за кожним їхнім кроком, годували їх, давали пити, як породіллі. Нашим друзям такого зроду ніколи не снилося.

Другого дня надвечір вони прибули щасливо до Дніпровця. Євреї заїхали з ними на нічліг і влаштували їм смачну вечерю.

— Сьогодні ви з дороги втомлені, сонні, — сказали євреї, — отже краще вам лягти відпочити. Завтра, коли буде господня воля, як прокинетесь здорові, свіжі й дужі, ми вас поведемо до кількох видатних людей, закинемо на вашу користь гарне слово, а якщо вони вас приймуть прихильно, ви вже забезпечені тоді в усіх ваших потребах і зможете швидко, не барячись, пуститися в дальшу подорож. На добраніч.

— На добраніч, бувайте здорові, — відповіли наші друзі, зразу проказали вечірню молитву, погладили собі трохи черевця, попозіхали, почухались, як звичай велить, і лягли в доброму настрої спати.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

Як ведуть наших друзів до бані

Гвалт, віде¹, хоч віде прочитати, — спросоння несамо-
витим голосом закричав Сендерл і розбудив цим
лементом Веньямина.

Веньямин, ні живий, ні мертвий від переляку, схопився з ліжка, нашвидку бризнув води на кінці нігтів і підбіг до Сендерла подивитися, що з ним діється. Надворі почало розвиднятися, скрізь була тиша, чути було тільки хропіння

¹ Віде — передсмертна молитва.

людей по всій хаті, при чому кожен хропів на свій манір: той на голос ліри, цей як сурма, один робив це тихо й коротко, другий тягнув вище, вище на три поверхи, потім закінчував руладою, гнівно, немов запитував щось дуже складне, і підбарабанював щоками. Разом це був носовий концерт, в якому носи запопадливо працювали за всі інструменти та награвали на честь уславлених дніпровецьких блощиць, коли ті смачно їли сплячих і пили їхню кров.

— Чого так кричиш, Сендерл? — запитав його Веньямин, підійшовши до ліжка. — Певно, блощиця тебе дуже покусала? Жах! Скільки тут блощиць, вони цілу ніч не дали мені очей заплющити, оце тільки недавно я заснув.

— Ай, ай, мерщій, нумо мерщій тікати! — усе кричав ще заморочений Сендерл.

— Господь з тобою, Сендерл! Що ти кажеш? Ну, що тут страшного, коли блощиця вкусить? На те ж вона блощиця, а ти людина...

Сендерл дивився хвилин кілька на Веньямина, наче несповна розуму, потім протер очі і сказав, зітхнувши:

— Ой, мені снився страшний сон! Дай, боже, щоб з цього не було нічого.

— Ет, мало що людині сниться часом! — сказав Веньямин. — Мені сьогодні теж снилося — якийсь піпернотер підходить до мене швиденько, поглядає пильно й питає: „Це ви реб Веньямин з Тунеядівки? Ходімо, будь ласка, за мною туди, туди, там Олександр Македонський стоїть з військом і аж умліває, так хоче з вами познайомитись“. Я пустився туди, піпернотер біжить попереду, я за ним. „Ви мчите, нівроку, як стріла з лука, не можу вас ніяк наздогнати“, — чую я, хтось гукає ззаду. Обертаюся і бачу — Олександр Македонський. „Владарю, мій царю!“ — гукаю я, хапаю його за руку, тисну й тисну, але раптом мені б'є в ніс якийсь страшенний сморід, просто знепритомніти можна! Прокидаюся і почуваю в руці розчавлену блощицю... Тьху на неї!.. То, слово честі, сплюнь тричі, Сендерл, і забудь про свій сон. Що тобі такого приснилося?

— Тьху, тьху, тьху! — покірно сплюнув тричі Сендерл і розказав свій сон:

— Мені снилося, іду я собі вулицею і зайшов отак далеченько. Раптом мене хтось ззаду схопив і вкинув у лантух. Несуть мене так у лантусі, несуть, несуть, поки кудись занесли. Чую, хтось розв'язує лантух і дає мені ляпаса, такого ляпаса, аж два зуби мені вискочили. „Це ти маєш тільки на завдаток, — кажуть, чую, до мене, — а решту дістанеш потім“. Дивлюся — моя дружина в шапці

стоїть проти мене, дуже гнівається, очі палають, а з рота аж піна б'є. „Стривай но, стривай, красуне мій,— каже вона до мене з лихою посмішкою,— ось піду, візьму коцюбу і покажу тобі, якого бога маємо“. Іде вона взяти коцюбу, а я схопив ноги на плечі і ну тікати, тікати, тікати! Біжу, біжу й прибігаю до якоїсь корчми. У корчмі темно, слизько, нема ні душі. Лягаю собі в куточок, заплющую очі й сплю. Сплю я, аж приходить дід реб Ісроел, мир йому, до мене. Дуже сумний, очі заплакані, і каже: „Сендерл, дитино моя, не спи, коли господь тобі любий! Сендерл, прокинься! Прокинься, Сендерл, і тікай звідси! Тікай, Сендерл, світ-за-очі, ти в небезпеці!“ Я хочу підвестися, але не можу ворухнутися, ніби мене хто тримає. Беруся за голову і намагаю якийсь очіпок. Еге, я, виявляється, не Сендерл, я, вибачайте, баба, бороди й сліду немає, на мені якась юпка, а мій живіт, мій живіт, не доведи, господи, нікому з євреїв, дуже болить! „Нічого,— озивається хтось,— первенчатко завжди трошки важкувато народжується“.— Ой, дядьку, дядьку! — кричу я одним духом,— це зовсім понад силу мені, от-от знепритомнію! — „Кулаком у потилицю — це найкращі ліки, цим я тебе приведу до притомності,— каже дядько і частує мене кількома потиличниками:— на тобі за минуле, за теперішнє і за майбутнє“,— каже він при цьому, повертається і зникає. Я лежу збентежений, лежу й лежу, поки господь допоміг, а тоді рвонувся силоміць і став на рівні ноги. Біжу швидше до дверей. Вони замкнуті; стукаю, стукаю і стукаю,— даремна праця! Раптом двері розчиняються, і тільки но я висунув ногу за поріг, мене хапають розбійники і ведуть до якоїсь печери. Там вони виймають халеф¹ і хочуть мене зарізати. Приставили вони халеф до моєї шиї, а я кричу: „Гвалт! Дайте мені хоч віде прочитати!“ Оце, Веньямине, мій сон. Дай боже, щоб усе було на краще.

— Сплюнь, Сендерл, ще тричі,— порадив йому Веньямин,— і викинь собі цей сон з голови. Власне, коли хочеш, вставай, уже день, і покажи кілька псалмів із псалтиря.

Сендерл, зітхаючи, зійшов з постелі, полив нігті водою, одягнувся й витяг з кишені псалтир. Розгорнулося на десятому псалмі, і сумовитим голосом він почав:

Чому, господи, стоїш оддалеки,
Ховаєшся у час тісноти?

¹ Халеф — гострий ніж, що ним, проказуючи певну молитву, ріже „шойхет“ — різник — птицю й худобу для їжі.

Спів його став ще тужніший і зворушливіший трохи далі,
на цих словах :

Він іде на засідки край осель,
У сховищах вбиває він невинного ;
Він пасе очима за нещасним,
Чигає по закутках, як лев у гушавині;
Чигає, щоб нужденного запопасти ;
Хапає нещасного і тягне в сіті свої.

Коли Сендерл скінчив псалми, вже добре розвиднилося, усі люди в хаті повставали. Великий самовар парував, як казан, на столі, і всі пили чай. Веньямин і Сендерл теж узяли по склянці окропу. Вони трохи підживилися й пожвавішали.

Хата, що допіру була спальнею, потім чайною, раптом перетворилася на синагогу. Закочували рукава, оголювали єврейські руки — задимлені, гладкі, худорляві, огрядні, чорні, білі, темні й різних інших кольорів та форм. Кожен убрався в богомілля і відторохтів свої молитви.

Наші двоє євреїв молилися запально, манірилися, узивали творця всесвіту: „Татеню! Батечку мій!“ І викривлялися, молячись, більше за всіх інших. Після молитви вони взяли по чарці, спершу сьорбнули, посмакували, на носах виступили червоно-блискучі порічки. Потім вони звернулися до всіх у хаті: лехаїм, лехаїм!¹ і привітали: хай господь зглянеться над цілим єврейським загалом! Підводили очі під лоб, тихо зітхали і зрештою хильнули чарку за комір. Видно було, що це — не просто собі звичайні євреї, а святобожні, кошерні, порядні євреї.

Один із цих євреїв тим часом пішов до міста і загаївся там годин зо дві. Коли він вернувся, другий глянув йому в обличчя, що недвозначно сяяло, і обидва вони були дуже задоволені. Вони сказали готувати до столу, пішли помити руки і спершу оглянули квартиру, за звичаєм порядних євреїв, потім запросили наших друзів, щоб і ті помили руки та зробили таку ласку — сіли разом з ними щось перекусити. За столом вони були веселі, хвалили господиню за її смачні наїдки і велику приємність мали з обіду. Вони почали розмову, говорили про загальний єврейський, що час уже, щоб бідні євреї відрятувалися; чому такий народ, такий чудесний народ, мусить, бідолашний, так поневірятися? Почали вихвалити єврейську націю, звеличувати єврейський розум.

— Чого тільки євреї не вміє? Усі мудрощі цілого світу, як от телеграф, залізниця і ще всякі такі речі, давно уже

Лехаїм -- (точно — до життя), за ваше здоров'я!

були в євреїв. Але це все ще дурниці; головне щось інше: родзинка, родзинка єврейська — ось що головне...

Вони накинулись на блюзнірів, на теперішніх освічених юнаків, лаяли їх на всі заставки, кепкували з них і з тих шкіл, де вивчають світські науки без кашкетів.

— Скоро за розділ талмуду доведеться платити червінець, а прошеніє написати — злотий. Ой, який тепер світ, ну й світ, бодай не казати!..

Отак вони гомоніли, а потім звели мову і на подорож наших друзів.

— Бажаємо вам, — сказали вони, — щоб господь, благословенне його ім'я, був милостивий до вас і зробив вам усе, що ми хочемо про вас почувти.

Веньямин був на сьомому небі від такого вітання; до того ж він був ще, як би це сказати, трохи під чаркою, тож розкрив уста і пішов, і пішов...

— Знаєте що, реб Веньямин, реб Сендерл? — сказали протяжно євреї по тому, як підвелися зза столу. — Ми поводи-мося просто, як звичайні євреї, як наші батьки псводилися. Після подорожі ми всі підемо до бані, попаримо кістки. Ви зможете там підстригтися чи поголитися, ви, вірте на слові, іншого вигляду набудете, а після бані візьмемося до наших справ. Далєбі, так буде просто чудово. Може, це не по-теперішньому, може, не модно для невір, можливо, баня щось не дуже гарне, але ми не „з осмічених“, тому і поводи-мося, як у старі часи діди наші.

Від бані євреї ніколи не відмовляється. Що селянинові шинок, гусям та качкам ставок, те саме ще в сто разів більше євреям баня. Той смак, що євреї відчуває в бані, ніякий народ та язик не може відчувати. Баня для нього дуже пов'язана з його релігією, з його внутрішніми почуттями і з його родинним життям. Жодна єврейська душа не виринуть з неба, щоб залізи десь у черево, її не можна ніяк ні взяти, ні запросити будьяким іншим способом, хіба що через баню. Тут головна агентура, центральна контора між небом і землею. Перше ніж євреї ще народиться, перше як у нього ворухнеться який орган, про це вже знають у цій конторі від банщика й банщиці аж до тої жінки, що готує ванну та допомагає поринати в купіль. Втіхи від суботнього та святкового відпочинку євреї не відчуває, якщо не помиється трохи в бані. Без цього він ніби черствий, несвіжий. Подивіться на єврея в п'ятницю; приходячи з бані, він цвіте, він молодший на кілька років, єврейська іскра палає в ньому і блищить йому в очах, усі його почуття якісь гостріші, свіжіші. Запах фаршованої риби та розва-

реного цимеса лоскоче йому ніс, як фіміам, ніс вдихає, по-сапує і чуває насолоду. Щось співає в його серці, він дає концерт біблійним речитативом, тьохкає, як соловейко з „Пісні пісень“, маніжитья, як дитина, розпалюється, гарячиться і наполовину переноситься на той світ... До бані єврей приходять як до своєї батьківщини, як до вільної країни, де кожен має однакові права, де вільно може досягти нарівні з іншими високого щабля—вилізти на горішню лавку, підживити свою засмучену душу хоч на часинку, випростати свої кістки і скинути з себе паку турбот та клопоту. Ось що таке баня для єврея.

Тому план сходити до бані був нашим друзям до впадоби. Вони недовго лаштувалися і за кілька хвилин уже йшли разом з обома тими гарними євреями.

Наші друзі уявляли собі баню, як звичайну баню по єврейських містечках, таку собі будівлю, чорним замазану зокола, десь край міста під горою, куди важко дістатися вузькими поламаними кладками. А коли ті два євреї підійшли до пишного триповерхового кам'яного будинку в самому центрі і сказали: „оце баня“, вони вирячилися й глипали очима з подиву.

— Ви справжні невігласи!—кепували з них євреї.—Ходім, будь ласка, в середину, побачите ще щось краще.

Зайшовши до сіней, наші друзі аж відсахнулися, побачивши фарбовану підлогу з простеленими доріжками. Їм здавалося, що вони опинилися в чарівному замку з „бабських казок“ та з „Тисячі й одної ночі“. Але замість царівен до них підійшов солдат з галунами і чемненько запросив їх роздягатися.

— Роздягніться, будь ласка,—сказали до них ті два гарних євреї,—а ми тим часом зайдемо туди, заплатимо за баню. Нічого, ви тут матимете добру парню.

Коли наші друзі роздяглися, вони взяли з собою пакунок речей, як звичай наказує, попрудитись. Дюжини сорочок у їхньому гардеробі не було, сорочки вони носили по кілька тижнів. Зрозуміло, що їх, бідолашних, кусало, і прудіння було таки конче потрібне. Але солдат забрав у них речі і завів у другу кімнату. Кімната та була вмебльована стільцями, навколо великого столу в кріслах сиділи люди, добре вбрані. Наші друзі оглянулися на всі боки: їм дуже дивно зробилося,—де ж тут обливаються на камінні і де вони тут упріватимуть?

— Чи тут єврейська баня?—запитав Сендерл, коли Веньямин штурхнув його і наказав, недовго гаючись, запитати.

Один з людей, що сиділи навколо столу, підійшов, оглянув наших голих друзів, що, бідолашні, були худорляві, висхлі, без лота м'яса, самі кості, і почав з ними якусь розмову по-російському.

— Га, що він там каже, Сендерл? — спитав Веньямин.

— Щоб я хоч слово зрозумів! — відповів Сендерл і низав плечима. — Теж мені, прости господи, мова! Щось каже одно: білет, білет.

— Ага, дурненький, — озвався Веньямин, — чого ж не розумієш? Це ж банщик, він вимагає від нас квитка, білета, бо до такої бані треба йти з білетами. Скажи йому, що євреї ще раніше заплатили за наші білети.

— Якже, пане, тії євреї уже дали тутечки за... — почав Сендерл і раптом замовк, наче подавився, не міг закінчити того, що хотів сказати.

— За білет, пане, стайч¹, євреї, пане, заплатілі! — почав Веньямин своєю мовою і пояснив суть справи досить ясно, стисло й гостро.

Людина, що раніше підійшла до наших друзів, махнула рукою, і їх зразу повели далі до іншої кімнати, де, на їхню думку, належало, очевидно, добре упрівати.

Коли Веньямина й Сендерла трохи згодом вивели на вулицю, важко було їх пізнати, — так вони, бідолахи, змінилися: поголені, без борід, без пейсів, очі на лоб вилізли, скляні, на лобі холодні великі краплі поту, хмара, чорна хмара на обличчі, самі згорблені, скоцюрблені, з дрожем у всьому тілі, а навколо них — солдати.

На небо насунула чорна, темна хмара. Раптом блискавка освітила цю компанію, потім зразу дуже заgrimіло, аж усі здригнулися. Знялася буря, клуби порошу летіли, як біси, підхоплювали по дорозі сміття, солому, листя, шматки паперу, все це разом танцювало якийсь шалений танець і крутилося, здіймаючись дедалі вище, вище, вгору, вгору... Череди з поля бігла, неспокійно ревучи, нечаче за нею гналася згряя голодних вовків. Усе крутилося, блищало, гриміло, ніби то всевишній, розгнівавшись на грішну землю і на все, що на ній діється, схопився за голову, блищав своїми гнівними очима, гримів і лементував своїм громовим голосом: ай, ай! нарешті вдарив страшний грім, з неба закапали, наче сльози, великі краплі дощу, і з ними змішалися краплі нужденного поту й криваві сльози наших бідних, нещасних друзів...

Ах, Веньямин і Сендерл не знали зовсім, що не тільки

¹ Вигук розпачу, здивування.

в пустині, де хижі звірі, гади, піпернотери та всякі страховища, небезпечно їхати, а й тут, у цих місцевостях, саме тут найбільша небезпека. Той час, коли наші друзі мандрували, був важкий, темний, гіркий час — час, коли один єврей шукав, де піймати другого, і —

Чигав по закутках, як лев у гушавині,
Чигав, щоб безпаспортного запопасти,—

і віддати його, пійманого, в жертву за своїх або за чийхось дітей. Ах, наші бідолашні друзі не знали, що вони вже потрапили до пустині, між дикі створіння і хижі звірі, і ті два гарні, порядні євреї — зовсім піпернотери!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Солдатами зробились наші бідолашні мандрівці

Кожен може собі уявити лихе становище наших бідних друзів; як темно і гірко їм, бідолашним, було, нам нема що змальовувати.

Перший час вони були як причинні і нічогісінько не розуміли з того, що з ними діялося. Усе було їм чуже, — і зборня, і солдати, і мова, і геть усе, що їм наказували робити. Шинелі висіли на них, як торби; вони виглядали як жіночі юпочки, а кашкети, прости господи, лежали на їхніх головах як очіпки. Дивлячись на них, здавалось, що це тільки вдавання, що два євреї навіщось передяглися і глузують з усіх солдатів, перекривляються, доводять кожному досить вільно, які вони всі, прости господи, дурні з їхніми ділами та з усім гамузом. Нещасна й бідна та рушниця, що потрапила до рук нашим друзям! У їхніх руках вона ніякого вигляду не мала, достоту, як коцюба в руках чоловіка, що пораяється на кухні коло припічка. На муштрі вони таке виробляли руками й ногами, що була чиста комедія.

Стусанів, зрозуміло, вони мали досхочу. Але де є на світі, як то кажуть, таке лихо, щоб людина до нього не призвичаїлася? Не тільки людина, навіть інші створіння звикають. Чи є щось вільніше за птахів? Проте, коли піймати птаха та посадовити його до клітки, він помалу звикає, починає дзьобати зеренця з апетитом, пострибує та співає веселих пісень, наче цілий світ з його ланами й лі-

сами розлігся тут перед ним у тісній клітці. Наш Сендерл почав потроху звикати до свого становища, почав добре придивлятися до муштрування солдатів і пробував наслідувати їх у всьому на свій манір. Любо було дивитися, як Сендерл повторював муштру, витягався рівно, як струна, задирав голову, надимав щічки, як завзятець, підіймав ноги, виступав кроком, мов той набундючений індик, і крутився, і крутився, аж поки заплутувався й падав. Веньямин, навпаки, до таких справ ніяк не міг призвичаїтись, він своєю вдачею був з тієї породи птахів, що звуться мандрівними, тобто такими, що мають звичку рік-у-рік наприкінці літа летіти й зимувати в далекому вирії. Звичка мандрувати в птаха цієї породи така міцна, що коли його тримати в полоні у клітці, йому життя немиле, він не їсть, не п'є, дряпається на рівні стіни і шукає десь щілинки, щоб утекти. Мандрівка туди, у вирій, що, як короста, в'їлася Веньяминові в голову, що стала йому другою натурою, що заради неї покинув він дружину й дітей,— ця мандрівка не давала йому спокою ні на хвилину, точила його, турбувала, бурчала в ньому та весь час спонукала: „Веньямине, іди далі, далі!“

Тим часом так минула зима, і наш Веньямин, бідолашний, дуже мучився.

Одиєї погожої днини, після пасхи, коли Сендерл сам себе муштрував, Веньямин підійшов до нього з такою мовою:

— Слово честі, Сендерл, ти хлопчак! Ти граєшся і виробляєш якісь фокуси, як пустун. Яка з цього, прошу тебе сказати, буде користь? Не забувай тільки, що ти, хвала богові, жонатий, до того ще й єврей: так чого ж ти взявся тепер до такої справи і поринаєш у неї з головою? Що тобі до того лівою, а чи правою ногою кругом, як вони там кажуть,— на лихої години тобі це знати?

— Я знаю? — відказав Сендерл. — Наказують кругом, хай буде кругом, який мені клопіт?

— А про нашу мандрівку, скажи, ти вже забув? Гвалт, наша мандрівка, наша мандрівка, туди, туди... Лінденворм, піпернотер! — розпалився Веньямин.

— Марш, марш, марш! — командував Сендерл і підіймав ноги.

— Тільки ох і вей, Сендерл, на тебе з твоїм маршем дивитися! Фе, слово честі, сором тобі! Скажи мені краще, хлопчику мій, ми зробимо нашу мандрівку?

— Про мене, ох! — відповів Сендерл, — аби тільки нас пустили.

— Нащо вони нам здалися і на чорта ми їм потрібні? —

озвався Веньямин.— Навпаки, Сендерл, кажи сам: коли ворог, боронь боже, схоче прийти, хіба ж такі двоє, як ми, зможемо йому чинити опір? І хоч ти тисячу разів скажеш: „Іди собі геть, інакше я зроблю пуй, пуй!“ — хіба він тебе послухає? Навпаки, він тебе схопить, і щастя твое буде, коли ти живий з його рук утечеш! Вір мені, слово честі, ми, я бачу, тут зовсім зайві, вони раді були б нас здихатися. Я сам чув, як старший одного разу висловився, що ми справжня напасть для нього, що, коли б це від нього залежало, він би нас давно вигнав к нечистій матері. І справді таки, нащо ми їм здалися? Кажу тобі, Сендерл, рішуче, що це безперечно була негодяща справа, нещасливий шлюб. Ми непридатні для них, а вони непридатні для нас. Ті євреї, що передали нас до їхніх рук, мусили їм напевно наторочити про нас, що ми великі завзяті і знаємося на стратегії, знаємося так, що далі нікуди. Що ж, чим ми винні, що євреї їх піддурили? Аджеж ті євреї і нас погано піддурили, ми ж прийшли суди тільки з такою думкою, щоб зібрати трохи грошей і вирушити далі в путь. За стратегію взагалі мови не може бути, я заприсягнувся навіть у богоміллі, що про це ми навіть не натякали. Просто хапати людей,—це взагалі не годиться. Це ж уже остання справа! Одно слово, вони не винні, що нас піддурено, а ми теж не винні, що їх піддурено,—тут винні у всьому тільки ті євреї, ті брехуни, ті шибеники, що обдурили обидві сторони. Ті євреї, Сендерл, ті євреї,—тільки вони тут у всьому винні, нікого в цій справі не треба винуватити, тільки тих євреїв і ще раз тих євреїв!

— Ну, гаразд, Веньямине, що ж ти хочеш, щоб ми робили? — спитав Сендерл.

— Я хочу,—відповів Веньямин,—щоб ми пустилися далі в мандрівку. Була засватана, а тепер знову дівка! Мені здається, ніхто нам не заборонить, і по закону і по совісті ніхто не повинен нас затримувати. А як боїшся, що нас, може, все таки не пустять, то для цього є простий спосіб — піти звідси нишком. Чиє це діло знати, що ми задумали? Прощатися нам ні з ким не треба.

— Я теж такої думки, що прощатися — це зайва річ,—сказав Сендерл.—Адже й торік, коли з дому йшли, ми теж нікому, навіть жінкам і дітям, нічого не сказали.

Після цієї розмови почали наші друзі міркувати знову про мандрівку і радилися, як улаштувати втечу. Веньяминові знову заграла кров, він був дуже неспокійний і нікав схвильований, як курка, що хоче навесні сісти на яйця. Він був такий замислений, що не чув і не бачив,

що навколо діється. Проходив повз нього якийсь старший, він через неуважність та замисленість не скидав кашкета діставши ляпаса чи потиличника, він навіть не скривлювався, ніби це не його стосувалося; казали до нього щось у муштрових справах, а воно йому навіть до лівого пейса не доходило. Він мав на думці тільки мандрівку, і думка його линула далеко, далеко.

Одного разу пізньої ночі, коли всі в казармі смачно спали, Веньямин навшпиньки підійшов до Сендерлового ліжка.

— Сендерл, ти готовий? — тихенько спитав він.

Сендерл хитнув головою, узяв Веньямина за полу, і вони тихесенько вислизнули на підвір'я.

Надворі подував теплий вітрець, шматки чорних і брунатно-синіх хмар неслися вгорі, тягнучись одна за одною, наче тисячі чумаків ішли там з возами, повними краму, поспішаючи прибути вчасно на небесний ярмарок. Місяць, як крамарчук, теж ішов разом з цією довжелезною валкою, вистромлював на хвилину голову, щоб глянути, що робиться надворі, потім знову на довший час ховався і лежав, занурившись під хмарний, чорний, мов смолою намазаний, лантух.

Наші друзі подалися в темряві через підвір'я і нишком підійшли до паркана. Вилзли на купу дров, а звідти вже легко було видертися на паркан. Раптом Сендерл схопився і шепнув Веньяминові на вухо:

— Ах, Веньямине, я забув торбину. Чи не вернутися мені по неї?

— Боронь, боже! — сказав Веньямин: — вертатися — це погана справа. Коли господь помагає людині, то помагає їй також і торбиною.

— Мені згадується тепер, — сказав Сендерл, — що мій дід, реб Сендерл, мир йому, попереджав мене у сні: „прокинься, Сендерл, — сказав він, — і тікай звідси світ-за-очі“. Дай, боже, щоб його заслуги нам на небі залічилися, він був справжній єврей, без ніяких витівок. Баба, мир їй, було, все розказує...

Але перш ніж Сендерл почав розказувати, що його баба все розказувала про діда, почувся голос солдата, який стояв збоку на варті.

Наші друзі притулилися до паркана, затамували подих, лежали тихо, не ворухились, і здавались двома великими старими ганчірками. Трохи згодом, коли знову стало тихо й спокійно, ці дві ганчірки виявили ознаки життя і поволі злізли з паркана. Вони лізли на руках і посувалися поволі все далі й далі, поки господь допоміг їм обминути вартового

солдата і вислизнути в завулок. Тут наші друзі підвелися, постояли трохи, щоб передихнути, і весело подивилися один на одного палкими очима.

— Баба, мир їй, було, все розказує,— почав знову Сендерл,— як дід, реб Сендерл, мир йому, за життя все мріяв поїхати до землі ізраїльтянської. Перед смертю він сів і сказав такі слова: „коли я не заслужив у господи поїхати до землі ізраїльтянської, я вірю, що хтось із моїх дітей там буде“. Серце мені віщує, що це він мене мав на думці. Дай, господи, з моїх уст до божих вух.

Але з Сендерлових уст ці слова залетіли зовсім до інших вух. Тільки но висловив Сендерл своє бажання, як хтось раптом по-російському їх запитав: „хто тут?“ Не діставши відповіді, він швиденько підійшов і знову запитав.

Місяць, на лихо, вистромив голову споза темної хмари і освітив наших бідних друзів, що стояли заціпені, білі, як крейда, а старший їхній, страшенно розгнівавшись, розмазував руками і лаяв їх, бідолашних, і в тата і в маму.

Через кілька хвилин по тому наші друзі сиділи заарештовані на гауптвахті.

Годі описати переживання наших друзів, коли вони сиділи у в'язниці. Вони, бідолашні, дуже схудли, вони просто перестали бути на людей схожі. Сендерл принаймні хоч спав і, спавши, він щонайменше кілька годин не почував гіркої долі. Часом йому ще снилися гарні сни; дід, реб Сендерл, почав частіше навідуватися до нього. Дід жартував з ним, ніколи не приходив з порожніми руками: часом приходив з луком, з шаблюкою або з Гамановою торохкавкою, ущипне, було, свого онука за щічку і каже, всміхаючись: „На тобі, дитинко, цяцьку! Грайся нею, байстріюче, зроби, Сендерл, пуй, піф, паф!..“ А одного разу він прийшов із дзигною, сів погратися з своїм улюбленим Сендерунчиком. Сендерл крутив і виграв у діда один гріш... Добре для людини і добрий сон. Хіба весь світ не сон? А Веньямин і цього не мав. Йому відбрало сон. Він був страшенно розхвилюваний, і кров грала в ньому, як у казані. Він бачив крізь шибки: сонце втішно сяє, трава росте й буяє, дерева цвітуть надиво гарно, люди ходять, бігають туди-сюди, а птахи вільно літають у небі. Тепер слушний час мандрувати, а він сидить за ґратами і не може рушити в мандрівку. Він аж підстрибував від мук душевних, хапався за голову, бігав, як причинний, і галасував, вигукував жовчно:

— Гвалт! Що я їм зробив? Гвалт, гвалт! Що вони хочуть від мене?..

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Була засватана — знову дівка

У військовій канцелярії через кілька днів після пригоди з нашими друзями сиділо багато офіцерів у повній уніформі, між ними генерал з полковником, осторонь коло дверей стояли два солдати, похиливши голови, і виглядали так, як миші, що їх витягли з глечика з кислим молоком. Офіцери дивилися на солдатів, озирали їх з голови до ніг, потім між себе щось говорили і всміхалися.

— Чуєш, Сендерл,—нишком мовив один солдат, коли офіцери між себе розмовляли,—хоч би я знав, що мені буде смерть, я мушу тут сказати усю правду. Я дуже роздратований.

— Про мене, Веньямине, кажи їм усю правду,—озвався другий солдат.—Якщо ти хочеш так, хай буде так, який мені клопіт?

— Це ви ті люди, що пізно вночі викралися з казарми?—суворо запитав генерал.—Ви знаєте, яка кара за таку провину?

— Ова, овал!—поклавшись на бога, виступив Веньямин з промовою, напівеврейською, напівросійською, і висловив міркування, що Хайкл - заїка, тунеядівський промовець, чорта пухлого зміг би так виступити. Генерал одвернув голову, сміючись, махнув рукою, і замість нього почав говорити полковник.

— Ви дуже завинили, вас треба суворо покарати за таку провину.

— Ваше благородіє!—випалив голосно Веньямин.—Хпати людей серед білого дня і продавати їх, як курей на базарі—це можна, а коли вони, бідолашні, хочуть урятуватися, то це зветься провина! Коли так, то, виходить, на світі нема правди. Я вже не розумію, хоч убийте, що таке можна і не можна! Навпаки, спитаймо людей, хай вони скажуть, хто винен. Приміром, якби вас десь на дорозі схопили і силоміць кинули в лантух,—ну, хіба ж ви, боронь боже, були б винні, якби самотужки з того лантуха вилізли? Кажу вам одверто, це була гвалтована річ, ошук, винні тут тільки ті євреї, хто зна, що вони там ще набалакали! Ми вам заявляємо,—кажи, Сендерл, кажи, чого ти стоїш, як глиняне опудало? Вийди з правдою, поклавшись на бога, без страху, і скажи разом зо мною:—ми вам заявляємо, що стратегії не знали, не знаємо і не знатимем. Ми, хвала богові, люди

жонаті, маємо на думці щось інше і таким справам не можемо приділяти часу. Вони нам навіть у голову не лізуть. А тепер, справді, нащо ми вам потрібні? Мені здається, що ви самі мусили б хотіти здихатися нас.

І справді, Веньямин мав цілковиту рацію — всі давно вже раді були їх здихатися. Коли старші придивилися до наших друзів, до їхнього вигляду, до їхньої поведінки, до їхньої розмови та маршування, то зразу догадалися, з ким мають діло, і не раз бралися за боки від реготу. Метою теперішнього зібрання офіцерів було взяти наших друзів на допит і спробувати довідатися, з ким вони мають справу. Веньямин і Сендерл стояли тут на іспиті і, хвала богові, дуже сподобалися, ще більш, ніж самі собі зичили, так що всі офіцери добре потішилися і пореготали.

— Ну, доктор? — звернувся генерал до офіцера, що зайшов у розмову з нашими друзями і дуже цікавився ними.

Доктор поклав пальця на лоб і похитав головою, неначе хотів сказати: — тут бракує клепок!

Кінчилося на тому, що офіцери погомоніли між собою і щось написали, а потім наказали відпустити наших друзів з служби на волю.

— Ідіть собі, — сказали до них, — ідіть собі на здоров'ячко!

Веньямин, чемно вклонившись, попрощався і подався до дверей.

Сендерл, як солдат, підіймав ноги і маршував слідом за ним.

ФИШКА КРИВИЙ



Любому, дорогому другові

МЕНАШЕ МАРГОЛІСУ

дарує цю книгу від щирого серця

АВТОР

Любий друже :

Сумний мій голос в капелі єврейської літератури. В моїх творах показаний єврей з усіма його властивостями ; коли він навіть часом співає веселої, здалеку здається, ніби він тужить, захлинається плачем. В його співі чути тужний голос плачу Єремії ; коли сміється, в його очах стоять сльози ; коли хоче розважитись, з його серця виривається при цьому гірке зітхання і завжди одне тільки ой - вей, лишенько !..

Я, бсронь боже, не переконую себе пиховито, що я соловей у нашій єврейській літературі, але в одному я багато скидаюсь на нього. Цей похмурий співець серед птахів виспіває свої пісні і розливається тужною піснею саме тільки навесні, коли цілий світ ніби наново народжується, коли цвіте, пахне скрізь чудово, сяє, і кожному весело на серці.

Ми обоє, любий друже, почали нашу роботу в єврейській літературі саме навесні єврейського життя тут, у нас в країні. З шестидесятих років почалося для євреїв нове життя — життя вже з легшим настроєм, повне гарних надій у дальшому. Тоді ми обидва були ще дуже молоді і з запалом взяли до пера, працювали завзято, кожен на свій манір, люди облизували пальчики від вашого писання, були в захваті, слухаючи, як ви розсипаєте перли з приводу багатьох важливих справ у єврейському житті, як ви тлумачите на добре єврейську справу і навчаєте їх лагідно, дружньо, щоб пізнали самих себе, щоб усвідомили своє життя, щоб зробилися гідними себе і на людей схожими. З уст ваших сипались перли, що мінілись, сяяли і назавжди залишаться оздобою в єврейській літературі. Я і собі тієї радісної весняної пори підспівував, писав, награвав своїм звичаєм. У моїй грі, звичайно, одна струна сумовито бриніла і навіювала на слухачів якусь похмурість, дехто слухав мене охоче і їм щеміло серце, а інші кривились, страшенно чухались ; незадоволені були, що я їх зачіпаю за печінку і нагадую їм невеселі речі. Але як би там не було, я собі награвав і робив своє.

Та гарна весняна пора минулася, горе і лишенько єврейському життю! А в мене з горя пропав смак до писання. У мене на довгий час відібрало дар слова.

І коли я тепер беруся знову до свого засохлого, занедбаного пера і знову виступаю з словом, я маю цим завдячити вам, тільки вам, бо у вашому товаристві я так підбадьорився. Ваші розумні слова, ваша постійна праця для нашого народу підживили мене і надали охоти взятися за якусь роботу. З священного полум'я, що завжди горить у вашому серці, долетіла іскра до мене в серце, воно запалилося і горить тепер, як колись, замолоду.

Так, ми обидва почали нашу роботу в літературі водночас, але доля наша не однакова; ви піднеслись високо вгору; ви маєте справи там з брильянтами і діамантами з єврейської історії; ви виставляєте найкращі коштовності нашого народу з прадавніх часів, найкраще, найдорожче з його життя, Ви мали справи з Гілеєм, реб Меером, реб Акібою і з силою інших великих людей, з шляхетними, високого роду мужами. Мені ж, навпаки, судилося зійти на нижчу приступку єврейського життя, в льохі. Мій „матеріал“ це: дрантя і гнилий крам. Я завжди маю справу тільки з бідняками, жебраками, нещасними небораками; ще з людьми, драбами, фокусниками і їм подібними істотами, дрібними, низькими суб'єктами. Мені сняться тільки старці. Перед моїми очима завжди маячить торба — стара велика єврейська торба висить наді мною завжди. Куди б не повернувся, я завжди бачу перед собою торбу; що б не розповідав або казав, завжди переді мною торба!..

Ой, все вона — тая торба, єврейська торба!

Так, любий друже, через вас я знову відчув охоту до писання — і ось маєте сьогодні, прости господи, таки знову торбу: якогось нещасного Фишку Кривого, з яким я знову виступаю перед людьми після такої довгої мовчанки. Я знаю, що мій Фишка Кривий не такий уже великий подарунок, щоб віддячити вам за вашу дружбу, але, знаючи ваше добре серце, вашу прихильність до людей, сподіваюся, що ви зустрінете мого бідного Фишку привітно. Дуже можливо, що навіть запросите його до вітальні, познайомите його з своєю родиною і з своїми гістьми. Фишка покладе у вас свою торбу, розповість вам силу пригод і ви матимете вітху. І уявляючи собі таке, всміхається від радості і дякує вам від щирого серця

А в т о р

I

Тільки но засяє живодайне сонце і ясне літо запанує в країні,—люди наче знову народжуються і серце радіє їм, споглядаючи божий світ прегарний,—саме тоді у євреїв починаються знамениті сумні дні, коли тужать і проливають сльози. Тягнеться довгий список журби: пости, покута, плач і ридання з весни аж до великої сльоти і мокрих осінніх холодів. Тоді для мене, Менделе Мойхер-Сфорім¹, починається великий ярмарок, я працюю і весь час їжджу, щоб забезпечити дітей ізраїльських по різних містечках усіма матеріалами, потрібними для плачу: ереміадами, молитовниками, сурмами, збірками жіночих молитов і благань. Словом, євреї тужать, оплакують літо, а я тим часом збиваю копійку. Але не про це йдеться.

Одного разу в дорозі, на сімнадцятий день тамуза, уранці сиджу я собі на передку мого візка у талесі і тфілін² з батогом у руці, як личить євреєві. Очі у мене сплющені, щоб не бачити під час молитви ясного світу. Але — диявольська мана — була вона, природа, чи як її там звати, напрочуд гарна, як писана картина. І вабило мене, наче якісь чари, поглянути. Довгий час я боровся з самим собою. Добрий ангел каже: „Фе!.. Не можна!“, а злий демон, навпроти, під'юджує: „Нічого! Май втіху, 'дурненький!“ і при цьому таки розплющує мені одно око. Переді мною ясніє, мов на злість, чудова панорама: поля, цятковані цвітучою гречкою, білі, як сніг, поруч жовтаво-золоті смуги пшениці і матово-зелена висока кукурудза; гарна зелена долина з обох

¹ Мойхер-Сфорім — продавець книг.

² Талес і тфілін — молитовне приладдя.

боків укрита ярками горішника; внизу тече річка, чиста, прозора, як кришталь, а в ній пірнає проміння сонця і уквітчує її мінливими золотими блищиками. Вівці і корови там на пасовиську здаються здалеку темними червонястими плямами.— „Фе, фе!— докоряє мені добрий ангел відомими словами молитви:— єврей в дорозі, коли припиняє вивчання святого письма і каже „яке гарне це дерево, яке гарне поле“,— уподібнюється до того, хто сам собі смерть заподіює“. Однак злий демон підносить мені до носа чудовий запах скирти сіна, прянощів і зілля, що підживлює душу; він розливається майстерним співом всіляких співучих пташок, що лоскоче серце; він дає мені відчуття на мсему обличчі теплий вітрець, що кучерявить мої пейси, шепоче мені у вухо:— „Диви, май втіху і будь чоловіком, ти дурний єврею!“— Я белькочу, мимрю, прости господи, сам добре не дочуваючи, що я мимрю. Щось стукає у мене в мозку, вдаряє в голову і самі собою вириваються лайки: дохлі душі!.. Без тіла, без життя... Душі задавлені і заморочені!.. Без запаху, без смаку... Нікчема, непотрібі!..

Я розхитуюсь навмисно, як під час щирої молитви, щоб ні про що не думати, і чую раптом, як уста мої самі по собі закінчують словами молитви: „Гамахзір нешомойс...“, що звичайною мовою означає: той, хто повертає душу мертвому падлу.

А, що! Проти кого це?— схоплююсь я, засоромившись з своїх власних лихих думок. І щоб спокутувати грішні думки проти господа, я удаю, ніби нікого не маю на думці, а тільки коня свого... Вдаряю свого небораку батогом, приказуючи при цьому: га-га-га, падло таке.

Гарна витівка!

Але цього разу вона мало допомогла, мені прикро було, чого це саме тепер мені спали такі думки— сьогодні, коли плакати і тужити треба з приводу великих руїн, з великого горя, що спіткало дітей ізраїльських: згряя Навуходоносора, царя вавилонського, вдерлася в Іерусалім і все в пень знищила... Я роблю жалісливе обличчя і читаю сумні молитви, присвячені цьому дневі, плачливим голосом, що дедалі лунає гучніше й сумовитіше, і відому строфу з тими гіркими словами: „Веашфіфон міцофойн...— і потвора з півночі занесла мене, наче струмінь води, ген-ген далеко, і мисливець, що убиває на смерть, схопив мене, і коза, а також цап...“

Єврей, як накривчиться трохи строфами з молитов і прокаже вс сліхес¹, йому здається, що він уже все зробив

¹ Сліхес — молитви, присвячені оплакуванню зруйнованого храму.

і, наче відшмагана дитина після того, як виплакалась, знову веселий і радісний. Сиджу собі, спершись на передок візка, погладжую борідку, вже в кращому настрої, немов би кажучи: „Своє я зробив, виконав що слід, а тепер, господи, все тільки від тебе залежить. Покажись, таточку любий, яви свою милість“.— „Иди вже, иди, будь ласка!“ звертаюсь до своєї шкапи добром, перепрошуючи її в душі за попереднє прізвисько „падло“. Мій „рисак“ передніми ногами стає навколішки, схиляється головою до землі і крекче, ніби кажучи: „Пане хазяїне! А що чути з іжею?“— Розумно, слово честі. Дуже розумно!—кажу я, даючи йому при цьому знак, що він може підвестися, стати на рівні ноги. Недарма написано у нас: „Сіон, у тебе всі тварини розумні!“ Але не про це ідеться. Від цієї цитати я перенісся думкою до синів Ізраїля, замислився про їх розум, поведінку, про славні створіння серед них і про їх бідолашнє становище. Голова теліпається у мене туди й сюди. Мені ввижається якась потвора, Навуходоносор з його зграєю, страшенна війна, бійка, тіснява, згряя руйнує стіни, висаджує двері, шибки. Євреї, частина з пачками краму і старим мотлохом, набираються сил, кричать на гвалт і втікають... Я хапаю дрючок, кидаюсь вперед—і бух на землю! простягаюсь на весь зріст.

Під час молитви я, видно, соромно й сказати, закуняв. Мій візок, дивлюся, вліз у калюжу, що балагульською мовою зветься „чорнильниця“, за заднє колесо зачепилася вісь якогось чужого візка. Шкапа моя стоїть у лихій скруті, одну ногу поставивши через голоблю; віжки закрутилися, а вона сопе як гуска. По той бік візка сиплються смертельні прокльони єврейською мовою, перемішані з кашлем і хрипінням. Євреї!—подумав я собі,—це вже не так страшно. І кидаюсь повний гніву на той бік возу. Там, під возом, лежить заплутаний у талес і тфілін єврей, труситься і напружує всі сили, щоб якомсь виплутатись. Я кричу:— Як це так! Він:— Як це і що це! Я накликаю чорта на його голову, він на мою голову, не бачачи один одного в обличчя. Я лементую:— Як це засинає єврей, молячись! Він у відповідь:— Як це спить єврей на молитві! Я лаю його батька, він, з додачею, мою мафір! Я хвиськаю його коня; він, виплутавшись, підбігає і б'є мою конячку. Обидва коні стають на дибки, а ми, дуже розпалившись, пускаємось один до одного, наче півні, з наміром вчепитися в пейси. Якусь хвилину стоїмо тихо, гостро розглядаючи один одного. Це мусило мати дуже чудний, надзвичайно симпатичний вигляд: два єврейські богатирі у талесах і тфілін стоять

гнівні, готові показати свою силу. На таке дивовижне видовисько варт, слово честі, піти подивитись, а битися на широкому полі—це так само, як, приміром, у синагозі!.. Стоїмо, дивимось, і ось уже повинні полетіти гарячі ляпаса, коли ми раптом відскакуємо один від одного на кілька кроків і дуже здивовані вигукуємо в один голос:— Ой, реб Алтер!.. Ой, ой, реб Менделе!

Алтер Якнегуз—кремезний єврей, гладкий, з черевцем. Його обличчя густо вкрите брудним рудим волоссям, якого було б досить на пейси, на бороду і на вуса для нього і щоб обділити ще кількох євреїв. Серед цього моря волосся лежить острів—широкий м'ясистий ніс, що більшу частину року не має певного призначення, тільки коли часом трапляється якась зміна, напередодні весняного свята пейсах, наприклад, коли скрізь відлига, суне крига, хазяїн бере його в роботу всіма п'ятьма пальцями; тоді він сурмить як сурма; тоді двигтить від цього сурмління вся Тунеядівка. Разом з індиками він дає тоді концерт. Всі в містечку застигають від подиву і з усіх боків подають табаку для понюшки Якнегузові з безліччю побажань: на здоров'ячко, на здоров'ячко!—взагалі на той час розгулюються носи в єврейських містечках. Напевно є в цьому якийсь сенс...

Такий уже там звичай, але не про це йдеться. Алтер Якнегуз—тунеядівський продавець книг, мій знайомий з давніх часів. Він людина простувата, але собі на умі, не дуже великий балакун, завжди насуплений, немов би гнівається на цілий світ, хоча з природи він непоганий чоловік.

Після широкого взаємного привітання ми починаємо досліджувати один одного; у нас—євреїв—це звичайно означає: принюхатись, що робиться в іншого.

— Куди їде єврей?—запитую в Алтера.

— Куди їде єврей? Ет...—відказує Алтер мені запитанням за єврейським звичаєм не відповідати просто, а здихатись співбесідника словом „ет“ і здогадуватися на мигах—велика наука, що в мистецтві принюхування прихована...—Єврей їде! До чорта в пекло з головою їде він... А реб Менделе куди це їде?—і собі питається він.

— Туди!.. Куди звичайно їду під цей час.

— Я вже здогадуюсь куди; туди, до Глупська, куди і я їду зараз,—проказує Алтер з такою міною, ніби йому неприємно, щоб, боронь боже, не зашкодило його торгівлі,—але чому, реб Менделе, ви це робите нині манівцями, їдете пувіцем, а не битим шляхом?

— Цього року мені якраз так привелося, все гаразд! Вже

давно таки не їздив цим шляхом. А ви, реб Алтер, чо-це манівцями?—принюхуюсь я,—звідки їде єврей?

—Звідки їде єврей? З могили своєї!.. З знаменитого ярмарку. Ось маєте Ярмолинець! Згорів би він!

А тим часом, поки мій Алтер лає, проклинає Ярмолинець з його ярмарком, над'їжджають назустріч селянські підводи, здіймають крик, чо-це шлях загороджений. А потім, коли вони, під'їхавши, побачили мене з Алтером, обох у талесах з великими тфiлiн на головах і з довгими широкими ремінцями, вони заgrimали вже грубуvато, з глумом:

—Бачите, як пани розсілися. Еге! Трясця вашій матерi, дайте дорогу! Гей, хутко, лапсердаки!

Я з моїм Алтером притьом взялися завзято до візків. Двоє селян, хоч і не єврейські діти, але, правду слід сказати, мали стільки сумління в серці, що допомогли нам у скруті. І завдяки їхнім плечам мій візок одразу вискочив з „чорнильниці“. А то ми б вовтузились бозна скільки та ще могли подерти наші талеси. Але не про це йдеться. Тільки но візок звільнився, селяни поїхали своєю дорогою, повернувшись обличчями до нас; все сміялися, глузували, що ми ходимо вдягнені, хай бог простить за таке порівняння, як попи, коло коней в дорозі і служимо творцеві з батогом у руці... Дехто з них, показуючи нам край поли „свиняче вушко“, кричали: „Жид Халамей!“ Алтерові це не так уже прикро було. Теж мені люди!—зморщився він,—є кого соромитись!.. Але мене це глузування дуже дратувало. Гвалт, владарю небесний, за що? За що, за що?

—Всемогутній боже!—кажу я словами благальної молитви,—відкрий свої очі і поглянь з свого чертога, себто з неба, як твої богобоязливі євреї зазнають глуму і ганьби тільки на честь твого любого імени, бо вони шанують твої закони, вволюють твою волю віддано і щиро. Тим то скеруй на нас своє милосердя, най відчуємс твою милість і матимемо благість у твоїх очах і в очах усіх людей. Захисти своїх улюблених овечок, нехай твое милосердя простягнеться на твоїх розумних рабів. Зроби також, щоб моя доля була щаслива за те, що я славлю і оспівую сьогодні твое ім'я зі страхом в душі. Зроби, щоб твій раб Менделе, син рабині твоєї Генендлі, і весь народ ізраїльський мав заробітки, добрий прибуток, без турбот душевних, амінь!

II

Недовго барячись, сідаємо у візки і гайда далі своїм шляхом. Я їду попереду, а Алтер позад мене у будці з старої подертої рогожі, на чотирьох колесах не одного розміру, перев'язаних мотузками і скріплених кілочками. Почовгані люшні стрибають в усі сторони, риплять, кудкудакають і не можуть собі місця знайти. Всю будку ласкаво тягне висока, дуже худорлява шкапа з коростявою роз'ятреною спиною, самий гній, з великими вухами і ковтуватою гривною, в якій заплуталось сіно і клоччя, що вилізало з старого хомута.

З ранкової молитви мені лишилось договорити самі рештки, з якими звичайно не дуже панькаються. Коли я спекався молитви, у мене почалася нова боротьба з демоном спокуси. „Візьми, штурхає він, візьми чарку горілки! Підживи серце“.— Ай... Ай!— відбороняюсь, зморщивши носа,— сімнадцятий день тамуза, такий піст!— Ет!— дістаю у відповідь,— яке діло теперішньому євреєві до прадавніх часів Навуходносора!.. Більші нещастя є, а все таки— нічого. Не будь дурнем. Ти, бідолашний,— старенький, недолугий, нічого!— Я проводжу рукою по обличчю, неначе на те, щоб відігнати настирливу муху, і при цьому зиркаю на кошик у візку, де завжди переховується у мене пляшечка доброї горілки, гречані коржики, житні пряники, часник, цибуля та інше їстівне. Смага губи попалила, серце мліє, у шлунку бурчить: гвалт, чарочку горілки! Гвалт, чогось перекусити!— Я нашвидку одвертаю голову вбік і дивлюся, оглядаю все в полі навколо себе, щоб придушити грішну думку.

Небо синє, ясне— без найменшої хмаринки. Сонце пече, смалить, ні вітерця, не чути леготу; хліба на полях, дерева в лісах стоять тихо, навіть не ворухнуться. Корови на пасовиську лежать втомлено, простягнувши шиї, помахують спроквола вухами, жують і ремигають, інші копають під собою землю рогами, б'ють копитами і ревуть, лементують через велику спеку, бугай задирає хвіст, біжить галопом, мотаючи головою на всі сторони, раптом стає, торкаючись лобом до землі, нюхає, посапує ніздрями, стиха реве, сопе і дригає ногою. Недалеко старої покарлюченої і напівзасохлої верби, розбитої колись навпів громом, стоять коні, заклавши один одному голови на шиї, щоб створити хоч яку тінь, і б'ють хвостами, аби тільки якось здихатись лихих мух. На гілці у вишині погойдуються сорока, здаючись здалеку вдягнуною у білий талес з синіми смугами

спереду, і молиться, похитуючись. Вона вклоняється, припадає благально донизу голівкою, підстрибує трохи, злегка крикне разів зо два, а далі знову заніміє, вистягне шийку і дивиться просто так собі на світ білий заспаними очицями. На всьому шляху непорушна тиша, хоч би шорох почути, звук якийсь, хоч би побачити десь летючого птаха! Самі комарі, мошка гасає несамовито в повітрі навколо, літає, танцюючи, повз вуха, задзижчить, деркотне, передаючи якийсь секрет, і одразу ж таки марш далі... Тільки в сіні, в хлібах, співають коники, тріщать, ляскають і вдаряють у цимбали... Спека, тиша навкруги, чудова краса. Цить! Божі створіння спочивають...

Я через велику спеку лежу собі в самій, вибачайте, сорочці на возі, у лапсердаку, насунувши на маківку смушкову шапку і спустивши аж до п'ят мої підшиті бреславські вовняні панчохи, які я ношу, гріхи наші великі, навіть улітку,—і дуже упріваю. Я б мав з цього велику втіху, коли б сонце не було мені просто в обличчя, бо я люблю упрівати і можу по багато годин лежати в бані аж на верхній лавці, де найбільше парить. Мій батько, хай в раю спочиває, з дитинства привчив мене до цього. Він був гарячий, запеклий, вогненний, полум'яний єврей. Він дуже любив паритись, упрівати і цим уславився в світі, був дуже улюблений у єврейському товаристві. У цьому почувався перчик єврейства, і до нього ставились як до поважного божого єврея, казали з пошаною: „Егеж, орудувати вінником він великий вчений, він розуміє мистецтво банитись, він уміє, уміє впрівати, як великий майстер“.

Упрівати — це єврейська справа. Немає такої суботи, такого свята, щоб єврей спершу не упріє добре. Хто серед усіх народів із семидесяти націй упріває більше за євреїв?.. Але не про це йдеться.

А упріваючи — ай, як хочеться підживитися! Мені сохне в горлі, мучить спрага, я вмираю, так хочеться поїсти. Демон спокуси береться знову до мене ще дужче, ніж раніше, перераховує мені весь список єврейських страв: смажений рулет з кашею, зрази, кугель з локшини, а в ньому злодій — фарширована шийка всередині, галушки смажені з шкварками. Я мало не мертвий весь, апетит у мене страшенний, а він продовжує своєї: холодець з гусячих ніжок, печіночка на курячому смальці, редька з цибулею, вареники з індикового м'яса і постернаковий цимес. І раптом, не пригадаю як, виростає перед моїми очима, наче з землі, мій кошик... „Почаркуємось, дурненький! — умовляє мене чорт, — оді дурня строїти, йолопе“, — рука моя простягається чо-

гось наче сама по собі, розкриває кошик і хапає швиденько пляшку. Оглядаюся злодійкувато навколо, і мій погляд зустрічається з поглядом коняки, що, чухаючись об край голоблі, повернула голову до візка і дивиться на мене, чогось дуже нахмурившись, немов хоче сказати мені з докором: „На, дивись! Задня нога у мене дуже спухла, зав'язана ганчіркою; у мене тече з ока, ятриться шия; щоб мені язик відібрало, якщо я знаю смак вівса. А все таки — що поробиш? — тягну візок, голодна, хвора, прибита, ніяк не випрягтися з роботи“... Пляшка вислизує з рук назад на своє місце. Я відштовхую кошика від себе геть, подалі, дуже засоромлений, приказуючи при цьому з глибоким зітханням, що йде з самого серця: „Ось у кого єврей повинен вчитися, від кого розуму навчатись!.. Ні, коню мій: я теж іду в ярмі і не випрягаюся з роботи... Нічого, реб коню, чорти нас обох не візьмуть!“

Аби єврей тільки раз переборов бридку жадобу до їжі, то голод йому вже не страшний, він може ціле життя задовольнятися майже нічим. Ще й тепер, за наших часів, знайдеться дуже багато євреїв, у яких є тільки згадка про шлунок, таки ледве-ледве, з горошину завбільшки, і є велика надія, що з часом — такса, добродійники і їм подібні, дай, боже, щоб не перевелися, — євреї дедалі більше відвикатимуть від їжі, поки дійде до того, що у дальших поколінь крім гемороїв навіть сліду від шлунку не лишиться. Євреї тоді матимуть гарний вигляд... Цими словами хочу сказати, що, відсунувши кошика від себе, я якось почув себе певніше і ніщо мені не було вже страшне. Я собі думав про діла і бубонів при цьому великопісний мотив. Уже, здається, все б гаразд. Та ось принесла нечиста сила молоду селянку з горщиком полуниць, найкращих ласощів для мене. Інший на моєму місці, з отих людців, пояснив би це на свій манір, мовляв, сам демон спокуси прийшов в образі жінки з прикличкою... Але нічого подібного! Я був такий цікавий, що добре придивився. Просто звичайна жінка, без хитрощів! І просячи мене купити в неї полуницю разом з горщиком за десять грошів, вона суне мені їх просто під ніс.

Запах дуже вдарив у ніс, слина сповнює рот, серце щемить, в очах темніє. Мені страшенно хочеться полуниць! І з остраху, що не витримаю, я схоплююсь, сплигну на землю дуже розпалений, ніби рятуюсь від пожежі. Що не зламав собі шиї і не скрутив в'язів — це просто чудо. Несамовито скрикую: реб Алтер! — Намір мій при цьому був такий, щоб Алтер був для мене захистом.

На возі лежить, простягшись, вибачайте, раком, мій реб Алтер, підперши голову обома руками, червоний як буряк, розхристаний, виставивши руді волохаті груди, засмаглий, і сьомий піт вкриває його, аж серце крається, дивлячись на нього.

— Га - а?— почувши мій крик, мукає Алтер якомсь по - ков'ячому, не рухаючись з місця.—Що таке?

Селянка з горщиком полуниць, дивлюся, вже зникла, наче її язиком злизало. Я промовчав про це і запитую Алтера:

— Котра, на вашу думку, зараз може бути година?

— Година котра зараз бути може?—відповідає Алтер придушеним голосом,—я знаю хіба? До перших зірок очі вилізуть, видивляючись. Ну, що ж... О, велика спека!

— Смачна спека, а - а - а!—озиваюся я, ідучи пішки поруч Алтерового візка.—Уприваєте, реб Алтер? Я думаю, вже час попасти коней. Наші орли вже стомились, бідолашні. Ледве ноги тягнуть. До Глупського тракту верст кілька, може ще й з гаком. Недалеко звідси, там, де починається ліс, ген-ген коло самого шляху, я бачу збоку, ліворуч, дуже гарне місце для попасу.

Через кілька хвили ми завернули вбік з шляху і прибули до того місця, де був ліс, гарні поля і всяка інша краса. Ми випрягли наших левів, пустили їх вільно пасти там край лісу, а самі лягли під дерево.

Ш

Алтер Якнегуз ледве дихав від спеки, млюсть обняла його. Він зітхав, крєктав так, що мене аж за серце взяло, і щоб його трохи підбадьорити, а також поговорити, розважитись трохи, прогаяти якомсь час, починаю я з ним таку розмову:

— Вам, реб Алтер, певно, дуже жарко?

— Бе!—відповідає Алтер досить коротко, якомсь наче ображено посуваючись під дерево, де був не дуже то великий захист від сонця, що світило крізь верховіття.

— Фе, погано від посту! Чого ви так крєкчете?— підбадьорюю я мого Алтера, твердо поклавши про себе: хай смерть моя тут буде, а мушу видобути від нього хоч слово.

— Бе!—проказує Алтер і далі посувається під дерево.

Але самим тільки „бе“ я не хотів задоволитись. „Ай,—думаю собі,—ти кляте убоїще! Нічого, ти у мене говорити-

меш⁴. Спека, піт — набік, розмова мусить початися з справ, найкращий, єдиний засіб зробити єврея балакучим. Єврей навіть при конанні тільки не почує щось про справи, оживає, і навіть ангел смерті не може до нього тоді приступитися. Найгіршому ворогові моему я не зичу зайти до купця, коли тому тільки здається, що пахне справою. Він тоді не зважає ні на кого, навіть на найкращого друга, на рідного брата, поглядом може його спопелити... Але не про це йдеться.

Звертаюсь до Алтера з такою розмовою:

— Ми, здається, реб Алтер, зробимо невеличкий гешефт! Дуже добре, слово честі, що ми сьогодні тут зустрілись. Ай, який у мене з собою крам — золото!

Мій засіб вплинув. Алтер наче змінився весь. Він трохи підводиться і дивиться на мене, наставивши вуха. Я йому далі додаю:

— Цього разу, реб Алтер, торгівля між нами буде на готівку. Ви ж їдете з ярмолинського ярмарку і мусите, нівроку, мати повні кишені.

— Повні кишені, егеж! Серце повне болячок маю я, — бурчить Алтер дуже похмуро, — кажу вам, реб Мендел... Словом, нічого; людина без талану, краще їй навіть не народитися... Діла, захотілося мені нових діл! Інший на моему місці — ге-ге-ге! Але у мене нічого, все йде шкереберть. Таке нещастя! Боляче розповідати. Сякай носа і розмазуй по обличчю. Словом, нічого.

Я добре бачив, що з моїм Алтером щось не тее, скоїлося лихо. Аби тільки в нього розтулились уста, досить було трошечки натиснути, щоб у нього посипалися слова як з дірявого мішка. З мого боку заперечення не було. Я добре натиснув, і мій Алтер розперезався, почав розповідати про своє нещастя на свій манір, отак:

— Що ж, приїхав я собі на ярмолинський ярмарок. Приїхавши на ярмарок, став я з моїм візком на майдані, розумієте ви мене, і розпаковую свій крам. Словом, коротше, — нічого! Стою я собі й дожидаюсь виторгу. Поңесла мене лиха година на ярмарок. Я тепер, не вам зичучи, у великій скруті. Друкар править гроші. Словом, це ще нічого, бай-дуже, хай править. Алеж він, розумієте, не хоче більше краму давати!.. Моя старша дівчина вже літня; дівчина, розумієте, мусить виходити заміж. Словом, спробуй, мороч собі голову, шукай нареченого. Наречені є, але нареченого, ви ж розумієте, нареченого! — нема... Моїй жінці захотілось хлопця народити на мою голову, та ще коли! — перед святом. Ви розумієте, що значить: жінка народжує хлопчика. Цілий шарварок, гармидер, значить це! Словом, нічого.

— Не осудить,— кажу я до Алтера,— що я вас перебиваю на слові. Навіщо ви на старості літ взяли молоду жінку, щоб вона вам стільки плодила?

— Господь з вами! — каже Алтер здивовано,— я ж мусив взяти хазяйку собі в хату. Що хіба має єврей на думці, одружуючись! Нічого! Єврей хоче, бідолашний, мати добру господиню...

— Навіщо ж, реб Алтер,— запитую я,— ви розлучилися з вашою першою жінкою і занастили її життя? Вона ж була добра господиня!

— Бе! — відказує Алтер, зморщивши потьмарене обличчя.

— Бездітною, хвалити бога, ваша перша жінка теж не була,— все не даю спокою реб Алтерові,— де поділися бідолашні діти? Га, що?

— Бе... — бекає Алтер без слів, почухавши пейси, махнувши рукою і зітхнувши з глибин серця.

„Бе“ у нас, євреїв, знамените слово, що має багато значень і править за відповідь на всі запитання. „Бе“ можна вживати повсякчас у розмові і воно завжди пасує. Єврей за допомогою „бе“ може завжди викрутитись, коли він у скруті і потрапив на слизке. Словом „бе“ сплачує крутій банкрот, коли кредитори присікуються з настирливими вимогами; „бе“ стає єврееві в пригоді, коли виявляється, що він, бідолаха, брехун; „бе“ можна відповісти тому, хто морочить голову години зо дві, не слухаючи його, не розуміючи навіть слова з усієї розмови. Таким „бе“ відпекується порядний єврей, коли тишком кусне; святобожна людина, коли зробить щось не дуже гарне; чоловічок з золотим серцем, без хитрощів, коли раптом виявляється, що це все штучно, що у нього не те на серці. Одним словом, „бе“ має всілякі смаки, найрізноманітніший зміст, як, наприклад: насип мені солі на хвіст, позивай мене до старої бабусі, будь ласка, воістину, хай тобі западеться, і ще безліч таких значень. Єврейська голівка завжди догадається, куди це слово „бе“ поціляє, і розуміє справжній зміст його, як це пасує до розмови.

Алтерове останнє „бе“ було гірке, сповнене туги.

В ньому крилося якесь спокутування, шкодування, самообвинувачення. У нього, напевно, лежало на серці, мов каменяка, його погане ставлення до першої жінки і до дітей від неї. Він мусив у кожному нещасті, що його спіткало, бачити божу кару за свої гріхи. Це наочно показувало його гірке зітхання і помах рукою, а чухання в пейсах при цьому означало: „закуси губи і занімій... До чорта в пекло з головою!“

Я себе в думках страшенно картав за те, що роз'ятрив Алтерові старі рани. Оце такі єврейська звичка втручатися в чужі домашні справи, залазити з запитаннями в чужу душу, коли вона болить і коли хто нишком наодинці давиться своїм горем. Крім того, мені було прикро ще й тому, що вся моя праця пішла намарно. Алтер уже так гарненько розворушився і говорив просто аж солодко, язичок стукав як годинник, та ось заманулося мені доторкнутися всередині до коліщатка, і маятник зупинився! Знову братися до моїх засобів, знову байки реб Алтерові! Я не шкодував сил, ще раз почастивав Алтера словесними ліками від щирого серця, підібрав до нього гарного ключика, накрутив його майстерно — і маятник знову захитався.

IV

Словом, стою я собі так коло мого візка, — почав далі оповідати Алтер своєю мовою, — коротше, як я собі стою тут, та дивлюсь і оглядаю ярмарок. Ярмарок — це ярмарок, кипить. Натовп великий. Люди роблять діла, дуже заклопотані, життя та й годі! Єврей на ярмарку — це рибка в воді. Там, розумієте ви мене, він живе. Праотця нашого Якова благословіння: в еїдгу... — і щоб плодилися як риби... Правда, реб Менделе? Егеж, так написано, як євреї кажуть: „на небі ярмарок“. Це, мабуть, значить, що і царство небесне для єврея — це ярмарок!.. Та написано чи не написано, — євреї ярмаркують, метушаться, гендлюють, не встоять на одному місці. Поміж купців бачу Берла Телицю, колись він був доглядач дітей у хедері, потім прикажчик, а тепер — реб Бер, стоїть з великою крамницею, орудує на ярмарку. Словом, нічого. Цілий тарарам, гармидер. Там, бачу, метушиться один єврей, другий, третій, також і парочками, спітнілі дуже, кашкетик на маківці, тут мацнув, там мацнув, майнув сюди, майнув туди, крутнув великим пальцем і пожував кінчик борідки, знайшов, певно, комбінацію. Зовсім не тямлячись, бігають фактори, свати, тандитники, махлярки, курятниці, єврейки з кошиками, євреї з торбинами, з самими тільки п'ятьма пальцями, хазяйчики з щіпочками, хазяїни з черевцями, у кожного пломенить обличчя, кожний не має часу, червінець хвилина. Словом, коротше, нічого. Вони мали вигляд, що ось ухопили фортуна за поли. Ай-ай, і беруть же мене завидки, що всім так щастить!

Кожен заробляє, загібає золото, а я неборака що? Стою, як глиняне опудало, заклавши руки, біля моєї подертої будки, обвішаної з обох боків лапсердаками, ладанками, а всередині в ній лахміття, стовпчики книг. Чи бачили, „Плач Сори, Тувімової дочки!“ Сора, Тувімова дочка, вся з потрухом ламаного гроша не варта... Ось спробуй, живи, зароби на прожиття з нею, видай заміж дівчину! Я в душі проклинаю їх, будку, худорляву мою шкапину, бодай вони на світ не з'являлися! Годі, треба спробувати щастя, теж щось робити. Працювати! Господь бог можливо зглянеться і на мене, а що ж? Словом, кашкет з'їжджає мені на маківку, рукава зачочуються, ноги мої підходять, ніби самі собою, до чийогось воза і одразу ж таки я жую собі соломинку, що з возу залізла мені просто в рот. Ну, що ж, жую собі соломинку, а мозок працює. Думка сюди, туди, і одразу ж таки стукнув собі пальцем у лоб: єсть! Гарна вигадка,— сватання між двома купцями, шляхетними людьми, що стоять з крамницями на ярмарку. Розумієте ви мене, хто? Один — реб Ельйокім, реб Ельйокім Шароградський! Другий — реб Гецел Гредінгер. Одсуваю набік мої діла, до біса будку з шкапою, з друкарем заразом! Беруся запально до нового діла. У щасливий час, посувається!.. Є надія, що піде як слід. Словом, я поганяю, посувається. Я знаю одно тільки: підігрівати, бігти від реб Гецела до реб Ельйокіма, від реб Ельйокіма до реб Гецела. Я вже бігаю, хвалити бога, не гірше від людей, дуже заклопотаний, як і всі євреї. Труджуся, носом землю рию, воно мусить статися і тут таки, на цьому ярмарку. А що ж? Хіба ж є краще місце, ніж на ярмарку? Словом, серед метушні і хапанини свати знайомляться, один одному подобаються, обидва сповнюються охоти, дуже закортіло їм. Ну, що ж іще треба? Коли обидва свати тремтять, палають, мають охоту і вже готові!.. Я мало не танцюю від радості. Заробіток ніби у мене в кишені. Я вже навіть думаю, скільки посагу дати моїй дівчині. Насипки до подушок я вже, на цій підставі, купив заздалегідь. Уже збирався навіть купити у тандитника приношене бархатне пальтечко. Сорочки — це вже останній клопіт, як бог дасть... Словом, коротше — нічого. Але послухайте тільки, що може трапитись на світі! Коли немає щастя, то краще на світ не народжуватись. Коли вже йшлося про заручини, вже мали тарілки ламати і згадали випадком про наречену, виявилось... Що ви думаєте? — боляче, слово честі, розповідати — вийшла якась нісенітниця! Ні, нісенітниця це зовсім навіть не те. Вийшло все якось догори ногами! Послухайте тільки яке нещастя, божа

кара якась! Обидва свати мають — що ви думаєте, мають вони? Обидва мають — хлопців!..

— Як то, реб Алтер! — вибухаю я сміхом, — вибачте мені як рідна мати: як це вам спало на думку вступити таку дурість — говорити про сватання перше, ніж взнали, хто із сватів має дівчину, а хто хлопця?

— Егеж, ще б пак! — скривився Алтер з великою до-садою, — я ще, слово честі, маю стільки розуму, як і інші, і не повинен ні в кого вчитися. Слово честі, хіба я не єврей, не знаю, як відбувається сватання!.. Здається, реб Менделе, ви дуже добре знаєте єврейський звичай, усю процедуру сватання і одружування у нас, євреїв. Чого ж ви дивуетесь так моему лихові, що дуже легко могло трапитися з кожним? Я дуже добре знав, що у реб Ельйокіма повинна бути дівчина, та ще яка дівчина! Такий би мені зливок золота мати. Я її торік бачив на власні очі, щоб я так бачив своє щастя. Але що ж, нічого — коли немає талану, то й розум не помагає. Мусило трапитися так, що цій гарній дівчині не терпілося і вона на зламання шиї одружилась, неначе дідько вхопив, а я про це і краєм уха не чув. Щоб я так ніколи про своє нещастя не чув! А тепер самі скажіть, будь ласка, не забувайте, коли я приходжу з приводу цього питання і кажу по-єврейському, як звичайно: реб Ельйокім! Я хочу засватати вас з реб Гецлом. Кого я міг мати на думці? Авжеж дівчину реб Ельйокіма. Її, зрозуміла річ, з хлопцем реб Гецла. Висловлювати це точно — просто смішно, цілком зайва річ, бо ж справа така: кожен розуміє, що до шлюбу ідуть не двоє мужчин, а що ж? Мужчина з жінкою, як ведеться між людьми. Здається, я з свого боку вів справу як слід. Ніхто, присягаюся, краще не чинив би. Словом, я говорив чітко, ясно про найголовніше: з приводу посагу, з приводу харчів для молодих. При цьому, не забувайте, що на ярмарку, а до того ще з купцями, не можна розводити зайвих балачок про дрібниці, тільки лічені слова, основну суть, саме діло: нема часу. Що ж, оце ви маєте відповідь з мого боку, а тепер ходімо до реб Ельйокіма. Реб Ельйокім, знову ж таки з свого боку, чуючи, що я йому пропоную сватання з реб Гецлом, напевно мав на думці його хлопця, інакше ж воно не може бути. Хіба ж йому самому пропонують реб Гецла? Такого ж не буває! А подумати про дівчину він теж не міг, бо він про себе дуже добре знає, що має оженити хлопця, а не дівчину. Що ж, виходить, що обидва мають рацію. Словом, нічого. Тепер ви вже розумієте?

— Бе!.. — відказую я, ледве стримуючись від реготу і силкуючись набрати серйозного вигляду.

— Ну, хвалити бога, що ви хоч зрозуміли!..— каже Алтер, показуючи на мене великим пальцем і закінчуючи при цьому протяжним „о!“ ніби я своїм „бе“ влучив у саму точку.

І правду слід сказати, що Алтерове пояснення мені потім таки влізло в голову. Та чому таки ні? За єврейським звичаєм, так, як у нас видають заміж дочок, чому справді не може такого трапитись? З уст моїх знову вихоплюється „бе“ і я при цьому оглядаюсь на Алтера дуже дружньо.

— Егеж!— каже Алтер, знову показавши пальцем на мене,— егеж, ви зрозуміли! Словом, нічого. Це ще не все. В мені ще жевріла якась надія. Я, коли візьмусь до діла, то не відступлюся так швидко.

— Реб Алтер, господь з вами! Що ви кажете?— аж підстрибнув я з великого здивування і був певний, що Алтер через велику спеку збожеволів,— яка надія, реб Алтер, могла лишитися після того, як виявилось два женихи?!

— Дайте спокій!— вгамовує мене Алтер,— заждіть, реб Менделе! Все гаразд. В мені ще бився живчик. Бог готує ліки перед хворобою, розумієте ви мене. Ще на самому початку мені спав на думку Телиця. Там уже напевно є дівчата, можете мені повірити. У мене з самого початку в голові крутилися: Ельйокім, Гецел, Телиця. З них треба було вибрати пару. Я випадково зупинився на реб Ельйокімі, а Телицю покищо відкинув набік. Що ж, коли нещастя мене так спіткало, що ж робити? Треба вивести на кін Телицю, прославляючи, коронуючи його повним титулом: реб Бериш! Словом, покінчую с'як-так з неприємністю в обох колишніх сватів. Винні трохи вони, трохи я, а трохи також і доля наша. Мабуть, не судилося, не схотіли на небі, розумієте ви мене?.. Починається велике славлення: реб Бериш, нівроку, багатій, золоте серце, добродійник, староста багатьох товариств, це не переливки, реб Бериш! Титул „розумний“ я не згадую, бо він розуміється сам собою, він криється в самому слові „багач“... Словом, нічого. Іскра надії дедалі більше розпалювалася в мені. Добре хоч те, думаю собі, що наче олія на воді виринули два хлопці. Тепер є для них обох дві дівчини як по спеціальному замовленню. Реб Бериш мені все виправить і, дасть бог, буде гаразд. Туди-сюди, коротше, я працюю на всі заставки. У мене знову біганина. Здавалося б, по суті все гаразд, справа лагодиться. Але що, нічого. Мусило так трапитись, що раптом закінчився ярмарок. Гармидер. Всі роз'їжджаються, розбігаються. Кінець усім ділам, і пропала моя праця, стільки праці!

— Тепер ви розумієте?— звертається до мене Алтер благальним тоном, простягаючи обидві руки, ніби скаржитись,

виливає переді мною свою гіркоту, все наболіло на серці, і жадає від мене якоїсь допомоги,— розумієте вже? Коли немає щастя, крихточки щастя, не допомагають ніякі хитрощі. Ой, гнів божий вже давно окошився на мені, кара за мої гріхи.— „За готівку!“— кажете ви? Зайва копійка хіба є у мене в кишені? Лишенько і горе мені!

— Ай, наче в бані!— кажу я вголос і прудко відсуваюсь.

Алтер вирячує на мене очі, похитує головою, дуже обурений, і каже при цьому у безвість:

— Яке черстве серце! Людина, прости господи, не тямиться від горя, жовч мало не лусне, говорить, а він— нічого! Має на думці тільки свою душицю. Чули ви? Йому жарко як у бані! Боїться, що розтане... Нічого, я розумію такі витівки. Це єврей повертає назад голоблі, побачивши, що в іншого немає готівки, що діла доброго з ним не буде.

— Слово честі...— озиваюся я, шарпнувши Алтера за бороду, за звичаєм євреїв.— Що це вам спало на думку? Я думаю про щось зовсім інше. Кінець вашої пригоди на ярмарку нагадав мені дуже гарну історію в бані, якої я досі не можу забути; така сама історія, точка в точку, її варт прослухати. О, ви пітнієте, реб Алтер! Посуньтесь, будь ласка, трошечки туди, то я лежатиму собі отак спиною до сонця і оповідатиму.

Алтер витирає рукавом сорочки піт з обличчя, витягає з бічної кишені свою порцелянову люльку з якоюсь намальованою на ній красунею, прочищає дротинкою, що висить на ланцюжку коло томбакової покришки люльки, коротенький чубук, оздоблений морськими черепашками, закурює, потім, глянувши на намальовану красуню, простягається на весь свій довгий зріст під деревом. Я прокашлююсь, одсуваюсь і починаю мое оповідання так:

ґ

У глупській мурованій бані проживав здавна парубок Фишка Кривий. Хто такий Фишка, звідки він,— це ні мені, ні будькому не спадало на думку дізнаватись. Нічого! Крутиться створіння, Фишка, як усі інші безпритульні душі його стану, що показуються у нас, ніби з доброго дива, неначе губки, одразу готові, з усіма вихилясами, і ніхто не бачив, як вони потрошку зростали, жодного натяку про це навіть не було... Сидять собі десь у закапелках бідняки,

народжують нишком дітей—кому з цього клопіт?—плодяться й множаться. Великий, нівроку, урожай. Малеча підводиться на ноги і раптом з'явлюється у світі свіженькі-маленькі люди: Фишечки, Хаечки, Хаїмки, Йоськи, голі босі, у лапсердаках, плутаються скрізь під ногами на вулицях, у хатах, в синагогах.

Дуже великою особою Фишку не можна назвати. У нього велика пласкувата голова, широкий великий рот з жовтими кривими зубами, говорить шепеляво, не може виразно вимовляти „р“ і дуже кульгає на одну ногу. Фишка був уже літній; як на нього, він міг давно вже оженитися і ошасливити свій Глупськ кількома дітоньками; але така вже його нещасна доля, за нього забулися, і він, як завалищий сорт у нашій книжковій торгівлі, зробився тухлим крамом.

Про нього забули навіть під час шукання рекрутів на холерних наречених, себто коли глупська община хапала нещасних калік, драбів, старців і оженювала їх на кладовищі між могилами з абиякими дівчатами, щоб таким чином припинити епідемію. Замість нього община вперше вшанувала весіллям відомого каліку Йонтела, що посуває свій зад за допомогою двох маленьких дерев'яних стільчиків у руках, його спарували з бідною жінкою, добре відомою тим, що має великі, наче лопати, зуби, без нижньої губи. Холера дуже злякалася їх, і після того, як вразила від страху багатьох людей у Глупську, накивала п'ятами та втекла... Другого разу обрали міського дурня Нохемце. Дурень на кладовищі перед цілою громадою поважних євреїв укрит голову тієї дівчини, голова якої з дитинства вкрита, вибачайте на слові, короною і про яку є чутка в місті, що вона хлопець. Люди, розповідають, дуже розважались на їхньому весіллі, бенкетували і випили ціле море горілки між могилами. От, казали вони, нічого! Нехай євреї плодяться, нехай єврейські діти на злість холері множаться, нехай бідні каліки теж мають утіху... Але не про це йдеться. Словом, про Фишку община забула. У Глупськ знову прийшла холера, а Фишці це все таки не допомогло. Він лишився парубком, як і раніше. Навіть тітка без носа, яка має звичай гопкати посеред вулиці в той час, коли її музикант рипить на скрипочку, приспівуючи при цьому тоненьким голоском, збираючи милостиню в тарілку, щоб каліки, жебрачки, бідні дівчата, боронь боже, не засиділись у дівках до сивого волосся,—навіть ця милосердна добра тітонька забула про Фишку і дозволяла йому жити без жінки. Авжеж, це велика кривда, шкода живої істоти, але, мабуть, така вже була його доля. Фишка звичайно ходив босий, без кафтана, тільки

груба латана сорочка і довгий заялзений лапсердак та штани з грубого полотна з багатьма фалдами. Його обов'язком було ходити вулицями й гукати: „хазяїни, до бані йдіть!“— у п'ятницю, і „жіночки, до бані йдіть“— у середу. Улітку, коли з'являлася городина, на єврейській вулиці чути було його тоненький голосок: „Євреї, сюди! Молодий часничок, євреї!“ У бані він доглядав одіж, підносив ряжку з водою, запуслав брудну сорочку в рукав із зав'язаним узлом всередині, майстерно подавав жаринку, перекидаючи її з однієї руки до другої, щоб прикурили цигарку, і діставав за це аж цілу черству копійку чи півтори. Фишку через це вже вважали до певної міри в священницькому стані і він мав право на певні речі, як от: йти разом із лазнюками по хатах, збирати гроші на свята „пурім“, „хануке“, приходити з компанією на обрізання і взяти чарку з пряником, а на „пейсах“ ходити з торбиною та збирати у хазяїнів шматки маці. Я дуже добре знав Фишку, полюбляв заводити з ним розмову і частенько мав велику втіху від його слів.

Він зовсім не був такий дурний, як це здавалося.

Буваючи в Глупську, я насамперед відвідував муровану баню, попрудити речі, карпетки і попарити кістки на верхній лавці. Кажіть собі що хочете, це найкраща насолода для мене. Що є кращого, ніж паритись? Кажу вам виразно ще раз, навіть зараз я б мав велику втіху від упрівання, якби сонце не било мені просто в очі.

— Посуньтєся трохи, реб Алтер! Посуньтєся, будь ласка, трохи далі! О, у вас, нівроку, рясний піт! Посуньтєся, будь ласка, ще трохи, отак, отак.

— Ну, годі, годі з цим!— відказує Алтер сердито,— я вже лежу, здається, добре. Не тягніть, прошу вас, за душу і розкажуть коротше.

— Маєте час, реб Алтер. День ще великий,— озиваюся я і розказую далі:

— Коли я був кілька років тому у Глупську і здалека на вулиці побачив Фишку, то мало не остовпів від здивування. Фишка мій, бачу, виступає кривою ногою, одягнений як барон у новесенький черкаський кафтан, у нові черевики і панчохи. На голові великий чорний кашкет, а на грудях у нього вилискує щойно спід голки лапсердак з твердого накрохмаленого ситцю з великими червоними квітами! Що б це могло означати?— думаю я собі.— Може громада все ж таки обрала його на холерного нареченого? Алеж до Глупська того року холера не приходила. Не тому, що почистили річку, прибрали купи смердючого багна і подохликів кішок з вулиць, або тому що хазяїни ухвалили наперекір

старому звичаю далі не висипати сміття і не виливати помиї під носом, перед хатами? Боронь боже! Як це можна навіть таке подумати на єврейську громаду! Але що ж? Це просто було чисте диво... Євреї, правда, і тоді теж скаржились на живіт, потрошку вмирали. Але це було так собі, невеличка пошесть. Це приписували зеленим огіркам. Бідні люди з великим апетитом накинулись на молоду городину і... хвалити бога, він милостивий... Але не про це йдеться. Тим часом, поки я про це думав і дивувався собі так, Фишка зник. Саме тоді, не проти ночі будь сказано, мені дуже кололо в бік. Давно вже я не ставив собі банок, не пускав крові, хіба що з десяток п'явочок за кілька місяців!.. Ну, то я поклав собі другого дня піти задалегідь у баню, там я проведу добре кілька годин і вже про все довідаюся... Не лише про Фишку, а й про інші важливі справи: про політику, чутки і все, що трапляється на світі і в місті. Єдине місце для єврея довідатись, висловити те, що бурчить всередині у тебе, і в відповідь дізнатися все про інших — це баня. Там довідуєшся про багато секретів, там закінчують силу справ, і вирує там ще більше, ніж на ярмарку. Туди треба прийти у п'ятницю, то можна побачити гарні речі: в одному кутку сидять лікарі з своїм інструментом, навколо них багато євреїв. Один лікар голить голови, другий лікар бритвою розпанахує спину, ставить банки одному, знімає поставлені банки в другого, і кров річкою лється на підлогу, під ноги людям, змішується з листям віників і постриженим волоссям. Лікарева свічка горить і розтоплюється, сердито бризкає полум'ям білого кольору... На стінах, під стелею коло печі висить як у найбільшому магазині різне вбрання: сорочки, панчохи, різного гатунку лапсердаки, всякого сорту штани, кафтани, капоти, а також круглі плісові кашкети. З верхньої лавки чути страшні крики. Частина євреїв лежить там без сил, зітхає і стогне, частина — озброєна віниками і кричить: „Гвалт, люди добрі! Гвалт, згляньтесь! Гвалт! Гвалт, пари!..“ У бані стає холодно, всі кричать і ніхто не простягне руку, щоб полити розпечений камінь, аж поки знаходиться якийсь малий паливода і робить спеку, як у пеклі, задихнутися можна. Двоє виснажених євреїв б'ються в кутку за ряжку, видираючи її з рук один в одного, лаючись просто страх! Худорлявий меламед, що блукає тут без інструменту, мирить їх — і всі троє вмочають свої заялозені хустки та миються з однієї ряжки. На покуті сидять купкою шляхетні, порядні євреї, багатії і говорять про діла, про важливі справи: про таксу, про теперішніх зухвальців, про набір,

про вибори в гласні, в рабини, про п'яте, десяте і про нового поліцмейстера. До них підкрадається котеням якийсь гарний єврей і заводить розмову про талмуд-тору¹, про нові лихі закони, про гріхи в місті і переказує щось таємничо кожному на вухо... Раптом підходить один здоровенний хлопчина, що гострить зуби на посаду гласного, і запрошує з улесливою посмішкою на верхню полицю найповажнішого єврея, що має силу в місті, якого він хоче на славу випарити своєю власною персоною. Цей поважний єврей теж зазирає на якусь посаду, де можна пожитися, то й собі запрошує улесливо іншого багатія на верхню полицю. Всі вони злазять туди, вінички вимахують і справи влаштовуються... Завдяки цим поважним людям у бані стає жарко. Старі і малі, дорослі і малеча хапаються до рязок. Всі стогнуть, айкають, поцмокують на різні голоси і тоді я вилажу ген-ген високо в куточок сам один і починаю парити собі кістки досхочу.

— Ой, реб Алтер, посуньтеся! Хоч трошечки туди, туди трошки, на північ!..

Алтер дивиться на мене, як на якусь напасть, знизуючи плечима: ну-ну!

— Не поспішайте так,—умовляю я його,—чого це ви так часу не маєте? Зараз, зараз, ось тільки трошечки спочину.

VI

Алтер щось дуже довго порався коло мундштука, що був ущерть забитий. Потім одкрутив його від люльки, роздратовано лаючись, встромив замість нього гусяче перо, закурив знову свою люлечку—пуф-пуф-пуф—і, наче димар, випустив цілу хмару диму. Я трохи вирівняв старі кості і знову почав розповідати.

— Другого дня я прийшов до бані заздалегідь, набагато раніше, ніж люди почали потроху збиратися. Берл лазнюк сидів на лавці між ряжками, поставленими наче башта одна на одну, і перев'язував вінички, переглядав листя з таким серйозним виглядом, як жінка перебирає горох. Недалеко його стоїть коло печі Цик наглядяч, єврей з великою бородою, що на цьому хлібі вже років з тридцять, тільки те й робить, що, склавши руки, доглядає покладене вбрання,

¹ Релігійна школа, де вивчали талмуд.

зичить кожному, хто виходить з бані, „на здоров'я!“ і з цього має на прожиття. Він позіхає вголос, простягаючи при цьому руки вгору, підраховує, скільки жінка вимагає на суботу, розмовляє з Берлом про теперішні нещасні заробітки, глузує з кожного з хазяїнів окремо, висміє кожного: цей — такий, той — сякий, немає тих людей, що колись, зовсім не та баня, що раніше. Менше як три копійки найбільший скнара не давав, а тегер... — спльовує він і закінчує: — тепер хай вони всі здохнуть!

Берл і Цик зустріли мене бучно, давно таки не бачились, і я був для них дуже приємним гостем.

Ми завели розмову про багато речей і я поступово перейшов до Фишки. — Де, питаюся, наш Фишка?

— Фишка! — відказує Берл, трусонувши віничком, — ого! Фишка вийшов у люди, хазяїнує, він щасливий.

— Фишка, — каже Цик, похитуючи головою, — Фишка тепер великий пан! Багато хто хотів би й собі такого!.. Ну, Фишка! Він сам ніколи такого не сподівався.

От що мені Берл нарешті розказав:

— Одного разу в четвер, зітопивши всі печі і дуже^е наморившись від роботи, лягаю я собі з хлопцями у бані на лавки, щоб трохи дух перехопило. Крім нас там лежало ще кілька євреїв-нероб, що проживають тут. Отож лежимо собі так спокійно, куримо й розмовляємо досить весело, коли чуємо хтось під'їжджає так начебто до нашої бані. Ну, під'їхали — під'їхали, що нам до того? Не встигли ми оглянутися, як заходять трое кремезних здоровил, всі в один голос: „Добривечір, євреї! Де Фишка? Давайте сюди Фишку!“ Тут я вже трохи навіть злякався: що це за мова така: „Давайте сюди Фишку!“ Але одразу ж я собі подумав, що тут страшного? Фишка, боронь боже, не злодій, великих справ Фишка теж не має, а коли навіть ці люди хапуни, чого ж Фишці їх боятися? Нема чого, як позаторшнього снігу. З його гарними якостями Фишка, хвалити бога, забезпечений, його в рекрути не візьмуть.

— Фишка потрібний вам? — озивається мужньо, — його зараз немає, але скажіть мені, дядечки, нащо вам здався Фишка? Цікаво знати.

Євреї презираються з хвилинку, потім один виступає наперед і каже до мене: „Будь ласка, ми вам скажемо. Чому ні? Цим, боронь боже, нічого соромитись. Це єврейська справа. Річ ось у чому:

— Сліпу сироту адже ви знаєте? Сліпу сироту, що сидить уже з давніх часів коло мертвої сьнагоги, при старому кладовищі і просить милостиню, співаючи відому пісеньку.

яку один з мастаків склав про неї. Оця сама сліпа сирота зосталася цього року вдовою. Вона квапилась швидше заручитися з якимсь носієм, зобов'язалася одягти його по-хазяйському і давати йому на утримання та ще й трошки готівкою. Сьогодні мало бути весілля. Наготували добру вечерю: горілку, білий хліб, рибу і смажене м'ясо. Жирний суп з курятини, як звичай велить у євреїв. Це чимало коштує. Коли все було готово, і наречена причепурена, вдягнена, сяє, світиться як єврейська дочка, пішли привести нареченого до шлюбу. Але це золотко, чуєте, з хати зник! Чекають годину — немає. Чекають ще годину — не приходить, наче за водою пішов. Що, нарешті, виявляється? Хлопець, згорів би він, передумав! Тому що його баба, яка вже стільки років за куховарку у нашого багатія, хай здоровий буде, плаче, мордується, лементує, галасує, що це весілля ганьба для неї. Вона все таки стільки часу служить у тутешнього багатія, знайома з усіма хазяїнами в місті, що приходять до багатія через кухонні двері. Це вам не абищо: куховарка в родині багатія, яка має у м'ясній крамниці найбільшу пошану, до якої приходить молодший кантор синагоги на „пурім“ читати їй історію Есфірі на кухні, а Рикля, що вголос читає молитви в жіночій синагозі, п'є в неї склянку цикорія на новий рік після обіду. Чому ж це онук хоче на старості її літ так зганьбити все її почесне життя? Ні, хоч убийте його, ріжте на шматочки — нічого не допомагає. Він не хоче цього шлюбу, не хоче нареченої. „Насипте мені, каже він, солі на хвості, позивайте перед міським цапом!“ — Ми всі лишилися ні в сих, ні в тих. Але всім жалко не так нареченого, як вечері. Що зробити з вечерєю і з такою силою риби і смаженого? Ми, упорядчики, за цілий день намордувались, набігались, робили, трудилися. Нам ще належить і за сватання. Шкода, стільки праці, нашої праці, нашої роботи! Ми думали-думали, міркували-міркували, і нам спало на думку: Фишка! Нехай він буде нареченим. Чим це погано? Що його обходить? Оце ж ми зараз прибули сюди, щоб взяти його негайно до шлюбу замість того носія.

Тим часом, поки вони отак розповідають, приходить Фишка. Ми взялися до нього, схопили це гарне створіння, недовго розводячись із ним, не питаючи його. Іди, хлопче, хворими ногами, годі пастися, іди, хлопче, до шлюбу! — Все це зробили швиденько ще перше, ніж Фишка встиг навіть оглянутись. Товариство мало гарну вечерю, іло, пило досхоchu і бажало щастя новому подружжю.

Фишка, отже, ходить тепер у черкаській капоті, в якій

мав ходити носій, і став дуже гарним хлопцем. Його робота тепер — виводити щоранку свою жінку, сліпу сирітку, на її місце при старому кладовищі, а присмерком одвести її звідти назад додому. Їжею і питвом Фишка цілком забезпечений, його жінка — козак - дівка, має постійний добрий заробіток у руках. Парочка любиться, не вбачаючи одно в одному ніяких дефектів.

— Ось це, реб Алтер, розповів мені Берл. Бачите вже, — озиваюсь я, — що на світі може трапитись? Як спаровують у наших євреїв кульгавих з сліпими, як справляють шлюби, з'єднують пари, навіть? Щоб діячі наїлися, напились! Отак буває у вбогих людей, у бідняків і так само у багатіїв. Там так само частенько відбувається таке недоладне сватання. Зрозуміла річ, задля іншої вечері з іншим смаком. Але не про це йдеться. Не журіться, слово честі, реб Алтер! Якщо вам не пощастило засватати парубка за парубка, зате вам пощастить, дасть бог, з'єднати когось іншого шлюбом. Тільки не занепадайте духом. Нічого, слово честі! Я бачу, ви здатні, ви піймали суть справи одразу ж таки, як добре вчений. Навпаки, ще б пак, ви почали своє нове діло дуже добре, як видатний сват. А те що парубок... Ну, бе, слово честі! Затє, коли вже десь нанюхаєте дівчину, все вже піде як по маслу. Сліпа, німа, крива — іди, доню, іди в щасливий час до шлюбу! Друкар править борг, шкапа вимагає їжі, дівчина моя мусить заміж вийти, моя жінка народила хлопчика в щасливий час, — іди ж, доню, іди, посувайся до шлюбу!..

— Посуньтесь лишень, реб Алтер, трохи далі. О, ви, нівроку, уприваєте, як бобер! Упривайте, упривайте на здор'ячко.

VII

Словом, коротше, як би там не було, а покищо погано! — зітхнувши, каже Алтер, ніби сам до себе, похмуро, засмучено, і великі краплі поту виступають у нього на обличчі. Він підводить очі, зиркає на мене з якимсь таким зворушливим повискуванням, з жалісливим обличчям, наче немовлятко дивиться на матір, коли хоче циці. Алтер, бідолаха, мав на думці заробіток. Його вабило зробити зі мною якийсь гешефт, бо де це чувано, щоб лежали два євреї з бородами серед білого дня так собі, без діла! Коли б два євреї опинилися, приміром, десь на занедбаному

острові, де, крім них, немає живої душі, то можна бути цілком певним, що один з них відкриє з часом крамничку, а другий—теж якесь дільце, обидва між собою торгуватимуть, один в одного боргуватиме, даватиме на комісію і один коло одного потрошку зароблятимуть. Алтер одразу ж таки запитав:— „Що є у вельмишановного зараз у візку?“ Це мало означати: мамо, циці!.. Розпакуйте, реб Менделе, і покажіть свій крам!

Нічого не поробиш! Не можна лінуватися. Я виймаю свій крам, Алтер свій, і беремося смачно до діла. Сортуємо, міняємо, я даю Алтерові на обмін майстерні книжечки з короткими рядками, яких я—ох, лишенько!—хочу здихатись; але він не дурний і не хоче їх навіть у руки взяти.

— Завалящий товар! — каже Алтер, скривлюючись,— лахміття якихось зацвілих нероб, бідних грішників! Чого тільки вони там понаписували! Для кого? Ніхто з людей не розуміє в цих книжках ні слова. Якась турецька, прости господи, мова!.. Раз я уже зробив дурість і повіз такий лежалий товар. Фе, слово честі! Давайте сюди, реб Менделе, щось путне!

Я йому викладаю мій асортимент, сорт за сортом, старий все маніжитья, знаходить дефекти. Але до одного сорту він відчув велику охоту і наче прикипів до нього. Це справді було щось надзвичайне. Сторінки — найрізноманітнішого кольору і не одного розміру. Літери трохи стерті, різного шрифту. Верстка навдивовижу, вузенькі смужечки, надруковані маленькими буквочками з боків, ширша смужка більшим шрифтом — усередині, а знизу живіт з дрібнесенькими літерами, насадженими, як мак, а між усіма цими клаптиками простягаються вздовж і вшир стежечки, як білі вузькі стрічечки — всі ті гарні прикмети, які так любляють євреї в наших місцевостях. Багато було і переплутаних сторінок. В цьому весь смак: нехай читач ламає собі голову, мучиться і зрозуміє. Так собі просто, коли все як належитья в книжці, то її прочитає навіть грубий невіглас... Про помилки годі й казати, це ж напевно повинно бути. Та й кого це обходить? У єврея добра голова, нічого, не захворіє, як помучиться і здогадається, про що тут ідеться. Алеж мова, мова була там напрочуд гарна, ніяк не зрозумієш її! В акурат за єврейським смаком. „Оц-койцец“¹ адже теж непогано, приємно читати, алеж мовою „Оц-койцец“ пишуть у нас звичайно багато інших людей, і все таки можна її якось

¹ Оц - койцец — так починається одна з римованих святкових молитов. Зразок малозрозумілої пятаканини.

розкусити, в торопати, що нею мають на думці. Що ж у цьому цікавого? Чим тоді мене хочуть здивувати? Найкраще для єврея це таке, від чого голова йде обертом і чого ніяк не зрозумієш. Коли чогось не розумієш, то, певно, в цьому мусить бути щось таке... Але не про це йдеться.

Мій Алтер хапає цей сорт краму обома руками і видно, що аж труситься. Потім міняємо житомирські молитовники на віденські, ханукальні лампочки на суботні мідні свічники і бершатівські лапсердаки на дитячі ярмулки. Обидві сторони з усієї цієї операції і копійки готівкою не бачили навіть краєчком ока, але zostалися страшенно задоволені від самого тільки процесу торгівлі. Аджеж щось робили, гендлювали, займались торгівлею, не сиділи марно. Алтерова похмурість, наче дим, розтанула.

Видно було по його обличчю, що ярмолинський ярмарок з нещасною пригодою зник у нього з пам'яті, він щось нишком підраховує на пальцях, підвівши вгору ліве вухо так, наче в його голові підраховує бухгалтер, до якого він добре прислухається, і, певно, підрахунок показує невеличкий заробіток, дасть бог, бо губи Алтера розкриваються широко і спід його густих вусів вилискує солодка посмішка.

Тим часом смерклося, настає час передвечірньої молитви. Смачний вітрець подуває легенько, а на небі показуються невеличкі хмарки, яких, мов дорогих гостей, вже довший час видивлялися. Деревач почали поволі похитуватись, одно до одного нахилити голови і провадити між собою бесіду своєю мовою після того, як вони так довго тихо мовчали. Вітрець розбудив сплячі хліба, всі колоски схопилися, мов маленькі діти, з шелестом і розцілувалися дуже дружньо. Божі створіння ворухнуться скрізь: на полі, у лісі, в повітрі. Одно по одному виступають співочі пташенятка, на вітах, деревах, низенько і досить високо, чепурять пір'ячко: терне дзьобиком, хитнеться і почне солодкі співи співати, цвірінкати. Метелики, пишно вбрані в атлас, оксамит, маре - антик і блискучі коштовності, вступають у танок, кружляючи в повітрі, підносяться, крутяться і маніжаться. Два буслігвардійці з довгими червоними ногами стоять на траві, задержавши голови вгору, і дивляться пиховито. Якийсь паливода, птах, жартує, перелітає з одного дерева на друге, робить „ку - ку, ку - ку!“, ніби грається в піжмурки. Йому відповідає споміж пшениці й жита якийсь інший птах: „Пік - бер - вік, пік - бер - вік!“ ніби кажучи: ніколи зроду мене тут не спіймаєш, хоч насип мені солі на хвіст, ідїть собі, дядечку, далі, і пішов, пішов!.. Недалеко у лісочку тріщить соловей, розливається на все своє горлечко, пускає солодкі трелі

і грає — просто насолода: Кожен, хто тільки може розкрити рота, підтримує всесвітньо ушавленого кантора. Навіть жаби в ставках десь терликають, навіть мухи, бджоли не мовчали, а жук, зухвалий рогач, літаючи, дзижчав. Це був такий концерт, на який можна було білети купувати, щоб послу-хати... Весь світ ніби ожив і весело всміхається. Радість, насолода слухати, споглядати, нюхати солодкі запахи, що допливають звідусіль.

— Реб Алтер, як хороше! Реб Алтер, яка краса! Щось смокче за душу, щось промовляє до серця: божий світ гарний, божий світ живе! Тягне і вабить кинутись туди, туди, з руками й ногами...

— Реб Менделе, бе... Реб Менделе, ет... фе!—скривлюється Алтер, зиркнувши на мене,— час уже молитися. Не забувайте, лишень, у вашому захопленні сьогоднішню сумну молитву „анейну“.

Я зав'язую панчохи, підперезую пояском капоту і починаю казати молитву фальцетом, досить весело. Мій Алтер, хай здоровенький буде, підтримує мене одразу басом, бере на грубу струну, і ми вдвох славимо господне ім'я в той час, коли всі коріння і листя на полі, всі звірі і птахи в лісах славлять господа, співають гімн.

Ще на самому початку молитви, в якій Алтер перерахував цілу аптечку прянощів і зілля: г а х е л б н о — чортове зілля, в е г а л в о й н о — чебрець, г а ц і п о й р е н — коріння рівне як ніготь, інбир і колоски шафрану,— він видряпав спід передка маленьку мазницю з смолою.

З молитвою він покінчив досить швидко і коли я ще до середини не дійшов, він уже мазав колеса.

— Не гайтеся, реб Менделе, робіть це коротше,— підганяв мене Алтер,— візьміться до вашого воза, а я тим часом піду по коней, час уже їхати. До ночі ми ще можемо далеченько заїхати.

Алтер одразу ж таки пішов, а я взявся до свого воза, щоб зробити з ним все, що слід. Я не поспішав, змазував колеса по-хазяйському, не шкодував дьогтю, оглядав вісі, кожну дрібничку окремо. Це тривало чимало часу, а мій Алтер не приходив. Коні, мабуть, зайшли далеченько в ліс і добре попаслися. Так я собі думаю і дивлюся на сонце, що ось-ось уже має сховатися. Я стою собі далі чимало часу. Сонце вже сіло, і останнє проміння злазить построху з дерев, на яких воно оце тільки так сяйно весело бавилось, каже лісові: на добраніч!..

На мене нападає якийсь страх. Може Алтерові зробилося млосно? Це ж не смішки, стільки упрівав, після такого

довгого дня посту! Може він там десь знепритомнів або може хтось напав на нього там? Це ж ліс, пустинне місце, остронь шляху! Не можна так залишати справу, треба піти поглянути.

Я набираюсь мужності і йду в ліс. Іду й шукаю, — алеж марна праця. Алтер і коні наче в воду канули. Я вже зайшов глибоко в ліс і приходжу, нарешті, до якоїсь довгої вузької долини, що перетинає переді мною ліс на дві частини. Долина заросла очеретом і якимись колючими, як будяки, деревцями, і простягається однією стороною до шляху, а другою кудись інде, ген-ген далеко, казна куди. Ліс стоїть і спить, укритись якоюсь темною завісою. Навкруги тиша. Тільки коли-не-коли чути, як два високіх деревця, близькі сусіди, шепчуться, нахиливши голови, лоскочучи при цьому нишком одно одного гілками; або як листя десь тріпочеться, торкається одно одного, ніби їм щось кортить і не дає спокою. То говорить ліс спросонку. То сниться йому вчорашній день з усіма пристрастями і радістю його. Шорох сухих галузок там — то сняться йому бідолашні дерева, передчасно вирубані. Звук падіння чогось з височини — це означає гніздо з молодими безневинними пташенятками, яке шуліка раптом зруйнував, і це там таки тремтить листя, над мертвою матір'ю і забитими дітоньками, що сняться зараз лісові...

Ціла хмара похмурості насувається на ліс, а також на мою душу. Сила уяви, фокусник, уславлений на весь світ брехун, махлярує по-шахрайському якесь дільце, комісію між мною і долиною, перед якою я стою і розглядаю її. Я дістаю від неї цілий транспорт дивовижно страшних картин, а з моєї голови-фабрики виходить отой самий крам, перероблений на інший манір з силою нових чудних речей, туди й назад. В одному транспорті прибуває до мене звідти мрець, забитий Алтер Якнегуз, і кістки наших коней, два падла. У мене в голові це майстерно перероблюється і одразу ж таки швидко, спритно, з тисячею оздоб транспортується назад з розбійником, червоним, здоровим, і вовк з страшними зубами на додачу до нього.

І коли я вже збирався зійти в долину, мені раптом уявляється в думках таке: візки стоять там у полі напризволяще, з усього нашого нещасного майна може, боронь боже, і згадки не лишиться. Не завадило б раніше глянути. Дуже можливо, що Алтер вже давно повернувся з кіньми і непокоїться зараз за мене. Ця думка опанувала мене і стала виразніша. Надія дедалі більшає, більшає, поки роздирає густі хмари страху, і мені трохи яснішає на серці. Я швидко подаюся назад.

VIII

Господь допоміг, я щасливо прийшов і не зламав собі ніг при всіх падіннях на дорозі, коли, поспішаючи, наражався на дерева. Підводитись після падіння в лісі не так соромно, як у місті, де люди стоять і сміються. Отже, я щоразу чемненько, з великою втіхою підводився з землі і хвалив бога, що все гаразд. І коли божа милість уже така велика наді мною, я мав право сподіватися, що, мабуть, повернувшись, матиму щастя побачити мого Алтера з кіньми. Але такої благоді господньої я не заслужив.

Алтера нема!

Я став, як обпечений. Дуже погано на серці! Хто зна, що з Алтером трапилось, де він там запроторився. Це його нещасна доля така, бо цілком очевидно, що тут щось негаразд. А тепер постає питання, з собою що робити? Що зо мною може статися? Розрахунок мій був такий: спродати у Глупську свій крам, набрати там щонайбільше сумних молитов і обділити ними всі довколишні містечка, як я завжди своїм звичаєм роблю. Адже почалися „сумні дні“. Часу мало, не можна й хвилини прогаяти. Якщо я тут затримаюсь в дорозі, євреї всіх цих містечок залишаться без сумних молитов!.. Уявляю собі тоді „сумні дні“: євреї впералися вже з молочною локшиною — поїли і крутого яйця, посипаного попелом, сидять сердито, насуплено на землі в самих панчохах з подертими п'ятами, блохи кусають, дітлахи наготовили будяків, щоб кидати, чекають тільки початку, хочуть почути гарне слово і раптом — немає молитов! Менделе, чорти його батька знають, десь зник, не привіз молитов!.. Десятеро євреїв на один молитовник. Штовхаються, лаються, блохи перемішуються, волосся заплутується: бороди, пейси повні накиданих будяків. Чути запах ячюк, локшини, що вилазить з горла кожного під ніс. З жінками ще так-сяк, вони беруть що б там не було, аби надруковане: молитву на новий місяць, закони, як патрати курку, агаду, яку розповідають на свято пейсах — байдуже! — їм усе однаково! Плачуть, тужать вголос на всю хату. А чого ще треба, крім проливати сльози?

Ой, кепська справа. Невесело, гірко на серці... Але не про це йдеться.

У розпач впадати все таки не слід. Треба щось чинити, не сидіти склавши руки. Треба ще раз піти шукати. Дивлюся на зірки і пригаду, що вже час поїсти. Беруся до

кошика, з горя перебалакую з пляшкою горілки, буль-буль-буль просто в рот. хапаю нашвидкуруч якусь закуску, так тільки, задля годиться; прощаюся з пляшкою, ще раз буль-буль-буль і подаюся швиденько в путь.

Я знов у лісі, знову коло долини і одразу ж таки в самій долині. Але не хочу брехати, я там не сам, на серці мені вже не так важко як раніше. Іду вдвох, розмовляю з приводу моїх теперішніх діл, і нічогенько, зовсім не засмучений!—Мабуть, коли я нашвидкуруч брався до пляшки після стількох мук і турбот, я перебрав міру і сьорбнув зайвину натщесерце, і майже нічим не закусив; закуска мені в горло не лізла, я давився кожним куснем. Цей зайвий ковток горілки мені ставав у пригоді, мов рідний тато. Він додавав гарту і зробив мене дуже балакучим під час моєї прогулянки, прости господи. Такий уже мій звичай завжди, від зайвої чарочки на пурім чи інше свято з мене сиплються слова як з дірявого лантуха. Я говорю до стінки і всміхаюся при цьому дуже солодко. Добрячий і лагідний, хоч до чиряка прикладай мене. Тоді розтягається моє тіло далеченько, воно стає якесь легке, рідке, як лемішка. Навколо нього теліпаються з усіх боків якісь часточки Менделе і не знати гаразд, де найважливіша, центральна чаплинка, за яку слід ухопитися. З мене тоді, здається, стають два Менделе. Один у лісі, а другий у стрісі, спільні ноги божеволіють, не знаючи, кого слухатись. Один запитує, другий відповідає, слова приходять до мене, ніби збоку луна, назад таки в мої вуха, зовсім ніби і не мій голос, голос як з порожньої діжі. Але голову цілком я все таки не втрачаю, все ж якась пам'ять, наче крізь сон, у мене лишається.

— Добрий вечір!—вітаюся з поклоном,—куди це йдете поночі тут?—Ет... Дурні, осячі голови!—відповідає Менделе з доброю, солодкою посмішкою,—вони захотіли загубитися десь, захотілося їм. Сміха, слово честі!—Яма, реб Менделе, стережіться,—егеж, щоб я так жив, яма! Я упав уже навіть раз. В двадцятий, здається мені, вже раз.—Підведіться ж, будь ласка! Не годиться так розлягатися.—Красенько дякую, земляче Я батогом вже намацую далі... Сміха, слово честі, деревця ідуть! На здоров'ячко!.. Ходімо за компанію. Фе, не дряпайтеся!.. Ай, знову дряпонули! Фе, фе, очі трохи не викололи мені, тьху!—плюньте, реб Менделе, на них! Їх швидко здихаєтесь ви. На стежечку виходьте тут, будь ласка, на поле вільне.—Добре, вже тут я! Ай, місяць; мов діжа, гарний одеський місяць! Ніс з очима!.. Ша, святити місяць! Шолом-алей-

хем?¹ — Алейхем - шолом! — Шолом - алейхем? — Алейхем - шолом! І отак як я стрибаю проти тебе і тебе зачепити не можу... Стрибайте ж, дядечку,—гоц-гоц-гоц! Щоб так само мене не зачіпали вороги... Що до нас вони мають, що?—заплакав я раптом,—чим завинив я, що живу і їсти хочу? На, диви, тіло, прости господи, як тріска! Завжди хвороби, болячки... Теж мав матір, мене пестила, цілувала вона... Лишенько мені, я сирітка, сирота!—заплакав я ще голосніше.—Ша, ша!—відповідаю собі співчутливо.—Що тут поробиш? Як це не соромно старому євреєві з бородою, жонатому, що має багатьох дітей, плакати надворі перед місяцем! Ша, не годиться так, слово честі! Ша, чорти вас не візьмуть, нічого. Стережіться краще, ось пліт.—Егеж, щоб я так жив, таки справді пліт. Вже навіть добре вдарив мене. Що робити?—Треба перелізти. Ось так, отак.—Красенька подяка: я стою вже обома ногами на городі.—Здорові були, свате! Заходьте, будь ласка.—Не турбуйтеся, я йду. Який урожай! Боби, горох, огірків безліч!—Благословіть, дядечку, і покуштуйте, не примушуйте вас довго запрошувати.—Огірки — просто насолода! Смачні які!.. Га, ударили! Що означає цей удар? Звідки удар?

Удар був від здорового селянина, який ззаду схопив мене і дав добре зрозуміти, що в чужий город негаразд залазити. Цей удар означав, що чужі огірки брати вночі не можна. Від ударів, а можливо також від свіжих огірків, я майже зовсім витверезився. Я стояв з хвилинку заморочений, ніби прокинувшись від сну. Перше слово моє, цілком зрозуміло, було: гвалт!.. Одразу по тому я поклав про себе прикинутися простачком і запитав селянина лагідно його мовою: „Чи не бачили, чуєте, тут дядька з кіньми? Скажіть, чоловіче!“—Але селянин робить своєї, не хоче слухати, тягне мене за рукав, дав мені стусана ззаду і одно тільки приказує: ходім, ходім! Нічого не вдієш, іду. Не можна бути свинею. І так приходимо вдвох до якоїсь хати, біля якої стоїть запряжена на чотири коні бричка, і в вікнах світиться.

При вході до хати селянин штовхнув мене наперед, а сам став на порозі без шапки. Нічого не вдієш.

Я теж скидаю кашкета, чухаю собі голову і дивлюся, як нетутешній.

За столом сидить писарчук і пише, риплячи пером, що проситься щохвилини у чорнильницю, змочити трохи рота після того, як воно бридко ригає на папері. Писарчук має

¹ Привітання — мир вам.

з ним багато клопоту, кривиться і лає його при кожному вмочанні. Видно, що обоє мучаться, обоє незадоволені: перо — його важкою рукою, його грубими помилками, а писарчук — його страшними ляпками. Писарчук — на нього тиск, а воно — йому ляп... Посеред хати стоїть червоний кімбір з мідними гудзиками, якийсь чоловік, з черевом і насупленим обличчям, поблискує маленькими очима, а коли зіниця ховається під лоба, видно білок ока, повний крові. Він крутить довгі вуси і басом сердито говорить до якихось двох осіб, що стоять, опустивши голови, обабіч дверей. Один високий, з здоровенним карком, з поголеною шиєю і срібною сергою у лівому вусі, другий сухорлявий, з гострою борідкою, на серці бляха, тримає довгий ціпок обома руками, блимає оченятками і шохвилини вклоняється. Червоний кімбір гнівається на першого з цих двох людей, гримає: „В кайдани! До Сибіру такого старосту!“ а до другого: „Шкуру з тебе спушу, ти, соцький, такий-сякий, твою мати!“

Я стою ні живий ні мертвий. Мене кидає як у пропасти. Шумить у голові, дзвенить у вухах. Не чую і не бачу, що навколо робиться. Я не чув навіть як слід слів мого селянина, коли той скаржився на мене. Але коли червоний кімбір гарикнув на мене грубим словом своєю мовою, я одразу схаменувся і вже добре чув. Перед очима в мене вимахував кулак і чути було страшні слова: злодій, контрабандщик, трефний товар, кайдани, тюрма, батоги, Сибір!. Він раптом присікується до моїх пейсів і, перекривляючи мене, в великому гніві, рвучко хапає з столу ножиці і одним махом відрізує мені цілісінський пейс! — Я вмиваюсь сльозами, дивлячись на землю. Мій пейс, мій сивий старий пейс, що зростав зо мною з дитинства аж до старості літ, що зазнав разом зо мною доволі радощів і страждань на моєму житті. Мати пестила його замолоду, мила, не могла досхочу натішитись, поглядаючи на його чорні гарні кучері. Це була ozdoba мого обличчя за моїх кращих років, коли я був свіжий і дужий. Він передчасно, рано посивів з горя, бідолашний, і його сивина, боронь боже, не завдавала мені сорому. Обидва ми рано постаріли від упослідження, злиднів, самотності, гризоти, даремної ненависті і переслідування на світі. Кому, скажіть на милість, він заважав? Кому, скажіть на милість, зробило моє сиве волосся щось погане? — Серце плаче в мені, тишком кричить на гвалт, хоч не можу слова вимовити з розпачу. Дивлюся мовчки, наче овечка під час стрижки, а з очей кап, кап, сльози з горох завбільшки... Моя щока, що лишилася гола, дуже палає,

обличчя, мабуть, змінилося страшенно. Напевно жаль було дивитися на мене, бо одразу після цього в червоного коміра ніби відібрало дар слова, він уже розмовляв лагідно, поклавши обидві руки мені на плечі. Під мідним гудзиком, певно, ворушилося людське серце.

Мое сиве волосся і весь мій вигляд довели йому мою чесність і, ніби перепрошуючи мене, він з гнівом напався на селянина, що за якийсь огірок тягне стару бідолашну людину, гарикнув на нього і вигнав геть. Сам він береться до шапки, крутиться трохи на місці, кажучи тому, іншому слово, виходить потім надвір і одразу ж чути, що бричка поїхала.

Всі люди в хаті пожвавішали. Писарчук відкидає геть перо, посилаючи його к усім чортам. Староста і соцький випростовуються, підвівши голови, кожен махає рукою в напрямі до вулиці і очі їхні промовляють: Щасливого! Ідь, здоровенький, і щоб ми тебе більше не бачили!.. Староста перехоплює дух, чухається всією п'ятірнею в голові, спльовує спересердя і каже при цьому: — Ну й становий!..

Селяни порадили мені, після того як я їм розповів про своє нещастя, піти до корчми, що недалеко звідси. Там мусить бути зараз багато людей, які вертають з ярмарку: можливо, у них я щось довідаюсь.

Підіймаю свій пейс, ховаю його в кишеню, підв'язую щоку хусткою, кажу на добраніч і йду геть.

IX

Корчма була обложена з двору різними підводами і візками. Частина порожніх, тільки трохи соломи на них, а частина заповнена посудом і речами, як не проданими, так і купленими там, на ярмарку. На одному возі лежить у мішку свиня, вистромивши крізь дірку свій п'ятачок, і продірявлює голови своїм несамовитим деркотливим лементом. За возом, на якому повно нових личаків, нових глиняних горщиків, глечиків і макітер, стоїть прив'язана червоно-периста корова з одним рогом і щосили пручається, хоче звільнитися, щоб швидше повернутися до своїх старих товаришок у корівнику з радісною звісткою: не турбуйтеся, її ще не здихались; хвалити бога, що знову побачились у здоровому стані!.. Пара сивих з широкими животами, гарних волів стоять запряжені в ярмо, поважно

ворушать губами і смачно ремигають так, [щоб і на хвилинку, боронь боже, не припинити, неначе вони дуже заглиблені в важливу справу і розв'язують своїми волячими головами якусь велику розумову справу. Орендарева коза стоїть тим часом на возі, встромляє мимохіть голову в якусь торбинку, одразу витягає звідти повний рот, чмихає, крутячи хвостом, жує, ворушить щоками, похапцем трусить борідкою, швиденько оглядаючись на всі сторони. Старий, висохлий сільський собака, який живе на старості літ з милостині, без посади, з кульгавою ніжкою і ковтуном, що теліпається на хвості, підкрадається близьенько до воза, дивиться шанобливо, підходить ще ближче на кілька кроків, нюхає, шукає носом, знаходить якусь суху обсмоктану кістку, відбігає із знахідкою трохи далі, протягається на землі і починає трощити кістку, тримаючи при цьому голову трохи набік на передніх лапах. Коневі того воза набридло так довго стояти на одному місці і нічого не робити, тільки куняти, крутити мордою і похитувати вухами, то він надумав справити візит парі запряжених волів, що розкошують над мішком полови, і зробітись їхнім гостем на вечері. Але вісь його воза зачепилася за колесо іншого візка так, що віз мало не перекинувся. Другий кінь, вискочивши з голобель, наступив третьому коневі на ногу, заіржав і став дибки. Коза злякалася, швиденько зскочила і наступила сільському собаці на хвіст.

Він підхопився переляканий і, повискуючи, втік на трьох ногах. З превеликим трудом пробиваюся поміж усіх цих підвід, добре придивляючись, чи немає тут того, кого шукаю, і заходжу до корчми.

Все те, що робиться всередині корчми, я сприймаю по троху, одно по одному, за порядком, не в один раз. Перше частування дістає мій ніс. Одразу при вході, ще на порозі, ударяє мені в ніс гострий гіркий сморід горілки, махорки і людського поту разом. Коли ніс добре начхався від такої зустрічі, дійшла черга вухам. Галас, гармидер від змішаних докупи тонких, грубих, хрипких, застужених і порепаних голосів вкочується в них з деркотом, оглухнути можна. Коли ніс і вуха вже своє дістали, зазнали добрих мук, виступили на кін очі. Після того, як вони блукали в темряві серед рясного народу, не помічаючи нічого виразного, побачили вони здалека довгий дерев'яний стіл, а на ньому лойову свічку у глиняному свічнику, що світить червоним колючим полум'ям, оточеним жовто-зелено-синьо-сірими колами, мов радуга, зза гарячої пари і клубів диму, що стелються по хаті. Тільки згодом почи-

нають виринати з темного туману по черзі: носи, бороди, борідки, чуприни, цілі обличчя і постаті чоловіків та жінок, виринають купки людей, частина їх тримається на ногах, бо вони тільки по після четвертої, п'ятої чарки. Осторонь цілуються двоє п'яничок, з великої любові лаються неподобними словами. Біля них стоїть жінка босоніж, у короткій спідниці і вишиваній сорочці з великим вирізом і має втіху, ляскає то одного, то другого лагідно по спині, приказуючи при цьому: „Годі, додому, додому!“ Алеж п'яна пара ще умліває від любові, обіймається цупкіше і падає. Інші сидять на довгих лавах перед пляшками і закускою, два куркулі чаркуються один з одним і обидва, як то кажуть, уже добре хильнули. Один якийсь великий поклонник зеленого змія, постійний відвідувач корчми, вітається здалеку, посмоктуючи свою люлечку, з цими двома приятелями, то з тим, то з іншим і приказує: „за ваше здоров'ячко, за ваше здоров'ячко!“ хоч ніхто на нього навіть не оглядається. І тільки наостанку виринає рухлива, жвава, у побляклій кацавейці і в якійсь хустині на голові шинкарева жінка своєю власною персоною, коло бочок, пляшок, келешків, чарок, в'язок бубликів, зварених ячюк, сухих рибок і шматочків затверділої печінки. Рот у неї не закривається ні на хвилину, руки теж ні на мить не спочивають у розмові, балакають з кожним окремо, дають і одержують гроші готівкою, або застави, або крейдою пишуть на рахунок того чи того смужечки і кружальця.

Я тиняюся як чужинець серед усього цього люду, пробую заговорити з тим чи з іншим, виходить за Алтеровою приказкою: словом, коротше, нічого.

В корчмі рідшає, люди починають роз'їжджатися, а я подаюся до хазяйки, держачи батіг під пахвою просто перед її очима. Це я роблю навмисно з певним наміром, бо корчмарки взагалі люблять візників, підлабузнюються до них горілкою, їжею і ще дечим, щоб вони завозили до них пасажирів. Батіг був для мене захисником і надавав мені принади в хазяйчиних очах. У нас почалась така розмова.

— Добри вечір!

— Доброго здоров'я.

— Де це ваш чоловік?

— А нащо вам здався мій чоловік?

— Просто так собі.

— Може я вам заміню його?

— Та... Будь ласка!

Туди-сюди, розбалакалися неквапливо, я їй розповідаю про нещастя, що спіткало мене, про своє теперішнє стано-

вище. Вона розважає мене, зітхаючи, підперши голову рукою і два пальці на щоці, одно приказуючи: „Яке горе!“ і знову зітхає. Я йду їй назустріч, розповідаю все: хто я, як мене звати, чим торгую, а вона, з свого боку, осипає мене словами, розказує кожну дрібницю, все, що в неї під нігтем, про свого чоловіка недотепу, про дітей і заробітки... Ми стаємо добрими знайомими. Підраховуємо, що ми навіть далекі родичі! Вона зветься Хая-Трайна, в пам'ять жінки мого дядька з матеріної сторони. Яка радість! Вона допитується про мою жінку, про дітей, про кожного окремо, і коли на це прийшов чоловік, вона йому передає радісну звістку, похапцем, одним духом: у нас гість... дорогий гість, реб Менделе Мойхер-Сфорім!.. Мій родич!— і закінчує пиховито, звертаючись до свого чоловіка і взявшись обоми руками в боки:

— Га, може думаєш, що взяв мене з стайні! Нічого, мені, хвалити бога, нічого соромитись перед людьми, можеш, слово честі, пишатися з моєї родини.

„Та, владарю небесний!— думаю я собі,— нехай буде так: Саул шукав ослів і знайшов царську корону, я шукаю коней і знайшов Хаю-Трайне!..“

Чоловік Хаї-Трайне був собі єврей з довгим носом. Ріденька борідка, пейси і брови— біляві, як клоччя. Мовчачи, він теліпає язиком і перше, ніж береться щось сказати, спочатку так довго теліпає ним, що, дивлячись на нього, розумієш, що означає слово телепень... Вітаючись зо мною, він щось бурмоче без слів, і з усієї його поведінки я одразу пізнаю, що він лежить під черевиком своєї жінки і тремтить перед нею, як у пропасниці. Потім з часом виявилось, що його в цій місцевості прозивають: Хаїм-Хоне Хаї-Траїнин, а сама Хая-Трайне зветься: Хая-Трайне-козак.

— Де це ти там досі пропадав?— бере Хая-Трайне чоловіка на цугундер.— Куди це тебе, недотепу, нечиста сила носила? Чи чули ви таке, чи бачили!.. Щоб покинути хату з усім господарством, і байдуже... Нічого, реб Менделе своя людина. Перед ним можна сказати, який ти у мене непутящий! Що то за кара! Чиста кара божа! Дивіться! Стоїть як глиняне опудало і теліпає язиком...

— Ти ж сама мене, сама послала до Гаврила по мішок картоплі, послала мене!— виправдується Хаїм-Хоне, спершу облизавшись язиком.

— А ребе¹? Твій гарний ребе не здох би, коли б сам приніс мішок з картоплею. От тільки їсти вміє за десятьох.

¹ Ребе, або меламед — учитель.

— Ребе ж пішов, ребе, одвести перисту корову з телям у поле, одвести!— намагається Хаїм - Хоне пояснити жінці.

— От, мовчи вже, мовчи, телпай краще вже язиком своїм!— каже Хая - Трайне, сердито дивлячись на чоловіка. Потім звертається до мене з цілою промовою про те, як вона терпить від кожного. Коли б не вона, уся хата давно б пішла шкереберть. І все при цьому приказує: „Нічого, вам можна все сказати як татові, ви ж родич, реб Менделе!“

Я пробую помирити їх і підсолодити чоловікову долю перед Хаєю - Трайне. Задля миру я трошки брешу, обвинувачую взагалі всіх чоловіків і себе трошки між ними, підлещуюсь, вихваляю на всі заставки жінок, зокрема Хаю - Трайне; якби не вона, боронь боже, весь світ завалився б... Хая - Трайне пом'якшала.

— Щоб здоровенькі ви були, реб Менделе!— каже вона до мене з сяючим обличчям і одразу таки звертається до чоловіка лагідно:

— Годі телпати язиком! Бери краще, Хаїм - Хоне, витри тут келешки і тарілки, з яких п'яниці жерли.— Реб Менделе, напевно, голодний,— каже вона до мене, підводячись з свого сидіння в шинку,— я це почуваю по собі. В ярмарковий день ми завжди запізнюємося з вечерею. Немає, нещасні ми, часу. Заходьте, будь ласка, запрошуємо вас чемненько до нашої господи.

З шинку одразу заходимо у темну кімнатку, де навпроти відчинені двері до ще однієї кімнатки, а ліворуч двері ведуть до чималої їдальні, низенької кімнати без підлоги, з маленькими віконцями. Шибки частково потрошені, частково латані і зліплені з шматочків, а частково зовсім вибиті; тільки десь у кутку стирчить поодинокий уламок скла, як єдиний зуб у старенької бабусі; ледве тільки вітрець, він хитається, тихо белькочучи: дзинь - дзинь - дзинь, дуже сумно. В одному кінці хати, до вулиці, стоїть стіл. Коло нього під стінами довгі вузькі лавки, не фарбовані. В другому кінці навпроти стоїть ліжко з силою бебехів, нівроку: подушки, великі, середні, малі, малесенькі— висока башта, аж до стелі. А коло печі тягнеться широка лава, що вночі править за ліжко. На стінах висять портрети, вкриті павутинням, дохлими мухами, висохлими яечками прусаків і слідами мух. Спід слідів на цих портретах визирають якісь постаті: „мізрех“¹ з кроликами, з чудними звірками, напівкоза - напіволень, напівлев - напівосел, на-

¹ Мізрех — малюнок, що вішається на східну стіну, щоб показувати, в якому напрямі треба ставати на молитву.

п втигр і напівпотьора. Високий Гаман, вдягнений як унтер-офіцер, висить на шибениці, що ледве досягає йому до плеча, так що швидше шибениця висить на ньому! При цьому стоїть Мордхе у старовинній шапці, у строкатій капоті з шовковим пояском; поверх капоти чумарка, в ботинках і панчішках, з пейсиками, справжній тобі блазень. Навколо нього — бородаті, носаті євреї з чарками в руках приказують: „За ваше здоров'я, реб Мордхе!“ До Гаманової жінки Зереш з горщиком дуже завзято взялися мухи і залишили від неї, бідолашної, тільки півголови і частину бюста. Наполеон, бідолаха, теж потрапив, на своє горе, в єврейські руки. Нещасний, який він там мав вигляд! Він висів між жінкою Потіфара, бридкою потворою, що кокетує, тягнучи святого Іосифа за поли,—і між вузьким заязозеним, дуже похилим дзеркалом, під яким стирчала пальмова гілка і старі обшмагані галузки верби.

В хаті крутяться товста широка трудяща дівка з щічками, як пампушки; на голові дуже мало волосся і дві маленькі косички ззаду. Лікті вона міцно притискує до боків, простягнувши руки вперед, наче дві голоблі, поміж якими вона посувається, ковзається, не підіймаючи ніг, витягнувши голову трохи наперед. Вона посувається швиденько, несучи в руках скатертину й тарілки, і готує до столу. Хая-Трайне шепче їй щось на вухо, вона повертає голоблі, голову пускає наперед, а сама з ніжками одразу ж таки суне слідом за головою і незабаром зникає з хати. У кутку свариться з четверо дітей, дівчатка і хлопчиська, сперечаються зза якогось маленького песика, мопсика, який вищить так, що не чути, не видно, що робиться в хаті. Хая-Трайне раптом нападається на них, тишком одного вщипне, другого штурхне, хапає маленького песика і викидає його геть. Діти показують одно одному дулі під ніс і розбігаються по куточках. Скоро заходить Хаїм-Хоне з великим глеком сметани! Жінка забирає в нього глек, пореється коло нього трохи і наказує піти вмивати руки.

Парубійко без капотки, босий, у лапсердаку і штанцях, забігає радісний: ребе піймав у коморі горобця!.. Всі діти німіють від захвату, і, перше ніж вони отямилась, заходить молодий чоловік з розпухлим носом і товстими губами, нашвидкуруч вмивається над помийницею, сідає потім до столу і засовує в рот великий шмат хліба, ніби боячись, боронь боже, спізнитися, щоб без нього не поїли. Тим часом входить та широка дівка з пампушками, прибрана по суботньому і теж сідає до столу. Хая-Трайне звертається до мене, показуючи пальцем на дівку: це моя старша дочка,

Хася - Груня. Всі спочатку їдять з пошаною, наберуть ложку і покладуть, далі діло посувається жвавіше, галасливо: десять ложок працюють завзято в одній мисці і летять звідти прожогом у десять ротів, що сьорбають кожен на свій манір. Хапання, метушня, сьорбання: вуп-гуп, гуп-фуп! Мої новознайдені родичі все підганяють мене: їжте, не примушуйте себе запрошувати! А я: в-віп, ф-фіп! на свій манір. Молодий чоловік з розпухлим носом не лінується, працює за десятьох і добирається до птаха, що, нарешті, з'являється, змальований всередині на дні миски. Покінчивши цю роботу зітханням з глибин серця, він вирячує скляні очі, оглядається на присутніх, раптом простягає руку і, трохи підвівшись з місця, звертається до мене, кажучи: „Шолом - алейхем! Ви мені щось знайомі... Як вас звати?“ Я кажу йому своє ім'я. Він аж підстрибує з великого подиву:

— Реб Менделе!... Реб Менделе Мойхер-Сфорім!! Це-це-це!.. Яка зустріч! Хто не знає реб Менделе?! Я мав колись честь, у Глупську ще, купити у вас книжечку.

— Реб Менделе мій родич,— каже Хая-Трайне гордовито, умліваючи від радості, і, показуючи мені на молодого чоловіка, додає:— Це наш ребе!— Ану, Шікеле,— звертається вона до парубійка без капотки.— Реб Менделе хоче перевірити, що ти знаєш. Не соромся, нічого, дядько не з'їсть тебе.

Шікеле держить пальця в носі, дивиться вбік, насупившись, знизує плечиком і каже:— Я соломлюся, соломно мені...

— Скільки років вашому Шікеле, хай довго живе?— запитую я у матері.

— Моему Шікеле, хай довго живе, навесні минуло тринадцять років,— відповідає щаслива мати.

— Ну, Шікеле,— беру я парубійка за щічку,— скажи, не соромся, який розділ з п'ятикнижжя читають цього тижня?

— Кажи, кажи!— приохочують Шікеле з усіх сторін. Він вирячує баньки і мовчить.

— Б... б... б...— підказує ребе товстими губами.

— Б-б... бугай!— проказує Шікеле вголос, дивлячись на ребе.

— Ну, Болок, Болок...— підказую я і далі запитую у Шікеле,— що саме надіслав Болок переказати?

Ребе облизує палець, щоб учень з цього здогадався.

— Лизати,— скрикує Шікеле з запалом.

— Хто, хто?— підганяє ребе учня і йому легше на серці від сподіванки, що вже витяг Шікеле на битий шлях,— хто, га?

— Ребе! — скрикує Шікеле вголос.

— Тупа голова твоя! — розпалюється ребе від гніву, — хто, каже Болок, лизатиме?

— Євреї!.. — каже Шікеле швиденько вискльивим голоском.

— Егеж, євреї... євреї, Шікеле! — кажу я, глядячи його щічку, — дуже добре, ти знаєш.

Мати безмежно щаслива, склала руки на животі і всміхається: щасливе, слово честі, те черево, що народило таке золото! Батько телпає язиком і має велику втіху.

Після вечері розмовляє зо мною Хая-Трайне з приводу моєї справи і каже так:

— Через кілька годин має прийти мій Янко з кіньми. Тоді, реб Менделе, ви сідайте верхи на одного, мій чоловік на другого коня і поїдете покищо забрати візки з крамом сюди. А далі вже побачимо. Тим часом приляжте трохи, ось маєте ліжко з перинами.

— Красненько дякую! — озиваюсь я, — у ці бебехи коли я влізу, вам важко буде потім мене витягти звідси. Бозна скільки я можу там проспати, а тут час дорогий. Іншим разом, коли бог дозволить, я приїду до вас з моєю дружиною і дітьми в гості, тоді, побачите, я попрошаюсь з вами всіма і кинуся, покладаючись на бога, глибоко в безодню бебехів на довгий-довгий час.

— Просимо, просимо! — каже Хая-Трайне з привітною усмішкою, — то ж дивіться, таки з усіма дітьми. Візьміть також і Яхне-Сосю. Не відмовтесь, принаймні, взяти хоч подушечку туди в світличку.

— Спійть спокійно! — прощається вона зо мною, — нічого, мій розбудить вас раннім-рано, ще до схід сонця!

Х

Хая-Трайне таки добра, благочестива жінка, але блощиці в її хаті — катюги, дуже сердиті. Вони одразу, тільки но я приліг на тапчан у світличці, напали на мене, і війна між нами почалася. Обидві сторони уперто запрацювали: вони — ротом, я — руками; вони лізуть, я підстрибую; вони з докорами: „тапчан наш, шануйтеся, пане єврею, дозвольте себе кусати!“ Я зітхаю, закусую губи, чухаюсь шосили; вони кусають, я чухаюсь; вони на мені, я на подушці; геть, к чортовій бабі, подушку! Кульгавий стілець на трьох ніжках падає; глиняний горщик з водою для ранко-

вого вмивання трах-трах; таргани на долівці бігають, дряпаються, шарудять; пір'я з подертої подушки летить у ніс, в очі; тапчан підо мною порипує, скрипить. Шарварок, тарарам. Я заморочений, голова йде обертом, тремчу всім тілом і кидаюсь з одного боку на другий. Кусає без упину. Смердить блощицями!— Мені набридає вся ця справа і я вирішую покинути поле бою. Залишаю моє ліжко, підбігаю до вікна подихати трохи свіжим повітрям і поглянути на божий світ.

На синьому небі тихо, спокійно лине золотий місяць, його сяєче обличчя дуже серйозне, щось надто замислене. Тиша скрізь навкруги!.. Замислений місяць навіює на мене солодкий смуток. Він щось промовляє до мого серця, душу витягує з мене кожним своїм поглядом, викликає в мені ціле море почуттів, і думається чогось про самого себе. Думається про гірке життя, сповнене турбот, страждань і образ, сповнене пригнічення, напастей, старих і нових, я ма-ніжусь перед місяцем, мов хвора дитина перед батьком: ой, тату, болить!.. Ой, як поневіряєшся, страждаєш у житті!.. Мало того, що сохне голова і очі в'януть, то ще терпиш від заздрощів; мало своїх болячок і ран, то ще доводиться терпіти кривду від чужих; сам ледве-ледве дихаєш, а інші ще заздрять на твоє нещасне життя. Ой, тату, пече, ой, болить!.. Місяць дивиться на мене своїм світлим видом серйозно, замислено і, здається, заспокоює мене: „ша, бідна дитино, ша! Що поробиш?..“ Серце плаче в мені ще дужче, гарячі сльози виринають з моїх очей, я спираю голову на руку, виставивши половину лица з поголеним пейсом до місяця—на, хай бачить, хай хоча б погляне!.. В мені забило якесь джерело почуттів, що щипле за серце, заповнює всі думки. Очі, розпухлі як баньки, дивляться на світ білий з зворушливим благанням: гвалт, допоможіть, згляньтесь! Болить, болить, болить... Так прокидається з сну вночі хвора дитина, плаче, бідолашна, аж за душу бере, дивиться оченятками благально.— Нема нікого! Нікого. Ніхто не слухає! Всі сплять, тихо!.. Тільки песик стоїть на дворі, не спить, хвіст між ногами, голову задер вгору і вие похмуро проти місяця. А місяць пливе собі спокійно, замислено, йому байдуже до собачого виття...

На серці легшає. Яюсь гріє всередині почуття надії і розважає мене без слів—це почуття, добре знане євреєві, коли він поплаче перед богом, на своє горе скаржачись; почуття, від якого людина робиться м'яка, як тісто; добряча безмірно, ладна кожному віддати душу, обняти цілий світ і поцілувати його з великої любові.

А вони, блощиці, хіба ж вони не божі створіння? Чим вони завинили, що смердять, бідолашні? Що їм робити, коли самій їх природі властиво кусатися? Вони це роблять не через лиху вдачу, з ненависті чи на злість, а тільки задля заробітку: вони хочуть, бідолашні, пити, насититись чужою кров'ю. Що ж, нехай моє переходить. Хіба ж це мені первина в житті, блощиці? І який єврей не має клопоту з ними?..

Я відходжу од вікна і, кажучи: „в твою руку звіряю свою душу“, кидаюсь на тапчан і — нічого, сплю!.. сні я не люблю розказувати. Дурниці!

Прокинутися завтра вранці коштувало мені великих сил. Боліло все тіло. Але нужда змушувала і стягла мене з ліжка. Єврей живе в постійній метушні. Нужда підганяє його, щоб біг, робив, працював. Нехай тільки послабне трохи напруження, він лягає як убитий. На свято відчуває єврей свої болі, тоді, звичайно, він має час хворіти...

Нужда підвела мене з мого ліжка, нужда держала мене на ногах, нужда посадовила мене верхи на коня, нужда вдарила мене по потилиці, і я рушив з місця разом з Хаїм-Хоне, Хаї - Трайним чоловіком. Важко євреєві тільки вперше зрушити з місця, а далі аби тільки натиснув пружинку, все вже йде як змазане, він лізе навіть туди, куди не слід, куди його взагалі не запрошували, він пнеться навіть на рівну стінку. До мене одразу повернулись мої сили, знову свіжий і дужий, хоч куди.

Коли люди кажуть: „єврейську душу не можна оцінити“, то це, мабуть, правда. З самого початку я вважав: Хая-Трайне радіє мені просто тому, що вона раптом знайшла родича, та ще такого, що крутиться коло книжок! Саме крутіння коло будьчого вже має велику вартість у євреїв. Єврей, з порядних хазяїнів навіть, коли йому доводиться мати справу у „присутствії“, починає, насамперед, з сторожа — як би то не було, а він крутиться там коло панів — перемовляє з ним і йде собі задоволений. Покищо, думає собі, досить. Сторож непоганий чоловік. — Служка, що крутиться коло єврейської школи, зветься у декого з євреїв: інспектор; єврейський листоноша — поштар, єврей з пошти — мало не поштмейстер. Коротше, як то кажуть: „і рабинова служниця може давати релігійні поради“... Під час вечері, дивлячись на товсту широку дівку, якій уже час виходити заміж, мені спало на думку, що Хаї - Трайна радість означає: я можу стати їй в пригоді у сватанні... І здається, на мене самого вона кинула оком. Через те саме дівка так по-суботньому прибралася... Це мені потім ясніше зроби-

лося з Хаїм - Хониних слів, коли той їхав зо мною дорогою. Щось надто допитувався він у мене про мого хлопця такою мовою:

— Так! То ваш хлопець, хлопець ваш, уже тринадцяти років і ще не заручений, ще! Я в його роки вже оженився, в його роки.— Моя Хая - Трайне не дає мені вночі спати: гвалт, хлопця! Чого ти лежиш, розбишако, так?.. Гвалт, нареченого!— Дочку мою ви ж бачили, дочку, добра хазяйка. Може таки вже час її заміж видати, вже час може?— Що ви скажете, реб Менделе? Ви ж добре вчений єврей, вже час? Моя стара цієї ночі переговорила зо мною... Вона вас дуже шанує, вона вас. Все приходить несподівано. Мусила ж трапитись пригода і ви заблукали до нас... Дуже приємно, слово честі. То ваш хлопець уже, кажете, тринадцяти років, ваш хлопець?

- Отак, розмовляючи, прибуваємо до того місця, де стоять візки. Спершу оглядаю добре кожен куточок мого візка — хвалити бога, все ціле, а тоді подаюся до Алтерового візка. Здається, теж ніхто пальцем не торкнув. Стоїть на своєму місці. Але тільки но я взявся за лантух, яким був укритий візок і мацнув, то аж затремтів — щось ворухиться під ним... Відсахуюсь, страшенно переляканий, на десять кроків убік, лантух тим часом підіймається і я бачу перед собою сидячого на возі з забинтованою головою Алтера Якнегуза!..

XI

Що з Алтером було, що з ним приключилося, звідки він раптом взявся і чого це в нього голова зав'язана?— всі ці запитання пояснив нам одразу ж таки Алтер своїми чесними устами так:

— Словом, іду я ото шукати коней. Коротше, немає коней! Але що ж, думаю я собі, нічого. Мабуть, вони зайшли далеченько. Трава в лісі дуже добра, тінь так само. Чому ж ні? Людина теж шукає, де краще. Що ж, іду я собі далі і далі, розумієте ви мене, не чути, не видно нічого. Що робити? Аджеж погано! Раптом здається мені в лісі якийсь шорох на другому боці долини. Я одразу таки вниз, вгору, туди, туди, словом нічого. Тим часом вже пізно, вже потемніло, щось дуже невесела справа!.. Здається мені знову шорох, я знов туди, кручуся, шукаю і знову нічого. Це вже мене дратує, розумієте. Що це за робота? Коротше,

знову шорох і щось ніби кроки.— Ось маєш тих людців! Хвороба їм у печінки!— Лаюся дуже роздратований і пробиваюсь туди, десь край лісу, крізь рясне гілля. Ага, е, піймав? Що? Матері його чорт, якусь червону корову!.. Корова, що звичайно відбилася від череди і зайшла в ліс. Що ж тепер? Не знаю навіть, де я. Але що ж, стояти на місці немає ж рації. Ну, іду собі повний горя, покладаючись на божу волю, і дійшов до вогника, що ось-ось сконає. Головешки димлять, жевріє в них ще іскра. Трава навкруги потолочена, валяються крихти хліба, лушпиння з ячोक, огірків, цибулі і часнику, та ще подерті ганчірки і різне лахміття. Тут, мабуть, був чималий гурт і, як видно, зграя циган. Зовсім погана справа. Цигани люблять красти. Раптом чути здалеку ніби голос. Може мене там гукає реб Менделе?— майнула в мене думка, і я прискорюю ходу. Голос то змовкає, то знову чути його і що ближче, то стає він страшніший, ніби хтось кричить „рятуйте!“ Просто страх, слово честі! Але що ж, нічого. Я роблю своє і йду. Нічого не допомагає, тільки оглядаюся навкруги і пильную себе. Коротше, навпроти мене здалеку вимальовується якась корчомка, халупка на курячих ніжках. Щось вона мені не сподобалась. Я причаївся трохи осторонь між гіллям. Випадково намацав там дрючок, беру його в руки, розумієте ви мене, для більшої певності. Сиджу тихо і дивлюся собі, що буде. Повстають у пам'яті страшні речі, оповідання про розбійників і глупських злодіїв. Раптом— знову крик, гіркий лемент, ніби хтось у великій небезпеці, і здається, цей гіркий лемент іде з халупки. У мене защеміло серце. Щось підносить мене з місця і перше, ніж подумав як слід, уже стою коло корчомки, сам не пам'ятаючи гаразд, звідки я тут взявся. Мені щось все стукало в голові: свій, свій чоловік! Хто його зна, може це реб Менделе в небезпеці? Хіба я знаю напевно, де я? Це таки страшно, але що ж, нічого! Хай смерть моя тут буде, а я мушу дізнатись, що тут робиться такого. Я ж трохи впертий. Коротше, іду собі гловолі і добре прислухаюсь. Чути придушений голос. Підходжу до розсипаної брами, що ледве держиться від старості. Не думаючи довго, скочив у велику хату. Іду навшпиньки, шукаю, нишпорю в темряві, ша, тихо. Виймаю з кишені коробку з кількома сірниками, тру, тру тремтливими руками— даремно, не хочуть горіти. Останній сірничок нарешті запалюється і одразу ж таки чути зойк десь збоку. Сірничок гасне і нічого, магаю в темряві, залажу далі і натрапляю на якусь людину. Волосся стає мені дибом, хоч убийте, не знаю, на якому я світі. Коротше, при

світлі місяця, що з'явився, крізь маленьке вибите віконце, у зацвілій світличці без дверей, бачу, лежить хтось з за-в'язаними, мов овечка, руками й ногами, блідий, бідолаха, як мрець, білий як стінка, ледве-ледве дихає.

— Сам бог привів вас сюди,— каже нещасний,— одв'яжіть мене швидше, бо я гину. Мотузки врізалися в моє тіло і я вмираю від спраги!

— Хто вас сплутав?— запитую, одразу виймаю ножа і розрізую мотузки.

— Сто сот чортів його батькові!— лається він, випростовуючись.— Такий шибеник, Нотке злодій.

— Що, злодій?!— озиваюсь я, гостро дивлячись на нього.

— Егеж, егеж, неприторенний падлюка. Тільки сьогодні він украв пару коней.

Я аж підстрибнув, чуючи таке. Коротше, одразу ж починаю чоловічка розпитувати, кажу прикмети, і все стає ясно, як олія спливає на воду. Коло того вогника в лісі сиділа ціла згряя волоцюг, жебраків, один з них пішов прогулятися і забрав наших коней. Допитуюсь про напрям, куди жебраки поїхали, і вирішую про себе одразу, не барячись, пуститися навздогін за злодіями. Чоловічок намагається мене відрадити, лякає мене: він боїться, шибеник той— лютий розбійник, з ним ідуть ще кілька возів з людьми, всі майже такі, як і він. Алеж мені це не давало спокою. Залишитися без коня я не можу. Ні, ні! Я мушу їх наздогнати, що б там не було. Дозволити, щоб хтось плював мені в кашу, я не можу. Кожна хвилина дорога тепер! Залишайтеся тут, спочиньте, коли повернуся з кінми, бог дасть, я вас візьму з собою і ми поїдемо звідси далеко.— Так кажу я чоловікові, до якого мене дуже вабить серце, беру ноги на плечі і подаюся швидко в путь.

Стара занедбана корчомка стоїть трохи засунута вглиб лісу коло шляху, де дорога розбігається в різні сторони. Ліворуч ідуть до Глупська, на Волинь, а праворуч— у міста Подільської губернії. Я завертаю праворуч. Коротше, не йду, а біжу. Гніваюсь я страшенно. Я б пошматував злодія, як оселедця. Оцього мені тільки бракувало, щоб лишитися посеред поля без коня, без копійки за душею. Словом, нічого. Ноги мої починають відмовлятися від швидкої ходи, шлунок нічого знати не хоче і вимагає їсти. Це ж непереливки, такий довгий день пропустив. Погано! Мене точить думка: пропала марно праця, даремно бігав! Вони, ті кляті душі, поїхали набагато раніше від мене. І ще що? Вони ідуть, а я йду пішки. Мене піддержує тільки одна надія, може, над'їде якийсь візок. Щастя ще те, що місяць

світить і можна хоч бачити як серед білого дня. Коротше іду не так уже швидко, не з таким запалом, як раніше проте йду, очі мало не вилазять, вдивляючись. Немає н душі, але що ж, нічого. Я роблю собі своє, все далі і дал Якщо я берусь до якоїсь справи, розумієте ви мене, то я так швидко її не покидаю. Коротше, здається гуркіт коліс... До чорта в пекло! Як на злість, ідуть мені назустріч, а не в тому напрямі, куди мені треба. Ай, доле, темна доле! Звертаюся до одного візка, до другого. Всі там п'яні як дим. Тут, розумієте ви мене, я вже до краю розгнівався. Та ще як розгнівався!.. І подаюся далі в запалі. Я вже пройшов чималий шмат дороги, вже таки дуже пізно. А в мені все ще жевріє надія—ось наздожене мене підвода, і здалеку, здається таки, якісь візки, але до чорта в пекло! Знову мені назустріч... Ні!—думаю собі,—цього разу я так не відступлюся. Останнє, що є в мене, віддам, аби тільки мене підвезли. Я підганяю себе, іду, підбадьорюючи сам себе, але візки, здається, не рухаються там. Стоять чомусь на одному місці.

Досада, хоч лусни! Словом, нічого. Коротше, підійшовши ближче, бачу—це якісь халабудки. Мені одразу спадає на думку, може це оті гарні людиці. Притишую ходу, іду спроквола, тишком і думаю, що робити? Остеронь шляху тягнеться лісок, я заскочив туди, сховався між деревами, звідки визирую і оглядаю візки навпроти. Так, це вони, за всіма прикметами вони! Один візок лежить перекинутий на землі, навколо нього ціла згряя: чоловіки, жінки, молоде і старе, діти і малеча, обідрані, обірвані. Той рубає, цей стукає, один дає поради, другий лається, проклинає. Жінки вищать, а діти галасують, рюмають. Чути лайку, сварку, бійку, хрип з плачем і сміхом заразом. Серед гамору чути голоси:— Винна в усьому нова коняка, згоріла б вона! Таке падло, весь час тягла вбік, як на злість, одно тільки вбік... Одоробало якесь, згоріла б вона! Це ж знахідка нашого Файвушки, холера йому в бік!

— Язикаті пащеки, смердючі бочки, ожереди соломи, без рук, без ніг, тільки жеруть і пухнуть!—лається один, рудий здоровань з широкими плечима і показує при цьому кожному кулак.

Шукаю очима і бачу: в посторонках з шлеями стоїть розпряжена коло заднього візка ваша коняка, реб Менделє! Її, мабуть, вшанували і запрягли корінним. Ай, розумнику мій!—приказую, зрадивши,—ти наробив їм чимало клопоту, нічого!.. А де ж моя нікчема? Моя шкапа, дивлюся, стоїть прив'язана до того ж таки візка. Оглядаю свій дрючок,

виймаю ножа, вирушаю тихенько, мов кішечка, до візка і в той час, коли ця кумпанія дуже захоплена сваркою, розрізаю швиденько мотузки, сідаю верхи і їду з обома кіньми, не попрощавшись. Словом, нічого. Але треба було, згорів би він, одному з них побачити це, він зняв галас і заварилася каша. Рудий здоровань, бачу, біжить щодуху за мною і ось-ось наздожене. Я підганяю коней, вони цього разу не примушують себе припрошувати і біжать щосили. Червонопикий вже трохи відстав від мене. Але треба було моїй шкапі заплутатися в посторонках вашого коня, які я, поспішаючи, не одв'язав. Шкапа падає і вийшла затримка. Тим часом підбіг червонопикий, запалившись, як розбійник, і кидається на мене, мов хижий звір; боремося з усіх сил, мовчки, не кажучи і слова з великого гніву. Хочемо один одного перекинути і падаємо обидва, обнявшись цупко, аж кістки тріщать. Коротше, працюємо завзято. Ось я зверху, а червонопикий знизу, натискую так, аж чорт хапає його. Раптом міняємось місцями: він зверху, а я знизу. Словом, нічого. Я частую його, розумієте ви мене, під сьоме ребро, в пах. Він підскакує і ось лежить тихо, наче мертвий. Словом, нічого. Це він тільки прикидався. Я пускаю його, і цього тільки він і ждав. Він вовтузиться там покищо тихенько і видобуває у себе з кишені ножа.

— Еге, такий ти хлопець!— скрикую я, вдаряю його по руці так, що ніж випадає і залітає ген-ген далеко. Він скупчує всі свої сили, кидається на мене спритно, як кішка, дряпає мене за горло і ось-ось застромить мені пальця в горлянку. Раптом чути здалеку дзвіночок. Це навіює на нього страх. Аджеж він злодій. — Щастя твоє паскудне, — бурчить він, як ведмідь, — що дзвінок. Ось же вам і подарунок!.. — Він вдаряє мене в голову і зникає. Я одразу підводжуся, сідаю знову верхи і їду собі своєю дорогою. Тільки згодом почув я біль, мацаю себе за голову, — ба, на лобі в мене гуля! Словом, нічого. Свого я домігся. Коні, розумієте ви мене, при мені.

— Дякувати бога, що так закінчилось!— озиваюсь я і обіймаю Алтера на radoшах.

— Нічого!— каже Алтер, — нехай червонопикий там теж дякує бога, що я цілу добу ризику в роті не мав і був дуже стомлений. Алеж наші коні тут.

— Де вони, наші леви?— запитую я, оглядаючись на всі сторони.

— Майте час, реб Менделе!— відповідає Алтер.— Той чоловік, з яким я повернувся сюди, повів наших левів до водопою там внизу, де є річка і смачна трава. Будьте спо-

кйні, нічого. Він їх добре доглядає. Я теж недавно прийшов. Стомлений, розбитий, не вам зичучи, кинувся я на візок і вкрився лантухом, щоб поспати. Але тільки но сплющив очі, ви прийшли, реб Менделе, і, хвалити бога, що бачимо один одного у здоровому стані... Чого це ви зав'язані, реб Менделе? Га? Зуби?

— Ви, реб Алтер,—кажу,—прийшли з зав'язаною головою, з гулею, я—зав'язаний без пейса, ви з чоловіком, а я з реб Хаїм-Хоне, Хаї-Трайним чоловіком!—представляю я його вдруге на весь його титул.

Алтер витріщує очі, дивиться на мене запитливо.

— Що значить!—кажу я дуже здивований.— Ви не знаєте Хаї-Трайне?

— Що ж, Хая-Трайне, то Хая-Трайне,—відповідає теж здивовано Алтер,—алеж пейс! Що вона має спільного з нашим пейсом?

— Родичка, моя жінка доводиться родичкою,—озивається Хаїм-Хоне простодушно.

І в той час, коли ми так розмовляємо, сидячи на траві, показуються здалеку наші леви, підтюпцем, буцімто біжать. Вигляд їхній, здається мені, ніби змінився з учора. Вони задирають голови пиховито, немов би кажучи: смійся собі, смійся, а все таки знайшовся охочий на нас, мав велике бажання украсти нас, нічого. З ганчіркою на нозі, з оком, що гноїться, а все таки, коли треба йти корінним, то йдеш, і передок коли треба розбити, ми можемо теж не згірше за інших. Лишенько тільки нам, що ми єврейські коні, ви, панове євреї, тільки зобов'язуєтесь годувати нас, а даєте нам дулю під ніс... Я легенько вдаряю свого коня, коли він підійшов до мене, по морді і всміхаюсь: ах ти, байструче!

Одразу по цьому підходить і Алтерів чоловічок. Дивлюся на нього і вигукую, ляснувши себе обома руками:

— Фишка! Коли б згадали Месію, то прийшов би.

— Це той Фишка? Про якого ви мені розказували?—запитує Алтер дуже здивовано.

— Егеж, той, що з бані. Ну, шолом-алейхем, Фишка!

— Я вас, реб Менделе, теж пізнав,—каже Фишка, відповідаючи на моє „шолом-алейхем“.

— Вашому Фищі треба подякувати,—каже реб Алтер до мене,—коли б не він, ми б бачили наших коней, як свої вуха.

— Коли б не реб Алтер,—каже теж до мене Фишка,—поганий кінець був би для Фишки.

— Я вже чув, чув!—озиваюся я,—скажи, краще, Фишко, звідки ти взявся тут?

— Це довго розповідати,— відказує Фишка, одвернувши голову вбік.

Я стою з хвилину й оглядаю Фишку. Він, бідолаха, голий і босий, з розпухлими закривавленими ногами, засмаглий від сонця і худий, як жердина, сама снасть. Серце краялось, дивлячись на нього. Він, мабуть, доволі лиха зазнав. Беру його за руку й кажу:

— Твоє оповідання, Фишко, ми потім послухаємо. Ще буде досить часу на це. А тепер спочинь трохи тут з нами.

XII

Для людини з пером в руках вистачило б матеріалу написати гарний твір про нас усіх тоді, того гарного світанку. Є для твору четверо жонатих євреїв, що лежать розстебнуті на зеленій траві, втішаються і мовчать. Також і сонце з промінням, небо, природа, роса, співочі пташки і конячки одна одної краща. До цього ж він міг би додати трохи і від себе: отару овець, що пасеться на моріжку, ясний дзюркотливий струмок, де „лані вгамовують свою спрагу“, а нам сопілочки в роти, на яких ми награємо і висвистуємо, мов пастухи, „пісні, славлячи улюблену наречену з „пісні пісень“. Торбини є в нас, хвалити бога, власні, не потребуємо його ласки. Хай у нього залишаться... Але тільки доти і не далі. Далі, реб єврею, не суньтєся! До мене в душу залазити, вкладати туди свої дотєпи, свої пласкі міркування—це не про вас. На це у вас є інші місця... Мої думки я краще сам передам.

Дуже просто, лежу собі у гурті, розкинувши руки, дивлюся розплющеними очима і маю величезну втіху. Що? Нічого. Мені щось дуже гарно на серці. Просто так собі, без слів. Я курникаю при цьому теж без ніякого наміру дати концерт або прочистити горлянку. Просто так собі, трим - бринь, брим - тринь... Отак звичайно курникає єврей без слів, без будьякої думки, коли турботи про заробіток трохи попускають йому. Так звичайно курникають купки євреїв кожен про себе, на свій манір, коли вони прогулюються на свято або в суботу після кугеля в халатиках, хто покручуючи при цьому китиці чи кінець борідки, а хто—заклавши руки за спину.

Хаїм - Хоне мій курникає теж з сьйним обличчям. Потім

він раптом підхоплюється, береться за бороду, облизується, теліпає язиком і каже мені так:

— Ну, реб Менделе! Вже час, гадаю, час їхати. Га?

— Ви хочете вже додому їхати?— озиваюсь я і теж підводжуся.— Ну, їдьте на здоров'я!

— Що значить!—дивиться на мене Хаїм - Хоне, дуже здивований,— а ви, реб Менделе, ви хіба не поїдете зо мною? Ми ж про щось говорили, про щось.

— Як я можу!—відповідаю я, показуючи на всіх моїх супутників.

— Просимо, просимо!—каже Хаїм-Хоне.—Нехай вони теж ідуть. Моя Хая - Трайне варить сьогодні вареники. Буде для всіх доволі щоб поїсти, вареники.

— Красненько дякую!—огинаюсь я,—нема часу. Треба мати на думці щось заробити. Вітайте вашу жінку від щирого серця.

— Господь з вами, реб Менделе! Моя жінка в... — Хаїм - Хоне хотів сказати „вб'є“, але схаменувся і закінчив дуже схвильований:— вона мене в хату не пустить, моя жінка, без вас. Вона зо мною цієї ночі переговорила про всю цю справу!.. Розумієте ви мене? Вона так сподівається на вас, моя Хася - Груня теж... Розумієте ви?

— Розумію, розумію. Але на це потрібен час. Моя жінка теж мене в... в хату не впустить, хочу я сказати, коли б я з нею не переговорив у цій справі. Розумієте ви мене? Що вдіеш, реб Хаїм - Хоне?

Хаїм - Хоне стояв, наче побитий. Видно було, як у нього кров'ю серце вмивається. Обличчя його змінилося.

— Зробіть мені ласку, їдьмо!—каже він благально.— А як ні, то дайте мені хоча б листа до Хаї - Трайне, на письмі, мені самому вона не повірить. Обвинуватить вона мене, що я недо - недо... Вона... вона... розумієте ви мене? Напишіть кілька слів, ребе їй прочитає. Прошу вас!

Нічого не вдіеш, треба рятувати живу істоту. Воно було б непогано такого чоловіка добре провчити. Але хай дістане своє не через мене. Виймаю з мого кошика у візку олівця, вириваю з молитовника першу порожню сторінку, спираюсь на передок і пишу такі слова:

„Вельмиповажній уславленій родичці моїй, скромній Хаї - Трайне, хай довго живе і здорова буде, амінь.

З цим хай буде вам відомо, що, хвалити всевишнього, я почуваю себе гаразд, цілком здоровий. Бог, благословенний будь, хай не відмовить нам у милості своїй також і надалі повсякчас, щоб ми незабаром чули радісні звістки одно про одного, щоб мали багато втіхи, багатство, пошану

і спокій душевний, амінь повік. Ваших діточок, хай мають довгі дні і роки, вітаю від щирого серця, а зосібна вашу доньку, прегарну дівчину Хасю-Груню, прошу дуже, ради бога, вітати від мого імени найпалкіше.

Далі сповіщаю вас, що крам весь, благословенне любе ім'я господне, я застав разом з візками на своєму місці. А подруге, я вас сповіщаю, що коні знайшлися. Реб Алтер Якнегуз врятував їх із рук злодієвих. Тут стали нам у пригоду заслуги наших померлих батьків. Велике чудо явив нам господь перед очима. Ми навіть не варті такої божої милості. Чоловік ваш, хай довго світиться свічка його життя, вам перекаже все достеменно. Таке можна в хроніках описувати.

Прочу вас пробачити мені, Хая-Трайне, як рідна мати, що я беру на себе бути перед вами заступником за вашого чоловіка, що, бідолашний, має великий страх і душевні турботи з того, що я сьогодні не їду до вас, згідно з умовою. Майте жаль до нього, нехай він, бідолашний, не буде покараний і не матиме потьмареного життя за те, що я не додержав слова і не можу, згідно з умовою, до вас сьогодні прибути. Шкода, слово честі, божого створіння. Він просто умлівав передо мною, докладав великих сил, хвалив вас до небес, а зосібна вашу дочку, прегарну дівчину, яку я вітаю від щирого серця. Одно слово, він, з свого боку, зробив усе, що чоловік і відданий батько повинен робити... Розумієте ви мене? І знову ж таки, розумієте ви мене?—він навіть спокушав мене варениками і ще силою смачних речей. Але заробітки важливіші за все. Треба заради заробітку зректися навіть вареників. А подруге, я ж маю, нівроку, жінку, ви ж розумієте, розумієте ви мене, що я хочу сказати?.. В таких справах, розумієте?.. Хіба що важить чоловік без старої? Я сподіваюсь на того, хто живе вічно, що ми, не зарікаючись, ще побачимось і, коли господь схоче, в веселому настрої поїмо ваших вареників, а може ще і пряників на заручини... Розумієте ви мене? Тим часом нехай ваш чоловік, бідолашний, не постраждає. Шкода божого створіння!..

Посилаю вам тут з вашим чоловіком подарунок: „Нову молитву про добрі заробітки“, молитви до освячення свічок, народження нового місяця, „Молитва праматерів Сари, Ревеки, Рахілі і Лії“, а також посилаю вам „Чисте джерело“, що кожна жінка мусить бути добре обізнана на ньому і пильнувати всі закони, записані там, щоб знати, як поводитись. Ви матимете з цього велику втіху. Ваша донька, прегарна дівчина, теж дуже радітиме цій книжці.

Хая - Трайне! У мене є до вас прохання. Коли блощиці ваші, не проти ночі згадувати, мене вчора катували, я скинув з себе шерстяні панчохи свої, бреславські, і поспішаючи, залишив у вас на тапчані. Відшукайте їх, будь ласка, і нехай ваш чоловік їх носить на здоров'я—подарунок від мене. Бувайте мені здоровенькі і ще раз вітайте ваших любих діточок. А також вашу доньку, прегарну дівчину, вітаю від щирого серця. Не забувайте, ради бога, про вашого чоловіка, чоловік ваш, бідолашний, має дуже важкий, гіркий настрій. Батіг мій, якого я залишив у світличці вашій, я даю в подарунок ребе, він йому знадобиться... Від мене, що вітає вас і ваших діточок, кожного окремо, і вашу дочку, прегарну дівчину, теж зосібна,—скромного Менделе Мойхер - Сфоріма“.

Коли я прочитав цього листа Хаї - Трайниному чоловікові, він був невимовно щасливий і захоплювався дуже чудовою мовою. При кожному слові він ляскав себе по лобу від великого здивування, як це людина може таке написати, приказуючи при цьому: „Ой, яка знаменита мова!.. Ой, мова, як перлина блищить, щоб я так жив!..“ Ми дуже гарно попросилися і він з полегшеним серцем поїхав.

XIII

Ми з Алтером були дуже стомлені й розбиті з учорашньої ночі, тому вирішили трохи поспати і спочити годину - дві. Потім з свіжими силами вирушимо в путь аж до самої ночі. Фишка взяв на себе доглядати тим часом коней і приготувати щось на обід. „Я,—так каже він,—цієї ночі, після пригоди зо мною, смачно поспав, наче після бані. Реб Алтерові, коли він повернувся, важкенько було добудитись мене“. Алтер кладе, на моє прохання, свою голову мені на руку. Я беру ножа і натискую залізком його гулю на лобі. Потім позіхаємо, потягуємось, ідемо і лягаємо у сутінь під деревом.

Коли б не сонце послало нам своє палюче проміння, що пекло нас, ми могли б так проспати до полудня. Розплющивши очі, побачили недалеко себе веселий вогник, на якому вариться горщик з картоплею, приправленою цибулею і єврейською сухою ковбасою. Ми взяли по чарочці і одразу ж сіли з апетитом їсти. Вихваляємо Фишку за його чудове куховарство. Страва має єврейський смак, царі

можуть їсти його картоплю, і він дуже радіє, приказуючи до нас: їжте на здоров'ячко, хай вона вам на користь буде.

— Звідки це, Фишко,— запитуємо у нього,— ти видобув єврейську суху ковбасу? З нашої картоплі і цибулі можна приготувати тільки куліш.

— Звідки, питаєте, єврейська суха ковбаса? — відповідає Фишка,— з торбинки! Мені якось пощастило сховати торбинку від того шибеника, згорів би він!

— Розкажи, Фишко,— просимо в нього,— що таке з тобою трапилось?

— Ет! — махнув рукою Фишка, зітхнувши,— багато розповідати, дуже довга історія.

— День ще великий, часу в нас доволі, хвалити бога, щоб почути твою історію.— Ходімо запрягати,— кажу я до Алтера,— ми будемо собі їхати, а Фишка нам в дорозі розповідатиме.

Коли підводи наші були вже запряжені, я запрошую товариство до себе на віз. Але Алтер запрошує нас до себе. У нього, каже він, просторіше, не так багато краму. Я знаходжу вихід: нехай буде трохи у нього на возі, а трохи у мене.

У АЛТЕРА ЯКНЕГУЗА НА ВОЗІ

— Ну, гайда, Фишко! Розв'язуй язика,— просимо його після того, як посідали на свої місця і домоглися в наших коней, щоб вони зрушили з місця. Але Фишка вагається, заламує пальці, а очі в нього опущені долі.

— Не знаю... Соромлюся, слово честі. Так просто розповідати! Я ж не вмю. Якось прикро, слово честі.

Я піддаю Фишці гарту. Алтер, з свого боку, переконує його так:

— Важкий, дурненький, лише початок. А тільки скажеш перше слово, то вже йде далі як з маслом. Я це знаю таки з своєї практики. Словом, коротше, що тебе обходить? Сам, дурненький, потім побачиш, що нічого... Словом, то ти, Фишко, одружився, розумієш ти мене, з сліпою сиріткою? Ну, нічого! То ми вже знаємо. Коротше, що ж далі?

— Далі? Сто сот чортів її батькові разом з його матір'ю! — вибухає Фишка у великому гніві.— Вони мені такого нарobili.

— Ну, ну, ну! — підганяємо ми Фишку, що після цього вибуху одразу замовк. Фишка розкриває рота і починає вже не з таким жаром, як раніш.

— Ой, ото мені жінка!.. Після весілля ми досить добре жили. Як єврейське подружжя повинно жити. Я, здається,

все чесно робив для своєї жінки. Послухайте, євреї, хай у мене язик відсохне, якщо брешу! Щодня вранці я її, бувало, як і належить, виводив на її місце при старому кладовищі, де вона, звичайно, сиділа на соломі і просила милостині сумним голосом, що кожного зворушував до душі. Кілька разів на день я приносив їй туди горщечок з гарячою стравою, паляничку, солоний огірок, кислицю. На, підживи себе! Вона сидить тут весь час на одному місці і дуже заклопотана заробітками. Частенько я просто приходив довідатись, що вона поробляє, ще й допомагав трохи в роботі: дати здачі тому, іншому з трояка чи з п'ятака; нагадував їй про старі борги хазяїнів, що, проходячи мимо, не платили одразу готівкою, а відкладали на інший раз; або відганяв корову, козу, яким хотілося, прогулюючись вулицями, висмикнути в неї слід сидіння на повний рот соломи. У липні місяці я її виводив геть з міста на великий ярмарок там на кладовищі¹.

Вона там заробляла не згірше, ніж уся згряя святеників: синагогальних служок, канторів, старостих, збирачів на храм, тих, що читають псалтир, обмірюють могили, допомагають оплакувати і тужити за померлими. Так воно йшлося, люди добрі! Було, нівроку, з чого жити. Але коли добре, то хочеш ще кращого, коли маєш хліб, хочеться калача.

— Знаєш що? — почала умовляти мене моя жінка, — такі люди, як я і ти, така пара, як ми обое, ніколи на світі не пропадуть. У нашому хлібі такі, як у нас, дефекти — найкращі достоїнності. Коли б хто інший мав такі дефекти, то збагатів би. Ми обое великі недотепи і робимо не те, що слід. Ось послухайся, слово честі, мене, я трохи старша, досвідченіша за тебе. Бери, Фишко, виведи мене у світ білий між людей, в інші місця, то побачиш, запам'ятай мої слова, що ми в золоті купатимемось. Тут на цьому плаці вже майже нема чого робити. Просиджуєш часом багато годин, поки хтось зглянется і дасть гріш. Люди розказують дивовижні речі про велике щастя Лекіша² холерного нареченого, з його жінкою Переле, якого він досяг у світі. Вони одразу після весілля подалися в світ і їм, нівроку, щасить! Мотл, збирач милостині, зустрівся з ними в Кишиневі, де вони жебрачили. Їхні торби, розказує він, повно напхані різного добра — шматків калача, більших ніж тут дають Іванові в суботу, мамалиги, копченої баранини, сухої

¹ В цей час євреї відвідують на кладовищі могили своїх родичів.

² Лекіш — прозвисько дурнів.

ковбаси і всякого іншого добра. Переле с'яє, мов ясне сонце. Вона сліпить очі своєю вродою. Вона гладка, товста і широка з пухлими щічками—просто як графиня. Про Глупськ вона і слухати не хоче, коли б їй навіть його подавали. Люди, що прибувають з Одеси, не можуть заспокоїтись, розповідаючи про щастя, що випало Йонтелові, другому холерному нареченому. Вони бачили його, як він там посувається на сидінні між крамницями, і господь допомагає йому. Він заробляє досить добре. Люди там не можуть ним натішитись. Одеса, кажуть вони, має чимало калік; де тільки є на світі каліка, то пнеться туди, і там до такого вже звикли. Але далеко їм усім до глупських, таких калік, як Глупськ випускає, навіть Англія не може давати. Слава про Глупськ, розповідають люди, гримить по всьому світі. На глупського єврея збігаються дивитись, як на щось дивовижне... Нас, слово честі, бог теж не залишить. Ось поки ще літо, давай вирушимо. Не гайся жодного дня, слово честі, дня—і того шкода.

Моя жінка розбурхала в мені бажання, і ми подалися в путь.

Що мені вам казати, євреї? Нічого гнівити бога, нам ішлося дуже добре. До якогось села, до якого б міста не прибули, ми скрізь мали успіх, кожен дивився на нас, ніхто нам не відмовляв. Богадільня була відчинена для нас скрізь, хат скільки душі завгодно, заходь і бери в кишеню, за пазуху і в торбу. Синагогальний служка за кілька копійок давав нам запрошення на суботу завжди на одно подвір'я. Моя жінка навчала мене жебрацької справи. Я щодо цього був ще дуже недосвідчений і не знав гаразд законів старцювання. Алеж моя стара була в цій галузі добре вчена і зналася на всіх тонкощах старцювання. Вона мене все навчала, як треба заходити в хату, як треба буцімто стогнати, кашляти і яке жалісливе обличчя при цьому треба робити; як треба милостиню просити або вимагати, торгуватися, причепитись як кліщ; як треба бажати щастя або сваритися, лаятись смертельними прокльонами. Ви думаєте, що це дуже просто? Так собі беруть і йдуть у старці? Е, ні! Це ціла наука. Євреєві, щоб зробитися багатієм, треба мати тільки щастя. Зухвальство, лицемірство і тому подібне—це все приходить уже згодом, само собою. Але щоб бути бідняком, таки справжнім бідняком, самого щастя замало. Він мусить уміти і знати багато речей, що дуже потрібні для справи. Він мусить знати гру і залазити в печінки так, щоб йому мусили щось дати, хоч би той навіть гигнув на місці.

Я з моєю жінкою були собі ходячі бідняки. Ви диви-

тєсь на мене, мої любі євреї, ніби вам щось дуже незрозуміло. Майте терпіння! Коли я вже почав розповідати, то вже поясню вам, скільки моїх сил, це теж. Бідняки як солдати поділяються: на піших... Стривайте, стривайте, тут якась плутанина сотень сортів, суміш важких назов і прізвиськ. Бідняки, що трудять свої ноги, чимчикують пішки... Чорти їх батька знає, бідняків — мов сміття, і таких і таких: жебраки, старці, злидарі усіх гатунків, харпаки з усього світу, торбані, нероби, збирачі милостині і блюдолизи в місті. Сила - силенна!.. Стривайте, дайте зібратис з думками.

Але і це не допомогло Фищці. Він заплутався у великих загонах бідноти і не міг вилізти. Я з його слів зрозумів, що ці всі загони бідноти поділяються у нас так: піші бідняки, що тиняються пішки, і кіннота або возові бідняки, — ті, що тиняються підводами. Крім того, вони ще поділяються на сорти: міські бідняки — такі, що народилися у місті, звичайно десь у Литві, і польові бідняки — ті, що народились просто в полі, на возі, їхні прадіди споконвіку тинялися. Ці бідняки — єврейські цигани. Завжди мандрують вони з одного кінця світу на другий, народжуються і зростають, одружуються, плодяться і вмирають мандруючи, вони незалежні люди, вільні від усього: від хабарів, такси і тому подібного, також вільні від усього єврейського. Нема над ними пана. До міських бідняків належать різні міські жебраки таких сортів: жебраки звичайні — євреї, єврейки, дівчата і хлопці, що ходять з торбинами по хатах на початку місяця, а також серед тижня і збирають копійки на шматок хліба. Багато з цих хлопців та дівчат бігають за кожним на вулиці і шарпають за поли, поки відкупишся від них якоюсь милостинею. Святобожні жебраки — це збирачі милостині на якесь святе діло, нероби, що є в кожній синагозі; вони сьорбають талмуд і кажуть жалобну молитву над мерцем та на кладовищі під час поминок. До них можна зарахувати синагогальних сурмачів і їм подібних людей. Учені і благородні жебраки, як, наприклад, аскети, що покидають жінок та дітей, сидять невилазно у синагозі десь на чужині і вивчають трактат „Яйце“ на громадський кошт. Ешиботники, що байдики б'ють, чухаються під пічкою і годуються у благодійних євреїв. Євреї з носовичками в руках, або різні старости, прости господи, що збирають милостиню, нібито на якесь громадське діло. Приховані жебраки, з хазяїнів, що беруть допомогу і милостиню нишком. Напівжебраки,

як, наприклад, учителі з талмуд-тори у багатьох містах, які є напівучителями, напівстарцями, і так само синагогальні служники, рабини і законовчителі. Кожен з них наполовину те, чим він є, а наполовину те, чим є всі інші євреї з торбами. Святкові жебраки — такі, що жебракують звичайно на свято пурім, або в якенебудь інше свято, коли євреї взагалі набираються мужності і з великої радості йдуть цілим гуртом під вікна, і буцімто жебракують для когось іншого. Позичкові жебраки — такі, що все своє життя збирають милостиню під приводом: позичають буцімто, не сьогодні-завтра вони з подякою повернуть.

— Нагадайте мені, реб Алтер, — озиваюсь після того, як я переказав Фишчині слова на свій манір і зробив цей невеликий порядок серед наших жебраків, — нагадайте мені, прошу вас, може є ще жебраки, яких я, боронь боже, забув завести в цей список.

— Словом, кого це обходить? — каже Алтер, скривившись на мене так, як скривлюється бородач на хлопчика, що пустує, — овва, він, боронь боже, забув!.. Така важлива річ цей список! А коли хто не заведений до списку, то хіба він не може бути жебраком!..

— Цього не кажіть, реб Алтер! — заперечую я завзято. — Наші жебраки дуже пиховиті, дуже ласі на почесті. Хай комусь здасться хоч найменша образа, то він ладен вас пошматувати. Хай бог боронить нас від жебрака, що за панібрата!.. Цитьте, ось бачите, я таки згадав! Є, нівроку, ще багато жебраків: онуки, ерусалімці, палестинські євреї, погорільці, хворі, геморойники з рецептами від лікарів, різного сорту вдови, автори, новомодні авторихи з творами своїх чоловіків. Нічого, нас, реб Алтер, теж чорт не візьме. Можна, не помиляючись, зарахувати сюди книгопродавців, і коли вже так, то покличте і наших друкарів з усіма редакторами їх, з їхніми робітниками, складачами, коректорами, письменниками, кореспондентами — шикуйся разом з усіма жебраками!.. А тепер, реб Алтер, треба всіх цих євреїв розсортувати кожного на його місце в списку. Здається, нікого не забув, га?

— Ай, фе, реб Менделе! — каже Алтер обурено і починає чухатись, — годі, слово честі, з вашими жебраками. У мене аж свербить усе тіло, ніби блохи напали. Про мене, ви б могли зробити це коротше: всі євреї — самі жебраки, і все... Годі, хай цьому буде кінець. Дайте Фишці розповідати далі і не перебивайте його. Підказати слово, коли воно застрягає у Фишки у горлі і він ніби давиться, або виправити йому часом мову, це — будь ласка.

Ще на самому початку Фишка був за кантора, що крутив ротом, випускав покалічені уламки слів, а я був його півчим, що допомагав йому в скруті і витягав з його рота слово, яким він давився. Без мене було б важко зрозуміти Фишку. Це я охоче покажу на прикладі згодом. Алтер при цьому робив тільки те, що підштовхував своїми примовками: „словом, коротше“, „але що ж, нічого“, як ті, що підганяють в суботу кантора, щоб закінчив молитву швидше, почувачи, що дома чекає на нього чарчина, смачний обід і кугель.

XIV

Я з мою д'южиною наежаї до піших жеб'яків. Ні, можете собі уявити, як ми з моми хвоїми ніжками пеїся даї пової, їзи як яки,— отак починає Фишка далі розповідати своєю мовою, що, виправлена за моєю допомогою, означала таке: „Я з моєю дружиною належали до піших жебраків. Ну, можете собі уявити, як ми при моїх хворих ніжках пленталися далі поволі, лізли як раки“. Отже триває далі Фишчине оповідання, виправлене мною:

— Моя жінка потроху почала лаятись, сваритися, казати ущипливі слова, давати мені прізвиська і докоряти за мої хворі ноги. Вона дорікала мені, що цілком помилилася в надіях на мене, з голови до ніг; що вона з мене зробила людину, вивела в люди, забезпечила професією, поставила на ноги, а я їй не відданий, роблю їй все наперекір. Але це траплялося рідко. Я удівав, що не чую, все проковтував, думав про себе: такий звичай у жінок, так мусить бути. Кожного чоловіка жінка частує словом, а часом і потиличником. А тільки но гнів ущухав у неї, знову наставало мирне життя, Фишка робився знову любий, вона клала мені руку на плече, казала: „Гайда, Фишко“! Я йшов поперед, вона позад мене, і обом було якось весело на серці. „Отак ми пеїся і їзи“.

До Балти ми пленталися так дуже довгий час і запізналися на великий ярмарок, уславлений на цілий світ. Моя жінка не тямилась, страшенно гризла себе, неначе втратила тисячу мільйонів карбованців. Я розважав її і все доводив: „Ну, що ж, що тут такого, аджеж балтинські хати лишилися, хвалити бога, для нас! Мало для нас цих хат, такого міста? Не прогнівати бога“. А вона все в один голос:—

Згорів би ти разом з твоїми хатами! Нащо здалося, волоцюго ти, мені твоє місто, таке багнисте місто! Ось таке місто ти мені нараяв, га? Не хочу! Чуєш? Не хочу такого міста. Здох би ти в цьому багні і подавився своїм містом—своєю багнистою Балтою!

— Реб Алтер, єсть!—раптом вигукую я вголос.—Я згадав ще один сорт жебраків! Жебраки-банкіри.

— Дійсно знахідка, слово честі!—каже Алтер, поцмокуючи язиком: „тце-тце-тце!“—про мене, дай боже, щоб таких і на світі не було.

— Одного з таких людей, Симхеле Жвавого, я знаю у Глупську дуже добре. У нього в окрему книгу записані всі хати, скільки прибутку повинна щороку давати кожна хата. Хати, каже він, мої, платять мені чинш, весь Глупськ—це моя контора. Його звичай щодня обходити частину хат. Він заходить у хату жваво, впевнено... Якщо дають йому одразу милостиню, гаразд; а як ні, він каже: „бувайте здорові! Нічого. Я запишу за вами борг“—і поспішає жвавенько, прудко далі. Може, чули, реб Алтер, що розповідають, як один глупський жебрак посватався з іншим жебраком з Тетерівки і дав у посаг за своєю дочкою хати Глупська?—Це ж Симхеле Жвавий. Чи може ви чули також, що на бенкет для бідноти у одного багатія на весілля прийшов запрошений жебрак, тягнувши за собою ще одного, не запрошеного, і на запитання: реб дядьку, чого ви тянете з собою зайву людину?—він відповів: „Це мій зять, якого я зобов'язався годувати“.—Це, знову таки, Симхеле Жвавий. Коротше, Симхеле дивиться на Глупськ, як на своє місто і свої хати.

— Про мене, хай вам цей Симхеле Жвавий пропаде,—каже Алтер досить стисло і просить Фишку далі оповідати.

Фишка починає на свій манір, я йому допомагаю на свій манір і історія оповідається далі так:

— Шлях наш не був рівний, з одного міста до другого, все далі і далі. Але що ж? „Ми їзи“ туди й сюди, крутилися на всі сторони, як випадало. Одного разу ми докотилися до якогось міста, що краще було б мені, щоб чорт мене взяв раніше, ніж я туди прибув. Проти самого цього міста я, власне, нічого не маю. Навпаки, воно дуже гарно повелося зо мною, гостинно дозволило мені обходити всі хати. Але там ми зустрілися з своїм ангелом смерті, зарізали б його без ножа! „Тьясця його матеї“! Ось як воно трапилось:

В тому місті, куди ми прибули, стояла „кіннота“—польові жебраки з підводами. Там був бунт. Хазяйчики но-

вого гатунку вигадали таке, щоб бідним, крім старих, хворих і нещасних калік, не давати ні копійки. Здорові хлопці, жінки й дівчата можуть служити, працювати і власною працею заробити собі на шматок хліба. Дурна єврейська добросердність тільки завдає великого лиха. Через те,—казали вони,—е у євреїв сила-силенна ледарів, що, мов блошиці, смокчуть у чужих кров і, мов сарана, все з'їдають. Вони завели в себе якусь таку фабрику, де частували здорових жебраків, що прибували до них в гості, якоюсь такою роботою: крутити вірвовки, шити мішки, і за це їм давали їсти. Біднота почала рідше туди показувати носа. Кіннота, яку ми там застали, була страшенно обурена цією витівкою. „Гвалт!—кричали вони всі,—це вже кінець світу. Де єврейське милосердя?..“ Один рудий, червонопикий — трясця його матері! — був коноводом і кричав більше за всіх: „Це Содом, тільки Содом! Чому це так, що багатії сидять собі спокійно панами, а інші працюють на них? Їхне добро хіба ж не чужа праця, чужий труд, чужий піт? Самі вони мають себе за гарних людців, оберігають свої душиці і хочуть тільки, щоб хтось працював. Багатий, що товстіший, здоровіший він, що більше у нього черевце, то більше пошани має він, то шляхетніша він душа. А наш брат, навпаки, мусить з своїм здоров'ям, бідолашний, критися, соромитись, як злодій Кожен горлає, чому це такий здоровило не йде працювати! Час було б уже, слово честі, помінятися місцями: нехай багатії спробують трохи попрацювати. Що таке, хіба їм несила?“—„Правда, Файвишко, правда, ми теж єврейські діти, такі ж самі тендітні, як вони!“—в один голос підтримали всі басом червонопикого шибеника і поодинці розійшлися з богадільні.

Присмерком випало мені якраз іти вулицею повз шкільне подвір'я. На подвір'ї тьмяно, і сила людей, нівроку, сновигає там. Раптом з бічної вулиці допливає до моїх вух якийсь благаючий плачливий голос, який може навіть каміння зворушити. Зупинившись, бачу недалеко себе нещасного єврея, що на простягнених руках тримає подушечку, з якої чути писк немовлятка, що аж захлинається, бідолашне, від плачу. Нещасний батько крутиться на всі сторони, колише, люляє дитину, заспокоює її плачливим голосом, гірко зітхаючи: „Ой, горе мені, темно в очах мені. Моя жінка вмирає і залишає мені маленьку дитину!.. Ой, лишенько тобі, маленька бідна сиріточка, темно в очах тобі без матері! Га-га, га, ша-ша! Що тобі, бідолашний, робити?“

Кожен, хто проходить мимо, дає йому щось у руку,

дехто звертається до нього з словом, а він одно тільки: „горе мені, темно в очах мені!“— похитуючись і обертаючись з подушечкою на всі сторони. Серце мені краяло від болю, коли я дивився на нещасного батька з нещасною сиріткою, що була ще, бідненька, в пелюшках. Я виймаю з кишені копійку і підходжу з нею ближче до нещасного батька. Тільки но я простягнув руку над подушечкою, він мене болюче вщипнув, приказуючи при цьому своїм плачливим голосом: „Ой, горе тобі!“ з притиском на слові „тобі“, неначе він мав мене на думці. Я схопився за руку від болю, відскочив, переляканий, убік і скам'янів на кілька секунд від здивування. Нещасний батько обертається одразу до мене, я добре придивився до нього і аж затрусився... „На сьогодні досить. Ходім! На, подерж трохи дитину!“— каже він і суне мені в руку подушечку. Маленька сиріточка, бачу, якась лялька загорнена в лахміття, а нещасний батько— це той червонопикий шибеник Файвишка, тьясця його матеї! Він це зробив майстерно: плакав, стогнав за себе, і пищав, захлинався від плачу за дитину...

„Отак треба,— озивається він до мене,— чинити з дурними євреями. Коли не хочуть давати добром, треба їх взяти фокусом, без цього не можна. Рабин, законовчитель, шанований збирач милостинь, і все святобожне кодло— всі прикиляються, роблять фокуси. Ті різними вихилясами, а я, горе мені,— з моєю маленькою сиріткою. Дійтеся, корови!.. Кажі, Фишко, амінь!“

Того часу, коли я жив у богадільні, червонопикий шибеник почав підлещуватись до моєї жінки лагідними балачками. Вона йому щось дуже сподобалась. Він поспішав підносити, коли їй щось треба було, і любив прислужуватись їй. Потроху він вкрався в її довір'я, поки дуже заприятелював з нею. Він просиджував по багато годин з нею і гомонів, домішував до розмови грубі, бридкі приказки. Моя стара затуляла було вуха і, здавалося, не хотіла слухати. А коли він, бувало, починав її вихваляти, що вона, мовляв, ядерна, гладка, ясна, м'ясиста жінка, саме така, як він любить, то вона лаяла його, вдаряла по спині і при цьому таки сміялася. Я теж сміявся, іноді, правда, з жовчю, але одразу ж таки думав собі: що мене обходить цей базікало? Завтра-післязавтра ми його зовсім здихаємось. Підемо кожен в інше місце і ніколи я його пики не побачу. І знову таки, по хатах моя жінка зо мною ходить, хвалити бога. Його, шибеника, коли він бере її за руку і хоче вести, вона сердито відштовхує: „Ідїть собі, ідїть, фе! Я мужня жона, у мене є, хвалити бога, з ким іти по хатах“.

Другого дня після моєї зустрічі з рудим шибеником, коли він прикинувся нещасним батьком, я йшов собі старцювати сам. Моя жінка, прокинувшись уранці, скаржилась, що чуває себе негаразд, щось вона потягується і позіхає все, мабуть, наврочили їй,—і через те залишилась дома. Я сам теж недобре почувався, мене все нудило. А крім того, мені таки сумно було самому без жінки ходити. Мені ніби чогось бракувало. Не криюся, що відколи шибеник прив'язався до моєї жінки і жартував з нею, вона мені зробилася любіша, мене часом навіть дратувало, пекло, мов огнем, але при цьому — не знаю чому — мене до неї щось вабило, вабило наче мана. Було це, — як мені вам сказати? — неначе смачний біль, коли чухаєшся і вискакує пухир на тілі. Це біль і насолода разом... Це було силуване „ходіння по хатах“, зовсім не той смак, що іншим разом. Я закінчив швидше, абияк і пішов додому задалегідь. Заходячи до богадільні, я побачив мою жінку, що сиділа з шибеником і про щось перешіптувалася. Обличчя в неї пломеніло, вона сиділа, нахиливши голову до шибеника, прислухаючись до його слів, і солодка посмішка не сходила з її уст. Коли я підійшов до неї і запитав, як вона себе чуває, вона сіпнулася, якусь мить сиділа, заціпеніла, і не знала, що робити. Потім вона намацала мене за своїм звичаєм, і каже до мене так: „Знаєш, Фишко, чого я хвора? Це не того, що мені наврочили, це від ходіння пішки. Лікарка, що заходить сюди, наказала мені піти в баню, вибачайте на слові, попаритись, поставити собі банки, добре натертися на ніч і пропотіти. Ні, Фишко! Далі пішки я не зможу йти. Реб Файвишка такий добрячий, такий чемний, що хоче взяти нас з собою на свою підводу. Що робити, Фишко? Що ти скажеш, га?“

Шибеник, — тьясяця його матеї! — дивився на мене чогось таким оченятком, з такою посмішкою, що мене вкололо. Зашемило серце. Мені було боляче, як хлопцеві, якому ребе наказує лягати на лавку, щоб відшмагати його. Я довгий час крутив язиком щось без слів, не знаючи, що сказати.

— Чого ти мовчиш? Чом не відповідаєш? — загримала на мене гнівно моя жінка. — Я знаю, тебе зовсім не хвилює мое здоров'я, хочеш швидше здихатись мене, загнати мене, молоду, в могилу. Чекай, чекай, ти, пацюк нещасний! Швидше ти накладеш головою, помреш наглою смертю, чуєш, Фишко, мокрице, землю ти в мене жуватимеш! Ні одної волосинки на голові не залишу в тебе, зуби тобі повибиваю!

Коли моя жінка, бувало, роззявить пащу, мені в животі хололо. Я стояв переляканий, прибитий і приголомшений.

Як мені було тоді на серці, знає тільки бог. Що я міг робити? Я нахилив голову і сказав до жінки: „Ша, не кричи, не хвилюйся. Ша, поїдеш! Чому ні?“

— Отак говорив би!— каже моя жінка вже лагідніше.— Чому ж, коли до тебе говорять, ти стоїш, неначе глиняне опудало, і не відповідаєш ні слова? Людина така добряча, така чемна, хоче нас взяти з собою даремно, а ти навіть не подякував! Соромно тобі, грубіян такий.

Що було робити? Я мусив ще й подякувати шибеникові.

— Реб Алтер, ще один!..— проказую я вголос.

— Що таке, реб Менделе, ще одна знахідка?— каже до мене Алтер глузливо,— ще свіжий сорт жебраків знайшли ви? Бог міг би, слово честі, допомогти вам у краших знахідках. Доволі вже жебраків!

— Ні, реб Алтер, я маю на думці тільки ще одного: Хаїм - Хоне, Хаї - Трайниного, що тремтить так перед своєю жінкою. Наш Фишка, здається, діставав часом від своєї і гарячих ляпасів.

XV

Фишка починає знову на свій манір, я працюю, допомагаю йому, на свій манір, Алтер підганяє на свій манір і історія оповідається далі так:

— Другого дня після цієї розмови кіннота вирушила і покинула Содом, як те місто прозивалося у цієї кумпанії. Вона вирушила з галасом, з шумом, з прокльонами, з лайкою багатьох ротів і рипінням коліс. На місто сипалися убивчі прокляття: „згоріло б воно! Нехай хазяїни тут десять разів здихають від голоду і як погорільці тиняються по світах“ ... Три підводи були повні різних суб'єктів: євреї, єврейки, жінки, дівчата, парубки, малі і дорослі, а між ними моя жінка зо мною, ми в щасливий час підвищились у чині: вступили в лави кінноти.

Знаєте, мої любі євреї, передо мною розкрився зовсім новий світ і попервах мені було досить весело в цьому гурті. Я багато бачив і наслухався дивовижних речей, просто неможливо переказати кожную дрібницю окремо. Я, бувало, чував, наприклад, як судили, кепкували з цілого світу і перекривляли кожного; як кожен з цих гарних люців розповідав щось своєю злодійською мовою про всі свої вчинки і витівки. Один розказує, як він забарав крелю (укравав хлібину); другий, як він залябрав курку;

третій — як він злямзвив брязкотельця (вихопив гроші) та засунув у рот, а четвертий — як він патрав йолда, (бив до полусмерті хазяйського синка). Багатіїв лаяли завзято так собі, ні за цапову душу. Можу вам заприсягтися у талесі, що вони багатіїв куди більше ненавидять, ніж багатії їх. Багатій у них прозивався не інакше, як п'явка, розжирила пелька, тупа голова і тупе серце, мідне чоло і — казна їх батька — які ще погані прізвиська; у них вважалося за велику заслугу зробити прикрість багатієві де тільки можна. Вони просили в бога на багатіїв всяких хвороб, кольку, душевних турбот, страждань і всіх лих, які тільки є. Мене вони жартома часом прозивали „багатій“ за те, що я частенько заступався за багатих і ставав на оборону їхньої гідності. Бо, живши раніше в бані, я виховався між багатіями, мав з ними чимало стосунків, наприклад: обєрігав їхню одіж, підносив їм віника, ряжку з водою, жаринку і тому подібні справи.

— Я чував розмови хлопців з дівчатами, як вони жартують і сватаються. Одна підвода сваталася з другою. Мистецтво прикидатися було серед них у великій пошані, ставало їм у пригоді. Коли доводилось, ці гарні людиці прикидалися: один горбатим, другий кульгавим, той сліпим, цей спаралізованим, ця німою, а та кривою. Але справжні, не удавані каліки, як, наприклад, я і моя жінка, мали у них дуже велику цінність. Вони частенько казали, що такі дефекти, як наші, для бідноти велика цінність, подарунок від його любого імени: вони можуть дати дуже великий зиск. Каліцтво моєї жінки їм ще більше подобалось. А крім того, вони просто захоплювались її пашею, її язикатістю. Волосся ставало дибом, коли вона на когось нападалась.

Червонопикий шибеник дуже крутився коло моєї жінки і просто вішався на неї: він її пєстив, пильнував, підносив їй, що є тільки найкращого, трохи не пташиного молока: варений горох, боби, сливи — все, що тільки дєсь дїставав. Але я собі думав: забирай його чорт! Чим воно мене обходить? Пильнуй її, вгощай, що ти можеш цим досягти, що?.. Нічого. Вона ж мужня жона! Отже, нічого небезпечного немає... Ти ж, певно, маєш на думці тільки її каліцтво, просто, сліпота дуже вигідна, можна з неї збити копійку, тї, шибенику ти, дратуйся, хай тобі аж жовч розїллється, моя жінка покишо старцює зо мною. Чого ж ти, дурню такий, досяг своїм підлещуванням, тим, що зніухався з нею, коли найголовніша суть — ходіння по хатах, — вона ходить зо мною, зо мною?..

І тому, що я так собі думав, я дуже намагався вивчити

науку жебракування з усіма її тонкощами, щоб цим сподобатись моїй жінці, і досить таки гарно робив своє діло. Я вже навчився і знав, як заходити в хату. Весь секрет полягає в тому, що можна зайти сердито, насупившись, і правити милостиню, як борг, щоб лізти, вилізти на чільне місце і залізти аж у спальню, відшукати там хазяїна чи хазяйку. І торгуватися я був майстер, єдиний майстер у світі. Вся суть полягає ось у чому: ніколи не повинно тобі сподобатись те, скільки тобі дають. Якщо дають тобі шматок хліба, треба просити чогось вареного, трохи борщу; якщо дають гроші, треба просити сорочку, старі штани, панчохи й тому подібне. Завжди треба тільки кривитись і супитись, ніколи не дякувати, тільки бурчати, а часом і лаятись.

Що ж робить червонопикий шибеник — тьясця його матеї? Червонопикий шибеник вигадує різні витівки, щоб мене здихатись. Він, певно, про себе думав так: щодо науки жебрацтва ти, Фишко, рваного черевика не вартий. Я можу виконати її у вісімдесят тисяч разів краще від тебе. А коли я заповзвся заробляти з твоєю сліпою, то вже буде по-моєму. Нічого, я вже, з допомогою бога, тебе обкручу.— Він взявся до мене і зробив з мене сміховисько. Я дуже низько упав в очах моєї жінки і нічого іншого вже не чув від неї, крім: „спух би ти, наклади головою, нехай черва тебе точить, ти ненажеро, бахур такий, такий і сякий!“ Шибеник, щоб йому царства небесного не було, все підкопувався під мене і дошкуляв мені, поки я зробився загальним сміховиськом, всі підводи, кінець-кінцем, почали з мене кепкувати. Щомить чулася нова вигадка на мою адресу, щохвилини мене прозивали іншим прізвиськом. Кожен робив зо мною, що йому заманеться. Я був для них козлом розгрішення. А коли часом я з горя гнівався, всі з цього ще обурювались. Дивіться,—казали,—як багатій ось-ось почне рюмсати. Коли іноді я вмивався сльозами від болю після бійки і стусанів, що я зазнавав, казали: Що це за радість на тебе, Фишко? Чого ти так смієшся і зуби вискалюєш? Дивіться, люди, як Фишка сміється! „Завдайте йому, дітоньки,—чути було голос шибеника,—дайте йому, бідоласі, штурхана в спину, терніть його лопатки, це гарні ліки до сміху. А коли, боронь боже, воно не допоможе, треба його погладити по голівці, взяти за вухо і сказати йому секрет, з цього виринуть у нього сльози на очах, як від міцного хрону. Адже треба рятувати єврея“.

Іноді мене викидали з підводи і коли я на своїх хворих

ногах біг слідом за підводою, скільки було сил, і вихиляв боками, мені плескали в долоні і кричали з реготом: браво, Фишко! Отак, Фишко, танцюй трохи, танцюй! Дивіться, люди, як Фишка викаблучує ніжками, як гарно, нівроку, витанцьовує! Він може на всіх весіллях танцювати. Щоб тільки ніяке лихе око йому не зашкодило.

Якось озвався один—і все той самий шибеник, тьясця його матеї:—люди! Фишка зовсім не кривий. Він прикидається, цей шахрай, кривим, він глузує з нас. Треба спробувати його вирівняти, дайте йому там штурхана в бік, то побачите, як він рівно простягнеться. Одним словом, євреї, мене мучили, завдавали мені великого лиха. Ой, як я згадував тоді ті добрі щасливі роки, коли сидів собі вельможею в бані і жив, як бог у Франції! Чого мені тоді там бракувало?

— Ну, що ж, то беруть і дають розлуку,—встряває Алтер у Фишчину розмову,—на те ж є в євреїв розлука.

— Так, це правда,—каже Фишка, зітхаючи.—Ото коли б я це зробив раніше, було б мені добре і може ще когось... Але не знаю, що зо мною трапилось таке. Тільки якихось чар напустили на мене. Боляче, соромно сказати, серце моє чомусь вабило до моєї... Хоч як я терпів і страждав, а все мене наче чорт брав. Не знаю, чи це була з мого боку тільки впертість—коли тобі, шибеникові, хочеться, коли хочеш посварити мене з моєю жінкою і здихатись мене, я тоді на злість держатимусь за неї і ще більше, ніж раніш, обома руками держатимусь. Чи це було, як мені вам сказати, просто так собі... Не що інше як чари. Її постать мене причаровувала. Здорова, гладка, ядерна, обличчя ясне, не таке гарне, як принадне. Багато разів траплялося, що з великого горя і сердечного болю я хотів собі віку вкоротити, бажав собі смерті разом з нею. Сьогодні, сьогодні, було, думав собі,—цьому мусить бути край, сьогодні скажу їй: розлука! Але тільки не підходив до неї ближче і вона починала зо мною розмову або клала мені руку на плече і казала: веди мене, Фишко,—у мене відбирало мову і я ніби змінювався весь.

Одного разу в щасливий час, ідучи з моєю жінкою по хатах в якомусь легкому настрої, я їй кажу: Бася, серденько моє, чим воно закінчиться, оце постійне блукання? Не личить воно, слово честі, нам обом. У Глупську ми, хвала всевишньому, мали певне ім'я, ти мене забрала там з бані. Подумати тільки, глупська мурована баня, де за тиждень перебуде стільки ведмедів, видатних людей! Тебе теж кожен знав і шанував. А тепер ми мандруємо з яки-

мись волоцюгами на чужині, і який у нас вигляд, прости господи!

— Може хочеш назад до Глупського?— відповідає моя жінка, наче роздратовано.— Можеш собі, Фишко, туди повернутися, якщо тобі так хочеться. А я ні в якому разі. У Глупську є тепер досить бідних без мене. Щодень зростають там свіжі жебраки, нові старці. Хазяїни ходять там один до одного старцювати.

— Про мене, хай буде інше місто якесь,— відказую їй,— серденько, вибери якесь інше місто, яке тобі до вподоби, і оселимось там. Коли знаєш, що це наше місто, що це наші хати, наші хазяїни, то життя миліше. Як то кажуть: кожен собака на своєму смітнику.

— Скоро, Фишко, скоро,— каже до мене жінка, вдаряючи мене рукою по спині досить дружньо.— От ще трохи помандруємо, поживемо, побуваємо в світах. Це ж добре, весело, насолода... Потерпи трохи, Фишко, з твоїм містом, скоро, скоро!

Її „скоро“ тривало довгий час і не мало кінця-краю. За цей час я побував у багатьох містах, зазнав доволі лиха і страждання. А в усьому я мав дякувати за це йому, шибеникові, тьясця його матеї...

Фишка зітхнув глибоко від серця і замовк, сплющивши очі. Ми даємо йому трохи заспокоїтись, потім він починає далі, і історія оповідається так.

XVI

До прізвиська „багатій“ я останнім часом ще дістав новий титул: „збирач милостині“. Цей титул дав мені шибеник, згорів би він, і так тепер мене кожен з них прозивав: **Ф и ш к а**, **з б и р а ч** **м и л о с т и н і**. Збирач милостині для них таке неподобне слово, що, вимовляючи його, кожен сім разів спльовує. Ненависть, що звичайно панує між ремісниками, купцями, крамарями і іншими людьми, які мають один хліб, зрівнятися не може з тим, як вони, жебрацька кіннота, ненавидять міських жебраків, а особливо всю армію збирачів милостині на різні добродійні діла.— Оці мені червиві збирачі, гнилі дворяни, засмальцьовані гарні євреї,— казали вони, бувало, з жовцю,— мов блощиці— по всіх хатах, дихати через них не можна, вони собі набивають пельки на всіх святах, на весіллях, обрізанні, здарають з живого і мертвого, а ми, бідолашні, надсаджує-

зось, працюємо, щоб заробити шматок хліба, і чорта пухлого маємо... Оці всі розлізлі душіці, задрипані святеники забрали собі псалтир царя Давида і заробляють на ньому. Коли б цар Давид знав, до чиїх рук потрапить його псалтир і які професії ці гнилі, зацвілі кашкети з свяченими личками собі з його допомогою оберуть, він би, напевно, не писав псалтиря.

— Ні, Бася,—звернувся шибеник до своєї жінки,—з вашого Фишки вже нічого путнього не буде. Ні, ні, не буде путнього, не з нашого він гурту. Він „збирач“ за всіма прикметами. Збирач з усіма вихилясами. Те, що ви з ним роз'їжджаєте, крутите між людьми в світі,—йому ні трошечки не допоможе. В мистецтві бідняка він не тямить і на гріш. Це не чоловік, як належить. Ви, бідолашна, матимете з ним гірку долю.

— Ай, така Бася, коли б я мав таку Басю! Щастя, щоб я так жив, щастя здобув би я з вами!

Після всіх цих зальотів, до яких удавався шибеник, щоб потьмарити своє життя з жінкою і віддалити мене від неї плітками та різними небувальщинами, йому, нарешті, спало на думку щось зовсім нове. Він доніс на мене своїй жінці, наплів нишком, що я сватаюсь до якоїсь дівчини з чужої підводи і ніби я дуже залицяюсь до неї... Між гуртом жебраків була горбата дівчина, з якою я, це дійсно, любив розмовляти досить частенько, і...

— Га, що це за дівчина?—встряваю я й Алтер у мову Фишки,—га, Фишко, признавайся!

— Ця дівчина була зовсім чужа їм і, бідолашна, доволі потерпіла, досить зазнала лиха за свій короткий вік. Признаюсь, що я таки любив сидіти з нею і розмовляти. Ми виливали один перед одним наболіле на серці. Вона жаліла мене і не раз плакала на мою і свою лиху долю. Ай, коли б ви знали, що це за дівчина! Ай, коли б ви знали її горе безмежне!..—закінчив Фишка з сльозами на очах.

Ми просили Фишку пояснити нам, хто та дівчина і що з нею таке трапилось.

— Коли ви мене так просите,—почав Фишка після того, як кінцем рукава витер очі,—коли вам ще не набридло слухати мене, я вам зроблю таку ласку і розповім, скільки моїх сил. Слухайте, будь ласка, і не гнівайтесь, якщо в мене вийде не так складно.

— Ця дівчина була ще дитиною, коли мати принесла її до Глупська разом з клуночком речей і старими бебехами. Клуночок вона кинула там десь у хаті однієї старої жінки-вільми. Це, певно, була маклерка служниць. Стара жінка,

було, йшла з дому разом з матір'ю, залишала дитину саму без їжі і пропадала цілий день! Коли дитина одного разу плакала, тремтіла: мамо, візьми мене з собою!—стара відьма на неї дуже нагримала, кажучи до матері: Боронь боже! Ніхто про неї не повинен знати. Це може зашкодити справі!

Через кілька днів мати взяла її і нишком завела в щасливий час на кухню в одну хазяйську хату. Не довго тривало так, і мати перейшла десь інде на кухню, а звідти далі, на нову кухню. Так за короткий час вони перемінили чимало кухонь. Мати щоразу, перебираючись на нову кухню, робилася сердитіша і лихіша. Свого батька вона дуже мало знала. Раніше дома він був рідкий гість, завжди подорожував, а потім на кухнях вона його ніколи не бачила. Вона б навіть зовсім забула, що має тата, коли б мати не лаяла його п'ятдесят разів на день, зганяючи свою злість. „Хай би він наклав головою, твій гарний батько!—лаяла, проклинала вона.—Жінки він здихався після стількох років праці, мук, яких вона зазнала у нього, та ще повісив їй—повісили б його!—бомбу, дитину на шию, через яку вона не може на одному місці затриматись і змушена критися нею, ховатися. Бо хто схоче мати у себе куховарку з дитиною?“—Не раз таки забігала хазяйка на кухню, коли обід не був такий смачний, і галасувала, гримала, чого це бог покарав її такою куховаркою, що найсмачніше віддає своїй дочці. А втім, бідолашна дочка сохла, в'янула і не мала що їсти. Мати запихала її, як тріфний крам, на піч, там вона в куточку просиджувала цілий день на одному місці, скорчившись удесятеро, і не чути було від неї ні пари з уст. Вона мало не умлівала, чуючи запах смажених гусок, тушених печінок, а вона... ша, не писне! Нишком терпіла, бідна, від голоду, поки згадували сунути їй в ручку сухий шматок хліба, а іноді обсмоктану кістку чи щось інше, що лишилося на тарілках. Іноді забували за неї, і коли вона не могла стриматись і, було, писне, над пічкою показувалася коцюба, лопата або дрючок, ополоник і били по голові, по рученятках, по ніжках, куди тільки влучали, і при цьому сипались смертельні прокльони й лайка на її батька і батькового батька, аж до патріарха Авраама. Так вона перебула у хворобі, в горі свої молоді роки на печач. Від постійного сидіння на одному місці, скорчившись, скоцюрбившись, вона, бідна, зробилася горбата.

З пічки виглядаючи, вона бачила якогось молодого чоловіка. Він був частий гість у її матері на кухні. Мати вті-

шалася ним, годувала його спід поли, набивала йому кишені смачними наїдками, а часом ще й давала йому трохи грошей. Він частенько приходив пізно ввечері і лишався ночувати на кухні. Іноді мати пропадала десь довгий час, спершу причепурившись, надивившись добре у дзеркальце і залишивши кухню напризволяще. Певно, у матері лежало на думці одружитися і вона все заклопотана була нареченим...

Одного разу надвечір прийшла якась людина і забрала з кухні материні речі. Мати дякувала хазяйці за хліб, за сіль, зняла в щасливий час свою голу дочку з печі і разом з нею вийшла. Водила дочку, водила, поки завела десь у завулок. „Сідай тут і жди. Євреї зглянутья над тобою!“—так сказала мати і зникла.

Покинута дитина тихенько сиділа, бідна, на вулиці і боялася навіть ворухнутися, як раніш на печі. Холодний осінній дощик накрапав і вона змокла до кісток. Вона сиділа, зщулившись, майже в самій сорочці, трусилась від холоду, зуба з зубом не зведе. Коли хтось із перехожих запитував у неї: „Хто ти така, дівчинко?“—відповідь її була така: „Я мамина... Мати наказала мені сидіти тихо... Не можна кричати. Коцюба, лопата прийде і битиме...“ Так вона, бідолашна, сиділа до пізньої ночі, поки якась жінка заманила її ласкавими словами і привела до себе додому, десь на Піски, у маленьку хатку на курячих ніжках.

У цієї жінки вона пробула чимало часу, і їй було там не мед жити. Жінка видавала себе за її тітку і так наказувала себе звати. Ця тітка була перекупка, що стояла на базарі з картоплею, гарячими паляницями, гнилими грушками і яблуками. Раннім-рано вона ішла на базар. Горбата дівчинка залишалася з її донечкою в хаті і колисала дитину, а також допомагала хазяйці, як от: збирала на вулиці сухі тріски на підпалку, лізла на горище по яйця, що їх там клали кури, вишкрябала засохлу кашу з горщика, прала в помийниці дитячу закаляну сорочку і пильнувала перемиті дерев'яні ложки, що сушаться на призьбі разом з дитячими подушками проти сонця, та мала багато інших обов'язків. Присмерком, коли перекупка приходила додому, вона посилала свою маленьку служницю старцювати і збирати шматки хліба,—з цього вона харчувалася та ще давала своїй тітці.

Влітку якось присмерком, ідучи по хатах, за своїм звичаєм, в самій грубій сорочці та спідниці, вона зайшла далеченько, аж на край міста, і не могла знайти дорогу назад додому. Сонце давно вже зайшло, на небо насунулись чорні хмари. Потроху блискало й гриміло. Раптом набли-

зились, виїжджаючи з міста, якісь підводи, на яких повно було людей.

— Дивіться!— крикнув хтось із першої підводи,— крутиться тут якась горбата дівчинка і плаче, бідолашна,— і одразу ж таки скочив з підводи якийсь червонопикий, той самий червонопикий шибеник, тьясця його матеї,— і запитав дитину, чия вона.

— Я хочу додому, додому, до моєї тітки,— відповіла дівчина плачливим голосом.

— Ша, доню, не плач,— каже до неї шибеник,— я тебе одведу додому, до твоєї тітки.

Він схопив її, кинув на свою підводу і поїхав з нею. З того часу блукає горбата дівчина, бідна, разом з усією зграєю кінноти, що зробила собі зисковну професію з її горба. Звичай їхній був такий: прибуваючи десь у місто, вони садовили її голу і босу на вулицю, де люди ходять, і вона мусила хлипати, просити милостиню плачливим голосом, приспівуючи, а також шарпаючи за поли. А коли вона часом не виконувала цієї комедії як слід, з усіма вихлясами, і збирала мало грошей, їй завдавали доброго прочухана: били смертним боєм, викидали вночі надвір, де вона гола, голодна кричала, бідолашна, і плакала вже по-справжньому... Вона мені розказувала, як одного разу, взимку, у великий мороз її викинули вночі отак на вулицю. мороз пройняв її, зробив з неї бублика, цупив, щипав їй тіло наче холодними шпильками. У неї череп ворухився над мозком. Темно і світло якось водночас робилося їй в очах, ось-ось сконає вона. Вона вже не могла більше терпіти і почала проситися назад у хату, гірко плачучи, тремтіла, благала: відчиніть, тьотю, відчиніть, дядю!— так вона звала кожного із зграї. Вона кричить: дядю, я вже знову перед людьми добре кричатиму! Вона плаче: тітонько, я вже знову добре плакатиму! Вона благає: гвалт, я вже знову добре благатиму! Але хоч кричи до стінки, немає відповіді! Вона лягла на землю, не почувуючи більше холоду, мук, її опав солодкий сон, здавалось їй, що її цілують, пестять, хороше так, напрочуд тепло— і напівмертву її віднесли з цього місця... Вона довго після тієї ночі хворіла.

А далі, звичай у них був такий: спускати її з воза. тільки но вдалині на дорозі помічали, що їде якийсь пан або купці, порядні люди. Вона мусила виконувати всю комедію, простягати руку, крутитися, бігти перед кіньми чи збоку коло підводи, хлипати, бубоніти шось під ніс з жалісливим обличчям і дістати милостиню, хоч би смерть чатувала її.

Часом її стьобав батогом візник з передка, але вона це проковтувала тихенько, любенько і робила своє, бо добре знала: батіг ніщо проти того, що вона дістане згодом, якщо, не дай боже, повернеться з порожніми руками до своєї підводи... Всього, що вона, бідна, замолоду вистраждала, не можна словами описати.

Ще й тепер вона доволі лиха зазнає, у пеклі не доводиться стільки терпіти, скільки вона, бідна, терпить! Ох, кров закипає в мені, коли я згадую про неї! Ой, горе, я б життя своє охоче віддав, аби її врятувати. Чуєте, євреї, на світі ще не було такої доброї, тихої голубки, такої лагідної, любної істоти, як вона!..

XVII

Фишчине оповідання навіяло великий смуток на Алтера і на мене. Алтер тер собі рукою лоба, ніби його щось кусало, і все проказував про себе: Ет, ет!

— Чуєте, реб Алтер,—озиваюсь я з посмішкою,—Фишка, слово честі, таки втьопався у цю горбату дівчину. Тут, слово честі, щось не тее.

— Не криюся,—сказав Фишка,—я таки почав її дуже любити в душі від великого жалю. Щось вабило мене до неї, душа раділа, коли я іноді сидів з нею. Що?.. Нічого, так собі—гомоніли, чи просто мовчки дивились одно на одного. Добрість так і лежала на її обличчі; дивилась вона на мене просто, як віддана сестра дивиться на свого нещасного брата, коли йому, бідному, погано, дуже недобре. І коли, приймаючи до серця мое горе, у неї виринали сльози на очах, мені якось робилося хороше, тепло-тепло в усьому тілі. Щось мені здавалось, здавалось... Сам не знаю що. Щось мені всередині пекло, пестило душу: „Фишко, ти більше вже не самотний на світі, ти вже не одинокий, як скеля“—і гарячі сльози звогчували мої очі...

— Моя жінка—дивно, слово честі!—вже більше мене не дратувала, мене вже не так обходило, що вона лицяється з шибеником. Я хоч скривлювався від цього, але це скривлювання вже не мало того смаку, що раніше. Коли у мене виринала часом думка: хочеш, Фишка, щоб твоя жінка тобі сказала: „Тепер уже годі мандрувати, ходім оселимось у місті“?—я шукав виходу, щоб відкрутитися, щоб не дати ясної відповіді, і замислювався при цьому про те, що буде

з нею,—з горбатою, з бідолахою?.. Але послухайте цікаву річ! Коли я в душі прохолов до моєї жінки, вже не трусився над нею, як раніше, вона, здається, стала гарячіша до мене. На неї іноді нападав настрій, коли вона була лагідна зо мною, м'яка, мов тісто, і просто вишалась на шию. Зате згодом воно мені боком вилазило. Вона в'їдалася в печінки, переслідувала мене, мучила ще в тисячу разів гірше, ніж раніше, так, що просто життя нелюбе було і я собі бажав смерті. Я не міг ніяк зрозуміти, що з нею трапилось? Збожеволіла вона чи з глузду зійшла, що з нею робиться? Але через деякий час трапилась подія, і чиряк розкрився. Я вже зрозумів, що так допікає моїй жінці, що означає її гнів. Боляче і соромно розповідати.

Фишка замислився на мить. Потім смачно почувався і почав далі розповідати:

— Одного разу ми прибули в якийсь містечко і заїхали, як звичайно, на нічліг просто у богадільню. Кажу вам, євреї, я ж чимало надивився богаділень за моє життя і знаю дуже добре, що таке богадільня, але всі вони просто золото проти богадільні того містечка. Коли я згадую за неї, у мене навіть тепер починає свербіти тіло і я мушу чухатись. Вся ця богадільня виглядала як дуже стара корчма, руїна з покривленими нерівними стінами, з якимсь дашком, прости господи, що був наче пом'ятий капелюшок, задертий спереду і низько опущений ззаду, мало не до землі. Видно було наочно, що ця богадільня просто умліває, так їй хочеться завалитися і лежати купою сміття на землі, але містечкові люди не давали їй розвалитися, підперли дрючками і умовили триматися так далі, до ста двадцяти років. Через якусь ніби браму ми під'їхали до великого будинку з поколупаними дір'явими стінами, крізь які закрадалося скупе світло. Долівка була там ямкувата, де-не-де стояли калюжі—зацвілі, смердючі від помийниць і ще дечого такого, а також від дощу, що завжди крізь гнилу солом'яну стріху, рідку, мов решето, туди накрапав. Потерта перегнила солома валялася скрізь, перемішана з усяким дрантям: подертими торбами, рваною рогожею, пересохлими черевиками, старими подошвами і покрученими каблуками із заржавілими цвяхами, черепками, поламаними обручами, спицями від коліс, волоссям, кістками, різками від вінників і подібним лахміттям. Весь цей крам прів і давав аромат, такі дивовижні запахи, що просто страх.

В лівій стіні сердито відчинялися заяложені двері до хати з маленькими вузькими скособоченими вікнами, частива шибок вибита і заліплена цукровим папером або заткнута

ганчіркою, а частина дуже брудна, в кутках густо укрита цвілью, решта шибок від старості мала жовто-зелений дуже блискучий колір; глянець коле в очі так само, як деркотить у вухах, коли шкрябають по склу. Вздовж поколупаних стін і коло великої печі тягнуться довгі лавки з дощок, що лежать на колодках, трохи вище над лавками стирчать у стінах великі і малі кілки. З чорної стелі звисають мотузки з петлями, якими за обидва кінці прив'язана довга жердина. Кілки і жердина завішані задрипаними кафтанамі і спідницями, різними речами і торбами бідноти, що приїздить на возах або приходять пішки і квартирує там, молоді і старі, жінки і чоловіки вкупі.

Богадільня є, крім того, ще й лікарнею. Це місце, де вмирають хворі жалюгідні жебраки містечка. Лікар робить все, що можна: ставить банки, п'явки, пускає кров у жебраків громадським коштом, поки чесні душі їх конають і доглядач богадільні, що є zarazом і погребальний єврей містечка, одразу ж ховає їх даром. Доглядач богадільні з своєю родиною теж живе там в якійсь світличці, прости господи. Крім того, що він доглядач богадільні, погребальний єврей, служба у погребальному товаристві, завідувач у лікарні, „цариця Вашті“ або блазень на свято пурім, ведмідь у вивернутому кожусі на „симхес-тойре“, кухар, витівник і жартун на всіх весіллях та обрізаннях,— він ще має професію—робить лойові свічки. Всі хазяїни із синагоги виробляють у нього свічки в великій кімнаті богадільні, і сморід сповнює все навкруги.

Коли наша компанія прибула туди в богадільню, вона була повна гостей. Доглядач гнав їх: „досить сидіти, їдьте собі на здоров'я кудись інде!“ Але що це було в четвер, то вони всі мали нагоду відпроситися—залишитися тут на суботу. Долівка, лавки і піч вночі вкриті були людьми. Всі штовхались, тиснулись, сварились і лаялись за кожен клаптик місця. Кіннота і піші жебраки метушилися, виказували одно одному велику ненависть і силу своїх рук. Серед великої метушні стогнав у куточку хворий старий єврей, якого вчора привезли сюди на лікування, а маленька дитина, якій у тісняві наступили на ніжку, вищала, продрівлювала голови лементом.

Тільки згодом, коли сердита метушня трохи вщухла, я відшукав собі куток і сяк-так приліг спочити. Але тільки но я ліг, на мене напали цілі загони прусаків, блощиць, бліх, як ведмеді завбільшки, і хотіли мене живцем з'їсти. Тіло мені ще й досі свербить і я мушу смачно чухатись, тільки но згадаю цю ніч. Коли я побачив, що з прус-

саками воювати важкенько — прусак — це створіння, що лізе, а його компаньйон, блощиця, смердить, — я їм залишив моє місце, хай вони собі там подавляться ним! — і вийшов з хати, щоб якось перебути ніч. Надворі була страшенна темрява, холодний сильний вітер бушував, ганяв, як голодні вовки, свистів і подував крізь шпарини у стіни. Солома летіла з даху і з ще якимсь лахміттям танцювала, як чорт по подвір'ю. Коли-не-коли крізь діри потрапляли великі краплі дощу. Я засунувся у далекий куток і лежав у важкому настрої, трусився від холоду. Ох, баня, баня, — охкав я і стогнав, — де взяти мою баню! Там просто рай, як тепло і затишно. Який я був щасливий колись у цьому раю! Чого мені бракувало, чого мені там не вистачало? Мені було так добре, так хороше, та приніс чорт мою жінку, щоб я через неї втеряв свій рай і блукав по світах. Тільки на лихо створені ці жінки, тільки на лихо. Нащо вони здалися? Що маєш від них? Користі ніякої, слово честі, від них не побачиш... Але тут таки пригадав горбату дівчину і засоромився сам перед собою. Як то, вона ж добра, свята душа, адже з нею щастя разом бути. Просто легко, весело на серці сидіти і розмовляти з нею. Можна тисячу бань віддати за її найменший ніготь. Від її погляду робиться якось тепло в усьому тілі. — Соромно тобі, Фишко! — докоряю сам собі, — не гріши такими словами, жінки дають багато щастя в житті. Жінки можуть ошчасливити і навіть пекло обернути на рай... Від таких солодких думок я навіть забув про всі мої нещастя. Куточок, де я пригорнувся, дуже симпатичний. Мені вже більше не холодно. Я починаю читати зворушено нічну молитву, очі сплющуються, і я засинаю. Але раптом мене розбудив страшний крик.

— Подивіться тільки на цю істоту! — закричав хтось коло дверей хати і викинув звідти з усієї сили на двір, якусь важку річ, що каменем упала на землю з великим грюкотом. — Дивіться на цю велику пані! Бачили ви? Графиня Потоцька!.. А надворі, а в сінях не можеш лежати, закаляна графине?

Я одразу пізнав з голосу шибеника, тьясця його матеї! — Він ще трохи гримав, лаявся, прозивав графинею Потоцькою, по тому сплюнув і зачинив двері з великим грюкотом.

Тихий місяць виліз споміж подертих хмар, заглядав крізь зламаний дах на двір, у сіни і освітлив там якусь людську постать, що лежала, мов клунок, тихо, не ворушачись. Я кинувся поглянути, хто ця пані чи графиня Потоцька, що лежить так. Дивлюся — грім ударив мене! Мені потемніло в очах і голова пішла обертом, ніби від гарячої пари.

на верхній лавці. Моя горбата дівчина, вона, бідолашна, лежить на спині непритомна, простягнувшись від удару, коли шибеник з такою силою її жбурнув на землю? Я беруся приводити горбату до чуття, і коли бог допоміг, вона заворушилась, я схопив її на руки з якоюсь нелюдською силою, так само, як рятують у Глупську з великої пожежі, і подався швиденько в свій куточок. Можу заприсягтися, що тоді я, здається, ступав рівно, як усі люди, і навіть не шкутильгав. Вона поволі-поволі розплющила одно око, потім друге і тихенько зітхнула. Я від радості подумав, що весь світ — мій. У мене був такий настрій, як у того жебрака з книжки, що раптом опинився в пишному палаці, сидить там на м'якому кріслі з царівною і розважається. Я швиденько скинув з себе свою капоту і загорнув нею мою царівну, що тремтіла від холоду.

— Ой,— зітхнула моя бідна горбата, протерла очі і дивилася так, як дивляться, коли не знають, на якому вони світі.

— Чого так оглядаєшся? — запитую в неї. — Це я, Фишка. Хвалити і славити бога, що ти жива.

— Горе і лихо мені,— каже вона з глибоким зітханням з самого серця.— Нащо воно мені, тее життя! Ні, як таке життя — то вже краще смерть. Адже бог добрий, милосердний, то навіть ж він створив таких, як я, щоб тільки поневірятися і страждати на цьому світі.

— Дурненька,— кажу я до неї,— мабуть, бог знає, що робить, певно, йому це любо, що такі, як ми, теж живемо на світі. Бог — наш батько, він бачить, чує і знає все. Думаєш, дурненька, він не знає всього нашого лиха? Бог знає, нічого! Місяць його, диви но, диви, заглядає з неба навіть сюди, на двір, у сіни. Не гріши, дурненька, словами.

Вона втупилася в мене палкими очима, в яких стояли великі сльози і блищали при місячному світлі, як діаманти. Її очі, її погляд на мене в ту мить я ніколи не забуду.

Коли я другого дня рано встав, то бачив, що моя горбата лежить у куточку, загорнувшись у мою капоту, і спить як пташенятко, личко її було бліде і мало такий добрий вигляд, таке воно було жалісливо-добре... Губи її раз-у-раз тремтіли і простягалися ніби з благанням. Чогось благала вона, бідолашна, просила: не мучте мене! Що я вам таке зробила? Що ви маєте проти мене? Не затьмарюйте мені життя! Що я вам зробила, що я вам зробила?.. І благання її краяло серце. У мене виринули сльози в очах — і я плакав...

Перший, хто вранці зайшов у сіни, був шибеник, тьсяця його мате! — він своїми зlodійськими очима глянув на мене, на горбату, і з колючим сміхом зайшов назад до хати.

XVIII

Фишка раптом замовк і одвернувся, неначе засоромився. Вже як просив його мій Алтер розповідати далі, а все не допомагало.

— Ет, слово честі,— відмахувався Фишка, червонів, мінився і не розкривав рота.

Фишка, як виявилось, наприкінці сам засоромився своїх слів. Спершу, коли його тільки допекло, він розпалився, розбалакався, неначе з жару. Він говорив з запалом і виливав усе своє серце в таких виразах, що зовсім не були звичні для Фищинної голови. Ці слова лилися самі собою, в ньому заговорила душа, він забув при цьому геть усе, що робиться навколо нього, говорив, говорив, майже не чуючи сам, що говорить, аж раптом схаменувся, начебто сам прислухався до своєї розмови, ніби здивувався, звідки це у нього... і дуже засоромився. У кого з нас не трапляється хоч раз у житті така світла, щаслива година, що розкриваються тобі уста, і чисті, справжні людські почуття виливаються, як струмінь гарячих киплячих газів з огневої гори? Навіть у Валаамовій ослиці був час, коли в неї з доброго дива розкрилися уста і вона виголосила гарну промову. Тим більше у проповідників трапляється іноді, що на проповідника, який звичайно ремигає, завжди базікає, верзе дурниці—страшно слухати!—раптом нападає якесь натхнення і він мимоволі каже влучне слово, від якого всі присутні і він сам своєю персоною у захопленні потім. У найгіршого кантора без голосу, від якого аж верне, коли слухаєш його мугикання з чудернацькими вихилясами при цьому, бувають моменти, що він раптом запалюється і співає з піднесенням молитву „екум-пуркон“ або „тікранто шабос“. Але минає хвилина, і осел знову стає ослом, проповідник знову базікалом, а кантор, прости господи, знову безголосим... Але не про це йдеться. Я знав двох євреїв крутильників у єврейській друкарні, вся робота яких полягала тільки в тому, щоб удень і вночі крутити колесо машини, стоячи біля неї збоку поруч, як ті намальовані істукани. Крути і крути завжди, без кінця, без краю, все на одному місці, на один манір. Раптом їх наче щось підштовхнуло і вони почали крутити колесо завзято, з почуттям, дуже натхненно. Очі горять, палають, а вони крутять з такою насолодою, неначе були на сьомому небі, де крутили світами, і кожним своїм рухом вони виражали якусь думку, якесь по-

чуття, що крутиться у них всередині. Через хвилину, коли запал зник, вони здивовано оглядали один одного скляними очима, спльовували, одвертали голови кожен у свій бік, крутили, як звичайно, і виглядали, як глиняні істукани.

Дивлюся на Фишку, що зацікавився, і шукаю спосіб зробити його балакучим. Раптом мені спадає на думку істукан реб Лейба Сорес, що підводиться після того, як реб Лейба засовує йому ззаду святе ім'я, схоплюється і робить усе, що йому наказують. Дуже гарно, думаю собі, знаменито! Але замість того, що на Лейбового істукана, царство йому небесне, впливало в його часи, тепер на мого істукана, хай довго живе, впливатиме просто дівчина...

Я починаю піддавати Фишці жару, щоб підігріти його розмовою про його горбату дівчину. При цьому я сам розпалювався, говорив від щирого серця, з запалом і закінчив мову так:

— Скільки безневинних бідолашних дітей поневіряється так на світі за гріхи своїх батьків, яким заманулося дурниць, які крутяться, розлучаються і залишають дітей, свою плоть і кров, напризволяще! Що їх обходять діти! Вони мають на думці тільки душицю, свою душицю. Кожен з цих батьків знову одружується...

Я замовк, ніби подавився своїми словами. Алтер мій, дивлюся, схвилюваний, не тямиться. Мені одразу ж ударяє в голову: ай, якої я припустився помилки! Вихопився перед Алтером з такими словами, що наче припасовані до нього і дошкулили йому до сьомого ребра! Мені страшенно жалко, я картаю себе в душі і сам собі докоряю: гвалт, Мендел, Мендел, час уже взятися за розум, не висловлювати всім правду, як хлопчак! Ти ж, хвалити бога, уже єврей з великою бородою, час уже бути чоловіком, розуміти, що корисне і добре. О, твій язик, твій язик!..

Я в душі запрягнувся далі стеретися зі словом. Служати, бачити й мовчати — гарні властивості всіх розумних, порядних людей, такі потрібні в житті. Кожного я тільки хвалитиму, щоб цим привернути до себе симпатії всіх. Мені уявилися цілі загони наших добрих людей, дядьків з сяючими личками. Вони крутяться сюди й туди, товаришують з тим, з іншим, радіють геть усім успіхам, мають завжди тільки втіху, цілуються з кожним, хто зверху, просто умлівають з радості, говорячи з кимсь про його щастя, бажають йому з сльозами на очах і з солодкою усмішкою на губах ще більшого щастя, розводяться докладно

про добрість свого друга і дають йому царство небесне повною жменю; поспішають переказати радісні звістки, знаходяться скрізь, де тільки є якийсь бенкет, весілля. Завжди у них сяють очиці, лоб вилискує, щічки шаріють, ніс вогкий, з порічками. Вони задоволені, веселі і радіють... Які ви щасливі, дядьки! Від сьогодні я теж роблюся дядьком. Мені чогось дуже почало подобатись ім'я дядька, так що я навіть кілька разів про себе повторив з великою насолодою: дядьку! Дядьку Менделє! Дядьку реб Менделє!..

Щоб спокутувати свою провину перед Алтером, я починаю його жаліти і заспокоювати лагідними словами: реб Алтер, вам, бідолашному, недобре сидіти. Ви вже сидите, бідолашний, на краю воза, вам, бідолашному, вже, мабуть, всі кості болять з того, що сидите на одному місці: ходім, ходімо, прошу вас, до мене, на мій віз, там я вам добре підстелю; візьмемо там по чарці, трохи підживимось.

Мій Алтер не примушує довго себе припрошувати. Ми всі злазимо з його воза. Я вшановую мою коняку почесною місією йти попереду, а Алтерова шкапа хай іде позаду. Ми трошки розім'яли кості, вилазимо потім до мене, закінчуємо закуску, випиваємо за здоров'я один одного. Я солодкий, як мед, поздоровляю Алтера без кінця з сльозами на очах з великої радості, просто так собі, як дядько. Зігрів і Фишку, піддаю йому жару, розпалюю його пристрасть. В ньому захвилювалася кров і оповідання починається тепер

НА ВОЗИ МЕНДЕЛЕ МОЙХЕР-СФОРІМА

Фишка знову починає на свій манір, я йому допомагаю, виправляю на свій манір, Алтер не має часу, підганяє на свій манір, і історія оповідається далі так:

— Другого дня, в п'ятницю, була в синагозі того містечка страшенна тіснява від бідняків, що штовхалися, тиснулись навколо служки. Кожен хотів бути першим, дістати найкращий квиточок на суботній обід до багатія або до справжнього хазяїна, в якого готують масний кугель. Найвище цінилося запрошення до орендаря такси. Найнижче були, звичайно, запрошення до людей святенницьького стану і громадських діячів, бо вони люблять самі добре жерти, а другому хворобу дають. Старости товариств охкають, зітхають, дивлячись на бідняка, а їсти дають як горбцеві, аби тільки помазати губи. Бідняки вважають за найбільше нещастя потрапити до них і уникають їх, як смердюче падло. Коли хто одержує від синагогального служки

запрошення до них, решта сміється з нього... мовляв, піймав, неборака, облизня. Синагогальний служка був дуже сердитий і гримав, що сьогодні бідняків чогось більше ніж завжди. Жебраки!— кричав він,— чого ви, мов сарана, напали на наше бідне містечко? Терпець уривається, нема де вас подіти! Це тільки кара господня, нападсть якась! Він кричить, гнівається, а бідняки роблять своє, штовхаються, і наплювати їм на все. В один голос: Мені! Дайте мені, мені! Кожен суне служці в руку кілька грошків. Служка,— що йому, бідоласі, робити?— приймає, гнівається і дає квиточок. Ми з горбатою стояли осторонь, на віддаленні. Поперше, ми не могли, а подруге, таки не мали нахабства штовхатися між нашими левами, вельможами, шановними людьми. Скрізь є леви, аристократи, навіть між жебраками. Бідні аристократи в тисячу разів гірші від багатих... Шибеник, зрозуміла річ, був один з перших. Він одразу дістав два добрих квиточки для себе і для моєї жінки. Їй навіть не довелось штовхатися. Він показав служці на неї здалеку: дивіться, будь ласка, ось вона стоїть, моя бідолашна сліпа!.. Коли всі пішли, подалися містом кожен із своїм квиточком до свого хазяїна, я підійшов із моєю горбатою, поклавшись на волю божу, до служки і попросив для нас квиточки. Він глянув на нас з солодко-кислю усмішечкою і не відповів ні слова.

— Згляньтеся,— кажу я до нього,— на двох нещасних калік. Цілий тиждень ми не мали ложки вареного в роті.

— Нема більше квиточків,— відповідає служка.— Адже ви бачили, що тут тільки но діялось. Нікуди вже послати.

— Ось вам,— кажу я і суну служці в руку п'ятака,— візьміть, будь ласка, і згляньтеся на нас, підтримайте наше життя, заробите царство небесне.

— Послухай, ти,— озивається служка вже трохи лагідніше,— твої гроші мені не потрібні, один квиточок ще є в мене і я можу його дати одному з вас. Коли хочете, киньте між собою жеребок.

— Дайте їй, їй дайте!— прошу я і показую на горбату.

— Йому дайте, йому!— просить горбата і показує на мене,— ні, ні, я, хоч убийте, не візьму квиточка.

Довгий час проминув, поки ми так просили і торгувалися. Одно одного умовляли взяти квиточок і обоє відмовлялися, присягалися, що ні в якому разі не візьмуть його. Служці ця справа сподобалась. Він гладив борідку і дивився на нас дуже привітно.

— Знаєте що?— озвався він,— після вечірньої молитви стійте обоє в сінях коло дверей. Коли люди виходитимуть

з молитви, мабуть, знайдуться євреї, що візьмуть вас на суботу, я за вас теж проситиму.

Так таки й було. Після молитви у п'ятницю ввечері, коли люди виходили з синагоги, служка звернувся до двох хазяїнів у сінях і попросив їх, показуючи на нас, взяти гостей на суботу.

— У мене, слово честі, вже не вистачило сміливості,— виправдувався він,— надіслати вам бідняків. Я не проминаю вас майже щотижня. Але коли ваша добра воля, візьміть оцих нещасних.

— Ох,— озвалися обидва,— який єврей відмовляється від гостя на суботу? Один день є у тижні, коли єврей може хоч трохи передихнути, чому ж у такий святий день не допомогти нужденному і не поділитися з ним тим, що бог дав? Просимо вас, служко, щотижня, таки щотижня про нас не забувати.

Обидва хазяїни йшли попереду, навколо них дітоньки— хлопчики, парубки, помиті і вдягнені по-суботньому. Всі вони сяяли і весело розмовляли між собою. Я з моєю горбатою йшли нишком ззаду і обоє були чомусь задоволені.

— Доброї суботи!— сказав весело мій хазяїн, зайшовши в хату, до жінки, що сиділа на стільці, охайна, чепурно вдягнена, і сяяла, мов принцеса; на руках у неї бавилась маленька дитина, мов лялечка, а навколо неї тупцювали дві гарненькі, причепурені дівчинки.— Бог прислав мені гостя на суботу, бо інакше, дружинько, ти б не пустила мене в хату,— закінчує він, усміхаючись, і починає вголос молитву „шолом - алейхем“, походжаючи по хаті туди й сюди. Закінчуючи молитву, він із співом на устах став проти жінки, взяв немовлятку до себе на руки, цілував його, милував в той час, коли інші малі діти вішались на нього з усіх боків, жваві і веселі. Здавалося, що в хату дійсно прийшли добрі святі ангели з „шолом - алейхем“.— Я це вам розкакую тому, що мене тоді серце вабило, вабило до моєї горбатої дівчини...

Мій хазяїн був, очевидно, середнього стану. Свічки горіли у добре начищених свічниках, не знаю, з справжнього чи з варшавського срібла. На столі стояли порцелянові тарілки та калачі, вкриті гаптованою салфеткою. Пляшка вина вилискувала на столі і кожен виголошував молитву „ки-деш“ над цим вином. Під час вечері хазяйка давала мені всього вдосталь і тільки припрошувала, підганяла, щоб не соромився та їв. Було досить гарно. Але я не відчував цілковитої насолоди, коли при кожному шматку риби, при кожній ложці локшини, кожному кусні м'яса і цимесі зга-

дував про неї. Хто зна, чи має, бідолашна, там таку пишну вечерю, як я. Попойвши, вони запросили мене заночувати у них.

— Нехай залишиться тут ночувати,— сказала господиня нишком своєму чоловікові,— де йому іти туди, у ту нещасну богадільню, у конюшню. Нехай хоч одну ніч трохи спочине.

Після вчорашньої ночі, хай вона западеться, мені дуже потрібно було спочити, може ще потрібніше ніж поїсти; було б великою насолодою лежати тут, у теплій хаті, на подушці і вирівняти трохи кістки. Але я згадав про неї і, чемно подякувавши, відмовився від нічлігу. Вона їла суботню вечерю на тому ж подвір'ї в сусідній хаті. Я зайшов туди, взяв її і ми вдвох пішли.

Надворі було ясно, хороше. Місяць світив і було дуже приємно йти.

— Ходім!— сказав я до неї.— Ходім трохи прогуляємось, до богадільні нам нема чого поспішати.

Коли я згадав про богадільню, у мене мороз пройшов по тілу. Той старий єврей, що лежав там учора вночі і так стогнав, почав ще зранку конати і смерком помер. Його поклали до після суботи в сінях, там, де я мав ночувати.

Ми пішли собі і зайшли десь у завулок з садами і деревами, що приємно пахли. Скрізь була тиша, не чути було й шороху, всі в містечку, за єврейським звичаєм, у п'ятницю після вечері давно вже спали. Ми посідали на траву у кутку під тином.

Сидимо ото вдвох, дивимось довгий час і мовчимо. Обое замислені. Моя горбата потім зітхає глибоко і бубонить тихенько про себе дуже засмучено відому пісеньку:

Мене тато зарівав,
І мати мене гризла ...

Дивлюся, сльози ллються з її очей. Обличчя пащить у неї, вона дивиться на мене з похмурою усмішкою. Вона мені серце краяла тоді своїм поглядом. Щеміло в душі, било наче молотами у висках. Не знаю, що робиться зо мною і... вперше вихоплюється, наче само собою, з моїх уст: „Серденько моє!..“

— Ай, Фишко,— каже вона тихо і давиться слізьми,— я не витримаю! Ай, скільки я терплю від нього!

— Від кого?— озиваюся я, запалившись.— Від нього? Від шибеника? Тьясця його матеї!

— Ай, коли б ти знав, Фишко, коли б ти знав!..

Я беру її за руку, за голову і прошу з сльозами на очах, щоб вона вилила передо мною своє наболіле серце. Вона ховає своє обличчя у руки, нахиляється близько до мене і розказує тремтячим голосом, а більше на мигах, щось таке, що хай чорт забере цього шибеника, щоб навіть під час воскресіння мертвих не встав.

XIX

Фишка знову замовк, чогось дуже розпалений і похмурий. І щоб зробити його балакучим, витягти у нього все, що мені хотілося знати, я починаю його під'юджувати, трохи дражнити, і кажу так:

— Ти нам зовсім не сказав, Фишко, чи твоя горбата гарна дівчина. Як може горбата дівчина подобатись?

— Що значить! — обурюється Фишка, — хто цікавиться вродливістю єврейської дівчини! Якщо вона вродлива, то вродлива для себе. Кого це обходить? Хоч, правду сказати, горбата була таки непогана з себе. Обличчя, голова, волосся — повні принади, очі у неї — алмази. Але чого б це воно мене обходило?.. Що я крутихвіст, щоб мати на думці такі речі, залицятися до гарних жінок?.. Дурниці!.. Мене захопила її добрість, її, наче сестрине, уболівання за мною, і знову ж таки, я уболівав за нею, як брат під час скрути, — от що!..

— Ну, що ж, що нам до того? — озивається Алтер, — як то кажуть: хай собі буде з пекла, аби звалася Векла... Коротше, то вона тобі розказала щось таке, ну, Фишко, що ж таке вона тобі розказала, ну, ну, ну?!

Алтер підганяє на свій манір, Фишка починає на свій манір, я йому допомагаю, виправляю на свій манір, і історія оповідається далі так:

— Це я вже давно помічав, що шибеник, тьясця його матеї! щипав часом горбату, бідолаху. Я думав, що це просто собі щипання катюги, що б'є, мучить нещасну людину. Але, як воно виявилось тоді з її скарг, це було зовсім іншого сорту щипання. Воно мало зовсім інший смак... Фе! Пристрасне щипання... Шибеник дуже упадав за нею. Він не давав їй спокою. Коли тільки застукував її десь, то приставав до неї з солодкими розмовами, так, мовляв, і так, говорив несусвітне, обіцяв золоті гори. А коли йому не допомагало добро, він починав злом, страшив, що потьмарить їй життя,

знеславить її і до смерті допече їй. І при цьому таки намагався схопити її силоміць. Закінчувалось це звичайно тим, що вона виривалася з його рук, іноді ударяла його в живіт так, що він аж скрутиться весь. Він їй віддячував за це потім з процентами, мучив її роботою і виривав шматки м'яса. А трохи згодом це все починалося знову, знову спочатку добром, а потім лихом. Що більше вона його уникала, то більше приставав він до неї, а проходячи мимо, він про око людське штурхав її, неначебно ненавмисно, або щипав просто так собі.

Такі погані речі траплялися з нею досить часто, і я навіть розказувати про них не хочу, але вчорашнє було — фе, фе, страх! Вчора вночі після великої тісняви у богадільні, коли всі вже там спали, а вона, бідолашна горбата, скоцюрбившись удесятеро недалеко дверей у куточку, теж куняла, її раптом розбудило якесь шепотіння над її вухом. Це був шибеник.— Тобі, бідненькій, тут незручно лежати,— каже він до неї, уболіваючи,— ходім, я маю для тебе дуже добре місце, де ти зможеш, бідолашна, трохи спочити.— Вона дякує йому чемно за його добре серце, і просить його: хай іде сам спочивати. Він починає свої витівки: так, мовляв, і так. Він натякає також на мене, що знає, будьте певні, про її залицання до мене ... Лякає, що зажене її в могилу, та й мені затьмарить життя. Чорт бере його, шибеника, і робить з нього хижого звіра і овечку водночас. Він лагідний і лихий. Він робиться зухвалим і... дістає ляпаса по щоці, аж зуби мало не вилетіли. В ньому розпалилася лють. Він схопив її, як розбійник, і шпурнув у коридор. Що далі було, ви вже знаєте.

Після того, як горбата, бідолашна, розповіла мені, сидючи коло мене на траві, все це, я довгий час сидів прибитий, заціпенілий. Тільки всередині мене наче черва точила. В мені горіло почуття гніву на шибеника, гаряче почуття жалощів до неї, бідолашної, і ще щось таке, зовсім без імени, що вабило мене, вабило... і щеміло серце. Раптом мене щось потягло так, що серце мало не випало. Я взяв її за руку, що лежала ще на обличчі, і сказав зовсім не своїм голосом:

— Серденько моє! Життя віддам за тебе!

— Ох, Фишко! — каже вона, зітхаючи, присувається ближче до мене і спирається лобом на моє плече.

Мені зробилося якось світліше в очах, тепло в усьому тілі, я говорю і заспокоюю її, мов віддану сестру, лагідними словами. Розважаю її: нічого, бог допоможе! І присягаюсь їй, що повік життя буду для неї відданим братом. Вона

дивиться мені в очі, щасливо усміхається, потім каже, опускаючи голову:

— Не знаю чому, Фишко, мені тепер чогось дуже гарно на серці. Хочеться жити ...

Довгий час ми розмовляли в гарному настрої і мріяли про те, як бог нам допоможе урятуватися так, як нам обом хочеться. Раптом недалеко від нас, трохи осторонь, щось стукнуло. Оглядаюся, іду поволі кілька кроків під парканом у сутіні і бачу на другому боці завулка якусь людську постать, що пораяється над льохом. Мене щось ніби штовхало далі, щоб придивитися краще і... тьясяця його матеї! Це був шибеник. Він скрутив замок і одразу ж зник у льоху, щоб викрасти все, що звичайно заносять туди на суботу. Наче блискавка промайнула у мене думка: Фишко! Тепер помстися за себе і за бідолашну, горбату. Тепер маеш час, швидше зачини двері льоху і нехай лежить там полонений, мов ведмідь у тенетах, поки завтра його піймають, поламають кістки і дадуть доброго прочухана. Тільки тоді я відчув смак помсти, яка вона втішна і смачна. В мені кипіла кров і я був у замішанні, неначе п'яний. Підбігти до льоху, взятися за двері і зачинити їх з грюкотом — не забирає багато часу. Тепер лежи тут закопаний, як собака! — кажу я сам до себе з смішком, беруся за клямку і хочу замкнути. Алеж скобель зігнутий. Тягну, тягну, даремно! Не пристає. Я напружуюсь, смикаю обома руками, ось-ось уже все буде гаразд. Але раптом розчиняються рвучко двері від дужого поштовху зсередини, і я влітаю в льох, наражаючись на шибеника на східцях.

— Он як, реб Фишел! — каже шибеник після того, як ми з хвилинку стояли мовчки один проти одного, — це ти власною персоною порався коло дверей і хотів задля мене порушити свій суботній спокій? Дуже приємно, слово честі, ходім, кошенятко, трохи нижче і дай я тебе трохи почастую ... — Він штовхає мене зі східців, я мало не скручую собі в'язи і простягаюсь на землі. А тепер, збирачу мій, на тобі, покищо, завдаток, — вдаряє він мене щосили по спині: — Нічого з тобою не станеться, коли почекаєш, поки я заберу з собою в торбину смажену курку, полумисок з рибою і миску холодцю, що я, поспішаючи через тебе, залишив.

Не проминуло й хвилини, як він мене знову ударив.

— Лічи, Фишко! — каже він, — раз, два, три, чотири, п'ять... Це ти маеш за мене. Тепер почастую тебе за горбату. Лічи, Фишко! Дев'ять, десять ... Що це за маніра шалатися з дівчиною вночі в потайних місцях? — Дванадцять, трина-

дцять... Нічого, я тебе бачив раніше, коли ти з нею прогулювався у завулках... Шістнадцять, здається, сімнадцять.

В мені запалилася кров від його останніх слів.

— Шибенику! — скрикнув я, — ти не достойний згадувати її ім'я! — При цьому я швиденько підскочив і вчепився в нього зубами. Війна! Я зубами, а він руками. Обидва страшенно ненавидять один одного і бажають один одному смерті. Він з силою відриває мене від себе, тримає цупко руками, стискує, просто страх. А потім жбурляє мене далеко від себе, як цуценя.

— Дякуй бога, — каже він, — що він милостивий, що мені якось не випадає тут тебе порішити. Лишайся тут, Фишеле, відпочинь до завтра. Замість фаршированої риби вони завтра матимуть живу рибку... На добраніч! Що передати жінці? Вона ще сьогодні матиме привіт від тебе...

З цими словами він іде геть і зачиняє двері.

Перший мій рух після того, як я опритомнів, було підійти до дверей. Шарпаю їх, шарпаю — даремна праця, вони замкнені знадвору. Не знаю, що робити. Стукати боюся, щоб не почули. А так залишитись теж погано. Стою собі, а голова іде обертом від ляку, від гніву, від болю і страждання, від свіжих побоїв. Зійшов назад у льох, кинувся на землю і лежу, сповнений горя. Одна тільки думка, що завтра зроблять зо мною, як мене гарно зустрінуть, як позбігаються дивитися на злодія, казатимуть, що мене піймали, при цьому говоритимуть тисячі різних вигадок, битимуть усі, хто в бога вірує, і не допоможуть мені ніякі виправдання, — ця думка мені свердлила мозок, наче свердло, і не давала спокійно лежати. Але раптом здається мені, ніби щось дряпається по мені. Простягаю руку і схоплюю шура, що спритно висковзнув з писком поміж моїх пальців. Я підскакую від ляку, мені робиться млосно і холодний піт вкриває мене. Ледве тримаючись на ногах, я намагаюся в темряві холодну вогку стіну, до якої присуваюся ближче. Стою так, спершись на стіну, і думаю собі гірку думу: владарю небесний, що це за життя? За що ти караєш мене так? Хіба не краще було б для мене, для цілого світу, щоб я зовсім не народився? Чому це мені судилось таке?.. Щоб мене так ображали? — Від цієї думки у мене щемить серце і я вмиваюся сльозами. Я плачу і думаю собі: владарю небесний, де ти?! Я стою потім прибитий, не знаючи, що робиться зо мною, наче якийсь істукан. Раптом риплять двері і вузька смуга світла ударяє в очі. Чути кроки, ніби хтось тихенько йде східцями. Волосся стає у мене дибом, ось - ось схоплять і поквитаються зо мною, як із злодієм.

І стоячи так, повний ляку і тремтіння, низько опустивши голову, чую, як мене кличуть тихенько на ім'я: Фишко, Фишко! І одразу ж таки бачу коло себе її, горбату. Я оживаю і скрикую з великої радості.

— Ша! — каже вона, беручи мене за руку, — ходім мерщій звідси.

— Серденько, ти мене врятувала! — кричу я, дуже збен-тежений від радості. І, признаюся, вперше, внизу, у льоху, поцілував її...

Я питаюся в неї, звідки вона взялась тут? Але вона про-сить мене мовчати, нагадує, що ми зараз вночі у чужому льоху.

— Ходім швидше, все знатимеш пізніше, — так каже вона і виводить мене за руку на вулицю.

Ідучи дорогою, вона пояснила мені дуже просто: через кілька хвилин після того, як я пішов від неї, їй наче серце віщувало, що щось негаразд, що треба піти подивитися, де я. Вона підійшла до кінця паркана, подивилася на всі сто-рони і побачила, що по той бік вулиці стоїть хтось, нахи-лившись над льохом, і чогось вовтузиться. Думаючи, що це я, вона подалася далі і, підійшовши ближче, почула такі слова: „А тепер, реб Фишел, лежи тут і здихай, як собака, льох добре замкнений, нічого“. Їй потемніло в очах і вона закам'яніла на місці. Аж ось виріс перед нею шибеник, ущипнув її і сказав при цьому, всміхаючись: „Доброї су-боти! Вітаємо вас, принцесо! Гарна дівчина, нічого собі. Шалається вночі по вулицях і ще, буцімто, свята... Додому йди, розпуснице, гультайко ти!“ Він штовхнув її коліном у спину і вона мусила піти з ним, не кажучи ні слова. До-рогою він все оглядався навкруги, перекладаючи повну торбу з одного плеча на друге, і не забував при цьому глу-зувати і знущатися з неї. Вона йшла, бідолашна, дуже при-гнічена, сумна, знала, що я в прикрому становищі і не-можливо мені допомогти, бо шибеник держав її коло себе і ока не спускав з неї. Раптом показався гурт євреїв, що йшли з вечірки в честь народження хлопчика у піднесеному настрої, і розмовляли, сміялися вголос, як звичайно у євреїв. Сміялися з когось, що він забув про суботу і ніс у руці носовичок. Шибеник швидко подався набік, заметушився і вскочив у вузький завулок. Моя горбата тим часом теж схаменулася, побігла в інший бік і зникла.

Зрозуміла річ, вона побігла швиденько врятувати мене з скрути. Але уявіть собі її сердечний біль, коли вона за-ялуталась, бігаючи завулками, і не могла знайти те місце, де ми раніше сиділи! Вона знала, що я в великій небезпеці,

що треба мене швидше рятувати, що кожна хвилина тепер дорога, а тут крутиться вона і не знає дороги до мене... Довгий час минув, поки бог допоміг і вона знайшла льох і звільнила мене. Ідемо ми так удвох і розмовляємо у веселому настрої. Я до неї: Серденько моє! Ти сьогодні зарадила моєму лиху. А вона до мене: Фишко, ти мені був братом учора, пам'ятаєш, там у сінях, вчора вночі... Недалечко вже від богадільні нас поймав смуток і відібрало дар слова. Серце віщувало нам, що ми йдемо не на добре, що так просто сьогоднішня ніч не минеться.

Одна половина воріт богадільні була зачинена, друга половина ледве відчинена, так що з коридору на вулицю пробивалося світло. Підійшовши до воріт, ми зупинилися на мить, а серця б'ються. Потім я набираюся мужності і перший тихенько заходжу. Тільки но засунув я голову у коридор, як помітив майже коло воріт шибеника, що сидів, нахилившись до моєї жінки, вони жеруть з торби і розважаються. Шибеник шепче їй щось на вухо і одразу ж зникає. Вона підводиться і, сповнена гніву, накидається на мене з лайкою: ти такий і такий, сто сот чортів твоему батькові! Шведляєш цілу ніч з такою гультайкою, з такою драбкою? Думаєш, може, що я не знаю твоїх бридких вихилясів? Я знаю, нічого, давно вже знаю все і ховаю в собі, страждаю нишком. Так ти мені віддячуєш за мою добрість, що я тебе вивела в світ, зробила з тебе людину! Ти думаєш, собака серед собак, це тобі подарується? Ні! Я тобі покажу, волоцюго, хвороба твоему батькові, з твоею драбкою, хвороба її батькові і матиному батькові! Я тобі покажу разом з нею, хто тут старший. На, на! — починає вона мене бити, — на тобі за сьогодні, за вчора, і за все попередне, на, на, на, згорів би ти!

Я ледве живий вириваюся з її рук і відбігаю кілька кроків на вулицю. Вона стоїть чимало часу на дворі і кричить, потім заходить у сіни і, крикнувши: „лежи, як собака, на дворі!“, замикає ворота передо мною, сильно грюкнувши ними.

Я стою з бідолашною горбатою на вулиці і ми дивимось одно на одного. Обое ми дуже засмучені, обом нам солоно на серці від того, що зараз трапилось. Лихо не дає нам устояти на одному місці і ми пускаємося куди очі ведуть, не кажемо одно одному й слова, обое замислені. Коли я отямився, дивлюся, — стоїмо на синагогальному подвір'ї. Серце боліло, коли я дивився на бідолашну горбату, як вона мучиться. Другу ніч вона не має спокою. Думаю про себе, що зробити, де знайти для неї нічліг? І мені спадає на думку гарне місце — жіноча синагога!

Коли бог допоміг і ми спокійно зійшли з превеликим трудом на зламану приступку, що гойдалася, хиталася під нашими ногами, і в темряві намацали відчинені двері, на мене раптом упало щось м'яке. Знявся гармидер, стрибання навколо нас, на нас і через нас. Ми діставали удари ззаду, в боки; не знати звідки це взялося. Кидаюсь туди, сюди, тремтять руки і ноги, хапаюсь за бороду. За чию, думаєте? За бороду кози!.. То були кози, що, звичайно, мають споконвічне право ночувати разом з громадським цапом у жіночій синагозі.

— Де ти? — озиваюся до моєї горбатої, — не лякайся, тут, нівроку, дуже багато кіз! Не бідне містечко, очевидно. — Я відшукую її, виганяю кіз, вони цієї ночі, хай вибачають, ночуватимуть надворі. Сам я одразу ж таки вийшов, сказавши їй на добраніч і причинивши добре двері.

Коли я сплигнув з приступки, навпроти мене став цап, нахиливши голову з довгими рогами, дуже роздратований тим, що я так образив його жінок. Я борвся з ним довгенько, він не пускав мене, йшов, не відступаючись, поки мені не пощастило заскочити в синагогу.

У синагозі лежать на столах, на лавках, простягнувшись, збирачі і сплять, як пани, присвистуючи носами на різні голоси. Насолодою було дивитися, як смачно, нівроку, вони сплять. Збирачам добре жити на світі, — думав я собі і в душі заздрих їм. — Вони зовсім інший сорт жебраків, багатійський... Я відшукав собі місце під пічкою, кинувся там на лавку і одразу заснув. Проте, мені не судилося щастя на цьому світі. Щойно заснув, як мене уже будять: юначе, вставайте, будь ласка! Протираю очі і бачу перед собою чимало євреїв з поважними обличчями. То були люди з товариства псалтирників, що приходять щосуботи раннім - рано читати псалтир і мають своє місце під пічкою. Нічого не вдієш, треба вставати. Полив собі на руки, сів, ледве держачи голову, потягнувся, позіхнув і читаю псалтир.

XX

Після прочухана, якого я дістав того вечора у п'ятницю від моєї жінки, для мене стало зрозумілим її божевільне поведження зо мною за весь останній час. Їй допікало мое товаришування з горбатою дівчиною, про яке передавав їй шибеник, додаючи тисячі небувальщин. Він думав, що після цього моя жінка не схоче мене знати, плюне

на мене, і все. Але це був фальшивий розрахунок. Замість того, щоб з спокійним серцем дозволити мені йти моїм шляхом і назавжди зо мною розлучитися, вона розпалилася пекельним полум'ям. Як то, щоб її чоловік робив таке! Щоб якась горбата дівчина сподобалась Фишці більше за неї! Це ж така образа, яку важко проковтнути. Ні, не можна цього припустити.

— Ну, то ж постає питання, чому вона... твоя, хочу сказати, з шибеником? — не може утриматись Алтер і запитує тоном талмудиста.

— То ви, здається, маєте рацію, — відповідає Фишка, — але я в глупській бані навчився розуму настільки, що міг зрозуміти, що це не питання. Де ще розводять позаочі стільки пліток про кожного, як у бані? І хто? Саме такі, що, слово честі, могли б соромитись. Один, що ніколи правдивого слова не вимовляє, глузує з другого за те, що той брехун; такий, що йому не можна копійки довірити, говорить про іншого, що той злодій; скнара, що за гріш вам очі видряпає, сміється: інший, мовляв, свиня! Лиха людина, що ховає камінь за пазухою, прозиває іншого розбійником, а такий, що за крихту пошани ладен на все, обмовляє другого, мовляв, той просто вмирає за почестями. Лазнюк Берл, бувало, під час розмови хапався за голову: Ай, ай! Не розумію, як це язик повертається розводити плітки про когось, коли добре знаєш про себе, що ти сам злодій, брехун, свиня, мерзотник, найгірша людина.

— Бачиш, розумнику мій! — відповідав йому на це сторож Іцик, — ось у цьому ж усе лихо, що ніхто не знає. Чуже під лісом бачить, а свого й під носом недобачає.

Шмерл — один з нероб, що утримувалися при бані, усміхався при цьому, беручись за борідку: даруйте, реб Берл! Даруйте, реб Іцик! Ви обидва помиляєтесь. Суть цього, як я дійшов розумом, просто така: кожен гадає, що йому можна, а іншому зась.

— Правда, Шмерл! — вигукую я вголос, підхоплюючись з свого місця, і одразу ж таки замислююсь. Шмерлові слова піддали жару дияволу, що лежить всередині у кожного з нас, грішних людей; він прокидається в мені з колючим смішком, дряпає за серце, розворушує мозок, переплутуючи там усі мої думки, і вишкрябує там якісь старі спогади, що залежалися в пам'яті. В мені все кипить, починається яр марок різних постатей, що раптом наче з землі вирости, і, показуючи на мене, чорт каже, дуже скривившись:

— Ось маєш отих гарних людців!.. Їм усім можна, можна, можна...

Ці всі гарні людиці гендлюють, крутяться коло міських справ, у товариствах, верховодять у справах віри і в усьому житті. Жінки і жіночки всіх сортів старого і теперішнього світу теж тут на ярмарку. Вітаю вас, люди! — кажу я сам про себе. — Бог правду бачить, що я волів би вас у вічі не бачити і ім'я вашого не згадувати, так ви мені набридли. Але що можна вдіяти? Коли нечиста сила вас привела, не можна вас так відпустити: треба зробити ласку і про кожного хоч дещо розповісти.

— Заждіть трошки, Фишко! Не гнівайтесь, реб Алтер, — озиваюсь я. — Я маю вам дещо розповісти, але дозвольте мені трохи подумати. І думаючи так, беру одного з цього гарного гурту: ану, дозволь, візьму тебе на цугундер. Він пручається руками й ногами, стогне, горлає як півень, коли його ріжуть. Решта дивиться на мене криво й корчить сердиті міни, щоб я мовчав. Дурні! — думаю про себе, — я боюся вас, як собака кішки. Мене ви „бу“ і перевернутим кожухом не перелякаєте. Ви мавпи, а не ведмеді... Диявол розпалюється в мені і піддає мені жару: „Так, так! Бери їх, бери їх на цугундер, усіх цих гарних людей!“

— Послухайте, будь ласка, реб Алтер, гарну історію. У єврейському місті десь є гарні людиці, що звичай їхній... — починаю я розповідати і замовкаю, ніби подавившись. Жінки підморгують до мене благально: любий, дорогий реб Менделе, згляньтесь, не виказуйте... Вони кокетують, дивляться і благають мене палкими очищами, жіноче кокетування робить мене м'яким, мов тісто, від їхнього погляду я тану. При цьому згадую свою тверду обіцянку вступити до товариства дядьків. Чорт вас забирай! — махнув я рукою, посміхнувшись, і, звертаючись до Алтера, додаю: — Це я про них кажу, про гарних людей там, у місті. Щось мені не хочеться розповідати мою історію. Хай їм усім грець... Не гнівайтесь, реб Алтер.

— Навпаки... Будь ласка, про мене теж, хоч зараз хай вони покажуться. Але що це за маніра перебивати, встрявати в розмову іншого з історіями, ваші історії!.. — Так озивається Алтер і дивиться на мене з хвилинку, низуючи плечима, ніби кажучи: дірявий мішок, проси господи, сипляться з нього слова безупину, цілих сім кіп гречаної вовни. Дуже вони потрібні, слово честі, ці його історії! Може ви скажете, навіщо вони?.. І, махнувши при цьому рукою, сказав набік: „фе, фе!“ та торкнув Фишку: — То що? Словом, коротше, який кінець?

Фишка починає своїм маніром, я працюю слідом за ним

на свій манір, Алтер підганяє на свій манір, і історія оповідається далі так:

— Час покищо минав, а ми з своєю жінкою дедали більше розходились. Вона ще дужче знюхалася з шибеником, вони були нерозлучні, дуже близькі приятелі і вже вдвох, як пан з панією, ходили по хатах. Мене це більше не обходило, я був завжди заклопотаний бідолашною горбатою, вона ні на хвилину не виходила з голови у мене. Ідїть собі, думав я, про мене, хоч до чорта в пекло, подавїться обое хатами! Коли часом я зустрічався з цією парою, шибеник дивився на мене з глумом, ніби кажучи: я тобі носа втер, нічого... Я звичайно спльовував і йшов своєю дорогою, думаючи при цьому: а коли ти водишся з нею, що тобі це допомагає? Адже вона мужня жона. Еге, це добре забезпечено, нічого! Це я тобі утер носа, шибенику ти! Дратуйся, хоч лопни...

Зо мною почав ходити по хатах старенький з компанії шибеника, негідник з негідників, такий самий злодій, як і шибеник. І він мав успіх зо мною дуже добрий. Кожен мусив йому дати, бо він скривлював таке жалісливе личко, показуючи все на мене, нещасного каліку, і гірко зітхав при цьому. Це мусило означати: сердешний батько з бідолашною дитиною.— Кульгай, Фишко, кульгай добре, золотко моє!— казав він, бувало, підштовхуючи мене ззаду, коли ми заходили до якоїсь хати.— Скривлюй личко і зітхай, зітхай, собако ти. Нічого, вони мені за твоє зітхання заплатять. Дорогою йдучи, він все навчав мене грати свою роль, глузував з хазяїнів; ушипне мене при цьому і лає: згорів би ти! І це в доброму настрої. Одного разу він мене, буцімто жартома, ударив у груди, сюди під ложечку, так що я мало не кончився. Милостиню він звичайно собі брав і мені важко було в нього копійку видерти.— Нащо тобі, Фишко, гроші?— жартував він,— коли ти сам гроші, щоб ти мені жив і шкутильгав ніжками та хворів на всі членики аж поки голівкою накладеш, золотко моє. Одного разу я до нього дуже пристав, мене спонукала нужда, просив у нього пайку рішучим тоном. Побачивши, що я так у нього правлю, він розкрив на мене пашу: занімій, кривий собако! Даремно я тебе возитиму у себе на підводі? Даремно я тебе, таке падло, водитиму тут? Шануйся, волоцюго! Я твоїй жінці розкажу. Я тебе не знаю, і мені нічого з тобою сперечатися. Я знаю тільки твою жінку, вона тебе передала мені, від неї прийшов до мене такий крам і з нею я, мабуть, порозуміюся...

Кепська справа! Тепер я виразно побачив, що я для ком-

нані не більше як ведмідь для цигана. Мене водять скрізь, щоб збити копійку. У мене забрали жінку, захопили її в тенета, і вона ще допомагає їм проти мене, вона передає мене, як якийсь крам, гультаям, злодіям у руки!. Кепська справа, гірко, немає справедливості на світі.

Я вже бачив, що все пропало, що у мене з жінкою мирного життя не буде, а коли так, думав я собі, нащо мені з нею мучитись? Треба тікати, щонайшвидше тікати. Зайвий день між такими злодіями—гріх перед богом... Це ж люди, що не мають бога в серці, що за холодну воду не беруться, скинули з себе всі людські турботи, знати не хочуть ніякої роботи і накинулись на шию іншим. П'ють, висмоктують єврейську кров, та ще й смертельні вороги цим євреям. Я сам у своїх очах дуже низько впав, коли згадав всю свою поведінку за цей час серед цих мерзенних людей. Зовсім я не той, що раніше. До мене причепилося багато бридких їхніх звичок. Один спосіб здихатися всього цього лиха—це вирватися з їхнього огидного кола і уникати їх, мов смердючого падла. Але що ж робити з нею? Як залишити її, мою горбату? Мені ввижалося, ніби я стою у занедбаному місці, у страшній ямі, не інакше як у пеклі. В одно вухо кричить мені якийсь голос: „Не занাপашуй своєї душі, Фишко, тікай, коли тобі любий бог!“ А в другому вусі дзвенить голос моєї горбатої: „Фишко, Фишко!..“ Треба вибрати одно з двох: або туди, в ясний світ, чистим від гріха, від лиха й горя, або тут, у пеклі, але разом з нею. Я добре виплакався і... хай мене бог не карає за гріхи—залишився далі з компанією.

Тільки через довгий час мені спало на думку зникнути разом з горбатою. Але це ж могло бути тільки тоді, коли я розв'яжуся спершу з моєю жінкою. Чим може закінчитися моє приятелювання з дівчиною?.. Світ гомонітиме і подумає бозна що... Один тільки спосіб є—розлука. Але хіба ж моя жінка, думаю про себе, схоче взяти розлуку? Вона ж відьма, нападєть на мою голову від господа бога. Коли я скажу: розлука, то вона мені на злість скаже: ні! Найбільшою втіхою за останній час у неї було мучити мене і допікати мені до печінки. Все таки це мене не лякало і я заповзявся добитися розлуки добром або злом, може господь змилується. Тим часом я все тримав про себе, в секреті, щоб ніхто не знав.

Після історії з стареньким я з великої досади не хотів ні з ким укупі ходити по хатах. Це мені коштувало чимало мук, але я уперся, хай смерть моя буде, а не хочу більше бути ведмедем у цих циган. Шибеник із своїми

однодумцями був страшенно незадоволений з цього, і всі вони руками доводили, хто з нас старший. Б'ючи мене одного разу, вони озвалися до мене:

— Нащо нам даремно тебе возити, любий кумасю, коли ти не хочеш заробляти? Іди собі геть к чортам!

— Хоч би цієї хвилини,—відповідаю їм.—Віддайте мені мою жінку, мою жінку.

Вони подивилися один на одного і вибухнули гучним реготом. Зрозуміла річ, що мої слова: віддайте мені мою жінку, були сказані тільки про око людське. В душі я думав зовсім інше: держіться з нею, з вашою знахідкою, і нехай вона візьме у мене розлуку. Щоправда, від побоїв, яких я зазнав через мою упертість, мені добре боліло, але при цьому я мав і втіху, думаючи про себе: нічого, це мені придасться для мого діла. Коли вони побачать, що я уперся і більше для них не придатний, вони ладні будуть здихатися мене, а це потім допоможе мені взяти розлуку.

XXI

Бася!—кажу я якось до моєї жінки лагідно, прису-
нувшись до неї, коли ми були самі, і я хотів в роз-
мові взнати її думку про розлуку,—що ти маєш проти мене,
Бася?

— Ну тебе до біса, Фишко!—дістаю я від неї коротку відповідь.

— Ось тобі маєш!—кажу я, ніби образившись,—я до неї з теплим словом, а вона мені все лайкою:—Ну тебе до біса, Фишко! Чому?

— То йди к нечистій матері!—каже вона, скрививши обличчя і відсуваючись від мене.

— Щоб ти мені здорова була, Бася!—озиваюсь я лагідним тоном,—покинь, слово честі, свої дурниці і заживемо знову, як господь звелів.

— Іди к чортам, Фишечко, разом з своєю гультьякою.
„Ага, іди к чортам краще ти з своїм шибеником“,—думаю про себе і виступаю з досить виразною мовою:

— Послухай, Бася! Як то кажуть, єврейську дочку не можна змушувати. Не хочеш жити зо мною, то ж на це в євреїв є розлука. Пан, або пропав!

— Ага, гультьяйки захотілось йому! Швидше здихатися жінки і цілуватися з драбкою! А щоб ви не дожили цього.

Швидше ви обое головами накладете. Нічого, це їй не подарується, розпусниці твоєї, сухотку матиме вона від мене, чуєш, Фишечко? Сто болячок твоєму батькові, дідові...

Моя жінка розкричалася так, що я схопив ноги на плечі і втік.

Справи мої були погані. Погані, куди не глянь! Мені самому було не з медом, я добре поневірився, та й горбата, бідолашна, зазнавала багато лиха, мучилась через мене. Моя жінка поводитися з нею, як хазяйка, попихала нею. Тільки не чимсь не догодить їй бідолашна, як вона вже тяжко її карає, а шибеник і собі дошкуляє. Гірке було життя в нас обох. Єдиною нашою втіхою було те, що пізно вночі, коли всі спали, ми вислизали крадькома надвір, хоч трохи порозмовляти і одно перед одним виказати все наболіле на серці.

Одного разу сидимо ми так удвох вночі коло великої си-нагоги, небо зоряне, а навкруги тиша. Ні живої душі. Вона сидить коло мене на камені, згорбившись, похнюпившись, сльози ллються у неї з очей, і вона бубонить про себе дуже засмучено свою відому пісеньку:

Тато мене зарізав,
І мати мене гризла ...

Кожне її слово краяло мені серце, наче ніж. Я розважаю її, заспокоюю ласкавими словами. От іще трошки і ми, бог дасть, визволимось. Я змальовую їй картину нашого життя у майбутньому, коли ми з божою поміччю обое врятуємося від нашого нещастя. Я показую їй все наочно, малюю їй глупську муровану баню з усякими дрібницями, розказую, як я знову там улаштуюсь, і, коли господь зласкавиться, я з часом можу дістати посаду сторожа. Вона сама теж, можливо, з часом дістане там роботу: нігті обрізати, абощо. А коли навіть і ні, то можна у Глупську знайти інші заробітки. Для бідноти Глупськ — обітована земля, це, нівроку, велике місто, будинків там як сміття. Люди там без хитрощів, не знають церемоній, кожен робить, що йому заманеться, і все гаразд. Там можна, приміром, бачити порядних хазяїнів обідраних, обірваних, задрипаних по шию, і нічого; серед білого дня вони прогулюються вулицею в якихось засмальцьованих халатиках, розхристані, і нічого, або навпаки, бідняки показуються часом вдягнені у шовк, у бархат, і теж нічого. Там важко відрізнити жебраків від багатіїв і по одежі, і по всьому поводиттю. Дуже часто трапляється, що старости різних товариств, самі жебраки, мають з цього свій заробіток разом з багатіями, один допомагає одному, і всі щасливі

живуть. Бідність не ганьба. Треба тільки мати щастя і спокійно житимеш собі. Скільки є таких, що оце тільки недавно були мізерні, маленькі люди, прикажчики, жебраки нікчемні, і раптом вийшли в люди, зробилися ватажками, крутіями в місті! Дуже можливо, що я сам, як ти мене бачиш, теж з часом зроблюся діячем, верховодою і, бог дасть, все буде гаразд. Житимемо у багатстві, пошані, щасливо. Не смійся, серденько моє, я не так уже далеко заліз у мріях. У Глупську таке — звичайна справа, треба тільки вірити в бога, не занепадати духом і мати надію. Ах, Глупськ, Глупськ! Як дожити до моменту, коли вирвемося з цього пекла і швидше, ненько, до тебе.

— Ах, Фишко! Несила вже терпіти далі,— каже горбата, глибоко зітхаючи. Вона сперлась головою мені на плече, а на обличчі їй вирізьбилось якесь благання. Я пестив її, розважав і підбадьорював добрими надіями. Вона трохи звеселилась, дивилася мені просто в очі і сміялася. „Фишко! — каже вона стиха,— ти у мене єдиний у всьому світі, ти мій тато, мій брат, мій друг, моє все. Диви, Фишко, будь мені відданий і не забувай мене. Заприсягнися тут перед синагогою, де зараз моляться мерці, і серед яких за свідка, можливо, є і мій батько, якого я дуже мало знала. Заприсягнися, що завжди будеш мені відданий...“

Я почав посилено умовляти мою жінку взяти розлуку, говорив туди, сюди, поки ми порішили: невеличкі гроші, які зібралися в мене за весь час, що я працював для себе самого, я мусив віддати їй у руки негайно, не віддаючи їх спершу комусь на схованку, як велить звичай, а крім того, я зобов'язався цілу зиму дозволити товариству без жодних заперечень робити зо мною комедії. Це значить, дозволити, щоб мене водили по хатах, а милостиня, яку збиратимуть за моєю допомогою, належить моїй жінці, згідно з шлюбним контрактом. Шибеник з усмішечкою калчив мене, і все було по-старому. Я знову був ведмедем, вигідним крамом, старенький знову ходив зо мною по хатах, і я мусив добре шкутильгати, зітхати, скривлюватись і грати комедії так, як він мені наказував.

Після свята пейзажа ми прибули до містечка в Херсонській губернії, де я попервах працював згідно з моїм зобов'язанням, але потім сказав: „Досить, хай тут буде кінець цьому“. Моя жінка спочатку сперечалася, просила кілька день на розмислення. Нарешті відповіла: гаразд, завтра вона бере розлуку. Мені посвітлішало в очах, так я зрадив цьому. Від радості не міг усидіти на місці. Мене щось тягло надвір. Я довгий час прогулювався вулицями і за одним разом

охоче одвідував хати, думаючи про себе: кому це зашкодить? У гарячу пору, коли міняється життя, потрібні будуть гроші. Справи мої йшли добре. Такого „ходіння“ по хатах, як того разу, я давно вже не пригадую. Це трапляється раз на сто років. Коли бог хоче допомогти людині, то допомагає їй усім. До якої б хати я не зайшов, з порожніми руками звідти не виходив. Щастя мені ласкаво всміхалося тоді і я випадково потрапив у хату, де відбувалося обрізання. Присутні були дуже напідпитку, жваві й веселі, мені дали добру чарчину, цілий келех, а також великий шмат пряника, торт та ще трохи грошей і тістечко. Я утримався, не покуштував і крихточки, і всі ці ласощі сховав глибоко за пазуху, щоб принести подарунок моїй горбатій дівчині. Треба було бачити, з якою радістю я йшов усю дорогою. Все думав про себе: сьогодні вночі, коли всі спатимуть, я їй дам, нехай, бідолашна, теж матиме втіху. Вона бідна, затуркана, нещасна, у неї серце повне болячок, вона, бідолашна, не мала за все своє життя щасливої хвилини, дам, хай знає, що Фишка добрий брат, піклується нею і оберігає її, як зіницю ока. Він сам не їстиме, а віддасть їй останній найкращий кусень. Мені уявлялося, як ми вдвох сидимо коло великої синагоги і нам хороше. Вона їсть, смакує пряника, а я до неї: серденько моє, хай тобі це буде на здоров'я! При цьому я подумав: добра прикмета! Дай боже, щоб ми незабаром їли пряники у нас... Я їй переказую радісну звістку: завтра я буду вільний, моя жінка бере розлуку, і горбата с'є від щастя. Ми міркуємо, як нам нишком вирватися з рук компанії і наківати п'ятами. У нас складається з цього приводу цілий план, і є надія, що все, коли бог схоче, буде гаразд... Ось з такими думками я йшов усю дорогу і мріяв. Дорогою я ще зустрів водноса з повними відрами. Це ж, напевно, гарна прикмета. А що ж справді вийшло?

Вийшло, лишенько мені, що всі мої надії розвіялися, мов дим. Коли людині судилося нещастя, то не допомагають гарні прикмети, хай навіть десять селянок перейдуть їй дорогу вповні. Коли я присмерком повернувся до богадільні, то вже не застав жебрацької зграї!.. В той час, коли я собі весело прогулювався по місту, ці гарні люди поїхали, і з ними моя жінка, а також моя бідолашна горбата... Це вже була витівка шибеника, його вигадка. Дай боже, щоб він так знав, як жити на світі, як я знав тоді, на якому я світі. Нехай йому, владарю небесний, так у животі закрутить, як мені крутилася голова. Темно і чорно зробилося мені в очах, темне моє життя. Єдина зіронька, що світила мені,

раптом зникла. Немає моєї горбатой бідолахи!.. Я знову самітний, як скеля, сам-самісінький на цілому світі. А вона! Де вона, що робить, бідолаха, вона, вона?.. Перед ким вона зможе хоча б поскаржитись, вилити все наболіле на серці? Ой, люди! Сердечний біль. Мені боляче таки по-двійно!

Вийнявши потім з пазухи шматок пряника, що я для неї наготував, я ще більше сповнився горя. Я держав його цупко, вмивав його сльозами, ніби пам'ятку, що лишається після смерті єдиної улюбленої дитини. Не судилося тобі покуштувати цього, поласувати хоч раз у твоєму житті, нещасне, бідне серденько моє! Дивлюся, дивлюся на шматок пряника, цілую його, потім загортаю як коштовне каміння, і ховаю знову за пазуку, мацаючи його частенько і притискуючи до серця... Сам не знаю, що це зо мною скоїлось?!

XXII

Фишка при останніх словах заховав обличчя в руки, одвернувся набік і захлипав. Ми співчували і дали йому спокій. Нас самих поймав смуток, ми сиділи тихо, кожен поринувши у свої думки. Мій Алтер все чухав пейс, проводив рукою по обличчю, починаючи з лоба і закінчуючи бородою, яку він охоплював всіма п'ятьма пальцями, і приказував при цьому: „ет, ет!..“ Помітно було, що він схвильований, що з ним щось негаразд. Я сам теж був у замішанні. Фишчина історія не давала мені спокою. Вже здавна я багато разів думав про себе: владарю небесний, що ж це таке бути закоханим? Щось я чув, трапляється часом таке, але що воно, я не міг своїм мозком збагнути. У нас на такі речі звичайно казали: це хтось наврочив, якісь чари, є така пляшечка для цього, таке зілля від старої баби, відьми. І те, що старі відьми ладні встругнути таке, а також привезти верхи на помелі чоловіка, що покинув жінку, зробив її нещасною вдовою,— це ж ясно, як день, адже на це є багато свідків: євреї з бородами... Втьопатись—це означає в нас таку хворобу, як лихоманка, наприклад, меланхолія, падучка, чорна хвороба, що проти неї є один тільки засіб—святий рабин або татарин. Розмовляючи про таке, бувало, сім разів спльовували, беручись при цьому за брови, і святобожно скривлювались: спаси боже нас і всіх єврейських дітей!.. Вважалося за добродійне

діло сміятися також з тих, що втьопались, як звичайно сміються з божевільного. Така хвороба, проте, пам'ятаю, коли вже траплялась, то траплялась хіба що у великих багатіїв або у великих бідняків. У хазяйському стані навпаки, не знали навіть, з чим це їдять.

Це ж дивно!— часто міркував я про себе,— чому це таке? І що воно таке? Воно ж мусить мати якийсь сенс. Сенс старої баби — це дурниці, як і пляшечка. Я ніколи не був задоволений такими поясненнями, хоч євреї і вважали мене за це трохи бузувіром.— Як то, мовляв, не вірити в чари, в татарина, в чортів! Я шукав про себе, шукав сенсу, і, здається, знайшов. Великим багатіям добре живеться на світі, надто добре, вони мають усе, їдять, п'ють найдорожче, найкраще, без турбот, без мороки, їм бракує тільки хвороби — тим то вони і мають на думці всякі там любові. Серйозно чи просто так собі забавка? Це вже їхній секрет. Знову ж таки великі бідняки, з протилежного боку, їм теж, на їхній манір, добре. Нічого не мають, нічим не ризкують. Харчуються громадським коштом, без турботи приходять на готове. Сором набік! Тому їм теж хочеться чогось такого. Всякі любовні діла звичайні тільки у високому і низькому стані. Решта нашого люду, люди середнього стану завжди заклопотані борщем і кашею. Їм голова сохне за шматком хліба, вони заробітків шукають. Для них на першому плані діла. Все для них — діла. Одружитися — теж ділова справа. Він торгує собі жінку, торгується спершу добре за ціну, за посаг, за кожну дрібницю окремо, все точно перераховує. Навіть кашкета до суботньої капоти треба записати в контракт. А коли контракт виконано згідно з умовою, по всіх правилах, то йди, люба наречена, до шлюбу у супроводі тата, свата і всього гурту святеників, що добре підживлюються на цьому. Будь жінкою, май дітей, мучся і поневіряйся разом зо мною до ста двадцяти років, якщо тобі хочеться жити, не вмерти передчасно. Гарна ти чи бридка, розумна чи дурна, — це вже твоя справа, мені байдуже, жінка — це жінка. Ми не пани, нам ніколи придивлятися до таких дрібниць. Євреї ми, купці, маклери, крамарі, заклопотані заробітками! Багато є євреїв мого стану, що майже не розмовляють, не їдять за одним столом із своїми жінками, рідко коли їх бачать, і це дуже добре. Обидві сторони задоволені і бажують при нагоді такого життя всім добрим людям і своїм дітонькам! Якщо вмирає у когось жінка, він поховає її, сидить у жалобі сім день честь-честю і одразу таки торгує собі другу. Іноді навіть ще перед закінченням тридцяти траурних днів.

І таким маніром також третю, четверту, п'яту... Аж до старої бабусі, яку він бере востаннє на старості літ, виправдуючись, звичайно, тим, що поїде з нею до Палестини. Зветься у євреїв вся ця історія — виконувати волю божу, слухатись його законів... Як от, наприклад, євреї в суботу не просто грубо жеруть задля вдоволення плоті, мовляв, грішна людина повинна їсти. А що ж? Це зветься виконати звичай трьох трапез; так само пляшка вина на пейсах, хіба ж євреї п'є її просто так собі, грубо, тому що вино приемне, а особливо після фрикаделів воно просто насолода? Боронь боже! Він при цьому святобожно скриплює личко: гарейні мухон умзумон — я готовий виконати твій наказ про чотири чарки: перша, друга, третя, четверта... Є такі, що їдять, п'ють, одружуються тільки задля бога, задля його святого імені.

Але це все говориться не про Фишку. В тому важкому становищі, в якому він зараз перебував, горбата дівчина була для нього щастям, його утіхою, його життям, всім зразу. Тонучий і бритви хапається. Що ж дивного в тому, що Фишка вхопився за горбату всім своїм тілом і душею і прикипів до неї? Коли болить душа, то кричить серце, кричить, каже однакові для всіх людей слова. Мова серця єдина мова для дорослих і малих, для вченого і невігласа; що ж дивного, що Фишчине серце виливалося в таких гарячих почуттях, чистих людських словах? Тим то його мова зворушувала, мов скрипка, що говорить, награв сумних пісень. Всі проповідники і моральні книги разом ніколи мене так не зворушували, не робили таким лагідним, добрим і зворушеним, як стогін розбитого серця, як гра музиканта на скрипці...

Ну, гаразд, я дуже зворушений Фишчиним оповіданням, і через те я замислений. Алеж ти, коню мій, чого ти замислився? Дивіться на його ходу, прости господи. Ледве рухається. Його аж ніяк не обходить, що незабаром буде піст „тишеб'ов“, треба поспішати з молитовниками на цей піст до багатьох містечок. Він навіть не йде рівним шляхом, а залазить убік до пшениці, зупиняється щоразу і скубе траву. Алтерова шкапа не краща за мого коня, наслідуює його і теж скубе траву. Точнісінько як у хедері, коли вчитель задивиться іноді набік, заколисує дитину або свариться з жінкою, задивляються учні і фальшують у науці, я вживаю тих самих ліків, що і вчитель, беру батіг і показую моему недотепі, докоряючи йому при цьому. Він нашорошує вуха, витягає шию, висовує кінчик язика, дригає задньою ногою і махає проти мене хвостом.— А, ти ще до того і зухва-

лий!—озиваюсь я і частую його батогом. Він незадоволений з цього, робить кінську обструкцію, стає на передні ноги і має намір простягтися на землі.

Але тут таки передумав, шарпнув рвучко віз і поплентався лїнькувато далі.

Ми всі тим часом прийшли до пам'яті. Алтер підганяв на свій манір, Фишка почав на свій манір, а я за ним працюю, пояснюю на свій манір, і історія оповідається далі так:

— Я не буду тут довго розводитись. Сам-один подався я потім одеським трактом, думав, може зустріну своїх людей або почую щось про них. Але даремна праця. Вони наче в воду канули. Життя мені остогидло від постійного блукання. Мені хотілося спочити трохи, посидіти на одному місці, як я звик раніше. Бог допоміг, я нарешті дістався до Одеси.

Перші кілька днів в Одесі були для мене як смерть. Я крутився там самотний, чужий, сам не знаючи, де подітисся. Все було для мене нове і якесь дуже чудне. Богадільні, як в інших єврейських містах, я там не знайшов, не було і хат, щоб можна було їх обходити. У нас у єврейських містах є хати, те, що зветься хатами, низенькі, без хитрощів, без фокусів, з дверима на вулицю. Ледве штовхнеш двері, як ти вже в хаті, без великих церемоній, ось усе хазяйствечко, все, що потрібне для їжі, для снання. Треба тобі трохи води, маєш, потрібна помийниця, ось вона, помий руки і шепчи молитву, скільки душі завгодно. Ось хазяїн, хазяйка, вся родина, скажи: добридень! простягни руку, дістанеш свою милостиню, поцілуй мезузу і йди собі на здоров'ячко далі. А до того ж легко пізнати з двору єврейську хату. Купка сміття, ринва, шибки, стіни, дах просто кричать: це єврейська хата. По запаху ви пізнаєте, що тут живе єврей... А ось тут в Одесі будинки, прости господи, якісь чудні, незграбно високі. Заходять звичайно крізь ворота на подвір'я. Там лазь по сходах, шукай двері. А коли вже знайшов двері, то вони замкнені, якісь вони з дзвоником, з цяцьками. Яюсь занепадаєш духом, почуваш, що ти бідний, принижений, не маєш людської подоби. Стоїш з хвилинку прибитий, набираєшся потім сміливості і тягнеш з великою пошаною за дзвінок, але у тебе тремтить рука. Тягнеш легенько, майже не доторкаючись, лякаєшся сам чогось свого руху, неначе виступив проти кого з грубим словом, вилаяв його по-батькові, і одразу таки забираєшся геть... А коли часом знайдеш вхід, на тебе нападає куховарка, служник, або виявляється, що тут живе

не єврей. Як то!— дуже дивуєшся,— що це за місто? Що це за люди і що тут за хати? Де наші бідняки з торбами? Я блукав вулицями, добре придивлявся до всього, може, побачу когось із торбою, щоб розпитати, як тут ходять по хатах. Але, неначе на злість, я не зустрів нікого. І отак блукаючи там, помітив я здалеку якогось молодого чоловіка, вдягненого по-німецькому, що йшов, ніби не знаючи дороги, дивився на хати і кидався в усі сторони вулиці. Цей чоловік, думаю собі, мусить бути з нетутешніх, треба піти слідом за ним, побачити, що він робить. Він заходить на подвір'я, я за ним. Він шукає, а потім іде сходами, я— теж нагору. Він заходить у передпокій, я стаю по той бік дверей. Незабаром виходить один, поголений, зовсім паном виглядає, певно це хазяїн; молодий чоловік дає йому якусь книжку, витягнувши її спершу з кишені, широкої і довгої як торбина. Поголений зиркає на титульну сторінку і одразу ж кидає її молодому чоловікові назад, скривляючися, з гнівом: „Дайте мені спокій з вашим лахміттям! Мені воно зовсім ні до чого“. Молодий чоловік переконує, палко вихваляє себе, він зробив щось таке, що просто антик. Але йому ніщо не допомагає, і він, бідолашний, виходить з соромом і ганьбою. Він виходить, я входжу і прошу, звичайно, милостиню. Дістаю одразу кілька копійок і вислизаю з радісним серцем. Тепер, думаю собі, я на правильному шляху. Бог дає ткачеві його прядиво, шинкареві його пиво, а біднякові - чужинцеві його дороговказ. Не треба його з ока спускати. Іду за чоловіком нишком, як теля за коровою, куди він, туди і я. Йому не щастить, все йде шкереберть. Скрізь йому, бідоласі, наганяють холоду. Тут так: „Збожеволіти можна, які вони сьогодні настирливі!“ А там так: „Ідіть собі на здоров'ячко, нам таке не потрібне!“ Кінчається тим, що він, схвильований, іде геть з порожніми руками, а мені щастить, нівроку, зовсім непогано. Я беру копійку, дві, три, скільки дають. Що це,— дивуюся про себе,— за бідняк такий?! Зроду мені таке навіть не снилося. Мабуть, тут такий звичай— бідняки з книжками. Новомодні бідняки, та ще вдягнені по-німецькому! Дурні, нащо жебратити з книжками і дулюмати, коли можна просто просити милостиню! Я поводжусь, як наші діди— іду собі по хатах, просто, без хитрощів, і маю більший успіх, ніж інші з книжками. Але як би там не було, чи дурні вони чи ні, а я тим часом міцно держуся мого бідняка з книжками, іду за ним нишком назирці і стережуся по змозі, щоб він мене не помітив. Спершу все йшло гаразд, але згодом він, певно, помітив, що я тягнуся

за ним, і це йому дуже не сподобалось. Він почав часто оглядатися, зупинятися, щоб якось здихатись мене. Я прикидався простачком, дивився буцімто вбік, ніби не його маючи на думці, і йшов собі своєю дорогою. Але в душі я собі думав: ні, ти від мене так не відкрутишся, братику! Якщо ти не придатний ні для кого, і навіть для самого себе, то для мене ти потрібний. Ти навчаєш ходити по хатах дуже добре, розумнику мій!.. Нарешті з нами обома трапилася в одній хаті така пригода: хазяїн збирався обідати і раптом прийшов мій жебрак з книжками. Почалася дискусія: один хоче книжки здихатись, а другий хоче його самого здихатись, слово по слову, хазяїн уже добре розгнівався, проводить мого жебрака до дверей трохи грубувато і бачить там мене й посилає нас обох до всіх чортів. Наша спільна невдача сама собою вже призвела до того, щоб ми один з одним краще познайомились. Ідучи вниз сходами, мій товариш дивиться на мене дуже насу-плено. Я одвертаю голову набік і не знаю, що робити. Жду, щоб він пішов наперед. Стоїмо так кілька хвилин і обом ніяково. Мій компаньйон запитує потім мене:

— Чого ви хочете, реб єврею?

— Нічого! — відповідаю, — того самого, що і ви.

— Того самого, що і я! — скрикує мій компаньйон, змірюючи мене поглядом з голови до ніг дуже здивовано, — ви теж автор?

Я гадав, що „автор“ це якесь німецьке слово і означає нашою звичайною мовою жебрак, його товариш по професії. Через те я відповів його ж таки мовою.

— Егеж, автор.

— Що ж ви таке зробили? — запитує він знову.

— Я зробив непогано, — відповідаю я, думаючи про себе: дай боже вам таке! — Сорок копійок зробив.

— Як зветься ваш твір? — запитує він ще раз.

Знову щось вчене, думаю собі. Він, певно, запитує: як ваше ім'я, жебраче, товаришу мій.

— Фишка!.. — кажу я коротко і чітко.

— Чи можу я мати честь познайомитися з Фишкою? — каже він, солодко всміхаючись.

— О, з превеликою приємністю, будь ласка, слово честі, — кажу я, дивлячись на нього дуже привітно.

— Ну, де він, цей твір?

— Ось я сам перед вашими очима, щоб ви мені були здоровенькі!

— Ідть до всіх чортів! — кричить він на мене і відлітає швидко, розгніваний.

Я вийшов з двору, дивлюся, мій компаньйон мчить, як, божевільний; він уже дуже далеко, завертає раптом у завулок і зникає. Я стояв, неначе відшмаганий, і дивувався, що це за дивна істота. Зовсім божевільний якийсь. Ось він лагідний, але раптом нападає на нього божевілья, і він заплюється! Здається, я йому нічого такого поганого не сказав. Я йому відповідав його ж таки мовою. Чули ви таке, автор, твори! У нас по-єврейському воно просто зветься жебрак, торба. А зрештою, хай йому грець!..

XXIII

За короткий час я краще познайомився з Одесою, добре взяв усі закутки, завулки, освоївся з усім і знав, як і де відчиняються двері. Одеса — це немов табакерочка з секретом. Треба знати, де пружиночку натиснути, тоді вона легко розчиняється, застромляеш пальці і береш добру понюшку табаку. Передо мною розкрилося джерело хат, таких, що годяться до справи, з усіма гарними рисами, як і в нас. Бідняків я вже бачив скільки душі загодно. Цілі загони різних сортів: бідняки з торбами, бідняки без торб, такі, яких ніде не побачиш, крім Одеси. Іерусалімські, романські, турецькі і персидські євреї, що базикають по-гебрейському; старі євреї, жебраки з жінками і без жінок, що їдуть на старості вмирати в Палестині, а тим часом харчуються, мають дітей, живуть на громадський кошт; вдови, жінки із спазмами, євреї з гилами, що приїздять лікуватися на лиман. Збирачі милостині стародядьківської манери, що крутяться коло простих євреїв у синагогах, і збирачі нової моди з поголеними бородами, що крутяться навколо французів з Брод у кафе і трактирах. Злидарі ушляхетнені, причепурені як багатії, такі, що нічогісенько не мають, і такі, що мають, здається, будинки, і все ж великі бідаки, огидні жебраки... Скільки бідноти зустрів я з наших місцевостей, що не могла нахвалитися Одесою, хоч не знаю, яке вони там щастя для себе знайшли... Один з них дав мені зрозуміти, в чому вся різниця між бідняком у нас у містечках і тут. Там бідняк, засмучений, нещасний, їсть черствий шматок хліба, а тут він їсть той самий шматок хліба, але катеринка грає йому при цьому. В Одесі катеринка відограє велику роль. На вулиці — катеринка, в будинках — катеринка, у квартирах — кате-

ринка, у комедіях — катеринка, навіть у синагозі — фе! — теж катеринка. Завжди в Одесі вир, метушня! Завжди „катериняць“, грають, співають і висвистують. Там у трактирі частенько бачиш, що сидить п'яниця і зітхає, співає „красная девушка“, їхню таку пісеньку, навпроти сидять євреї під чаркою, співають якоїсь суботньої молитви, або „Чоловік із землі сотворений“ на мотив кравецького маршу, жваво-весело.

Ідучи одного разу вулицею, почував, що ззаду мене хтось добре ударив у спину. Я це сприймаю лагідно, не зважаю на це, думаючи, що хтось, поспішаючи, мене ненавмисно штовхнув. Але одразу ж почував новий удар, ніби куском дерева, оглядаюсь і бачу: Йонтел, холерний наречений, сидить на тротуарі. Одним стільчиком у руці спирається на землю, а другий стільчик підняв угору і сміється, всміхається від радості, що зустрів мене. Я теж дуже зрадив Йонтелеві, з яким приятелював у Глупську і був на його весіллі на кладовищі за часів холери, борони нас, боже, тепер від такого.

— Он як, Фишко! — каже він, ручкаючись зо мною, — ти теж уже в нашій Одесі? Егеж, гарне містечко, моя Одеса! — і, побачивши, що я відмовчуюсь, не дуже то захоплений його Одесою, додає трохи ображено, ніби я зачепив за живе його особисто.

— Га, може твій Глупськ місто?! Хробак, залізши в хрін, вважає, що нічого солодшого нема на світі. Почекай, я тобі трохи покажу мою Одесу, тоді почуємо, що ти скажеш.

Йонтел розказує мені про свої успіхи в Одесі. Всі дивляться і тішаться, коли він посувається на заду. Він у пошані в багатьох крамницях, йому віддають його милостиню дуже гарно, гріх скаржитись. Йому ведеться, нівроку, досить добре. Коли я спитав про його жінку, він відповів з усмішкою:

— Гарну жінку, прости господи, дав мені Глупськ! Чого доброго можна сподіватися від холерної жінки? Холера могла раніше її забрати, ніж вона до мене потрапила. Як зміркувати, то ж у неї бракує нижньої губи, а все таки язик її працює, гримає, галасує, базікає, меле, наче млин, набагато краще від іншої з обома здоровими губами.

Від жінки, думаю я про себе, нема ніякого порятунку. Якщо вона відьма, то кричить навіть без обох і без однієї губи, навіть без носа, і нападає на тебе навіть сліпа на обидва ока... Я розказую Йонтелеві коротко і свої пригоди з моєю сліпою жінкою, все, чого я натерпівся від неї за останній час.

— Дурненький! — каже Йонтел. — Роби те саме, що і я. Плюнь на неї і все. Нехай іде к чортам.

— Що значить, Йонтел, плюнь на неї, просто іди к чортам без розлуки! Я ж єврей і мені треба одружитися.

— Он що, одружитися, — каже Йонтел, дивлячись на мене насмішкувато, — таки справжній глупчанин, їй-бо! Зоставайся, Фишко, трохи тут в Одесі, тоді побачимо...

З того часу, відколи я зустрівся з Йонтелем, ми частенько збирались і посувалися вдвох по Одесі, він на сидінні, а я на моїх хворих ногах. Йонтелеві одного тільки хотілося показати мені його Одесу і попишатися передо мною гарними вулицями, гарними будинками та іншими подібними речами, ніби вони належали йому і він мав з цього велику користь. Щоразу показуючи мені щонебудь, він дивився на мене з осяйним обличчям, усміхався з великої насолоди так, ніби через той гарний будинок, через ту гарну вулицю він дістає більшу пошану в моїх очах, і все приказував, підштовхуючи мене:

— Ну, Фишко! Гарне місто Одеса? Може, ти в твоєму Глупську таке бачив?

— Послухай, Йонтел! — кажу я до нього одного разу, коли він мене добре наштовхав у бік, показуючи здалеку бульвар, де проходила сила людей, до яких, як я помітив, його вабило, але він не мав мужності підійти, — що мені тобі сказати, Йонтел? Одеса, звичайно, гарне місто, але шкода, слово честі, що немає тут людей! Навпаки, скажи, чи можна тутешніх назвати людьми? Хіба так вдягаються, так живуть люди? Подивись, будь ласка, як там, на твоєму бульварі поводяться чоловіки, що ходять під ручку з бабами. Це ж просто ганьба! Євреї поголені, жінки без париків, ззаду телпається за ними шматок одягу, яким вони підмітають вулицю, спереду вирізано і груди назовні. Фе, гидко, слово честі!.. От якби взяти сюди наших євреїв, глупських євреїв, тоді, бач, це звалося б містом, мало б вигляд єврейський, з гарними звичаями, було б все, як годиться.

Йонтел мовчки посувався далі, він не мав, певно, що мені відповісти. Дорогою проходять нам назустріч двоє з його людей, французів. Йонтел простягає руку. Один з них зупиняється, говорить з ним кілька слів і дає йому милостиню.

— Знаєш, Фишко, хто вони такі? — каже Йонтел пиховито і очі в нього сяють від великої втіхи. — Той, хто дав мені милостиню, найстарший учитель у нашій школі. Мій знайомий, розумієш ти! Егеж, Фишко, він має вигляд?

— Дай боже такий вигляд усім моїм ворогам! — відпо-

відаю йому і спльовую,— дивлячись на цього гарного вчителя, я вже можу собі уявити, що це за школа, прости господи, у вас. Ось, питаюся тебе, Йонтел, як тобі не соромно сказати про таке, що воно добре! Ні, ти вже тут попсувався, Йонтел! Зробився таким самим, як усі тутешні... Бачили учителя! Слово честі, порівняти його з нашим учителем з талмуд-тори, реб Герцеле-голованем! Реб Герцеле-головань—це єврей на всю губу: втручається в усі міські справи, робить своє діло досконало, дуже гарно. На похороні—він, сватання провести—він, на кладовищі псалтир читати—знову таки він. Коли він, за звичаєм, щотижня ходить по хатах збирати гроші, йому виносять милостиню назустріч; коли біжить на свято тори з учнями до багатіїв співати „мішебейрех“, йому скрізь підносять чарку, повну по вінця. Він кричить „свята отаро“, а хлопчики—ме-ме-ме!—Дуже гарно виходить. А твій француз що? Який вигляд може мати у такого читання псалтиря, його „мішебейрех“? Який смак може мати у такого молитва „кидиш“ над чаркою, його участь у похороні, прости господи?..

— Дуже грубо помиляєшся, Фишко!—перепиняє мене Йонтел,—мій учитель ніколи такого не робить зовсім! Він навіть не знає про такі речі.

— Що значить не знає про такі речі?!—дивуюсь я.— Де це чувано, щоб учитель з талмуд-тори не робив таких речей! Не співав „мішебейрех“ багатіям, не йшов ховати порядних людей, не...

— Ша, ша, Фишко!—знову перебиває мене Йонтел,—він їх ховає на інший манір. Нічого, порядні люди задоволені...

— Фе, фе, фе!—кричу я вголос і затуляю вуха, щоб не слухати. Але Йонтел не дає мені спокою і каже далі:

— Знаєш, хто другий йшов з учителем? Це дуже видатна людина, громадський діяч, як у вас там Арн-Йосел Тихосвист.

— Фе, фе!—скрикую я, дуже обурений, так, що люди, які проходили мимо, аж оглянулись,—отакий зветься у тебе, Йонтел, видатною людиною! Як наш реб Арн-Йосел! Хоч би соромився. Реб Арн-Йосел—єврей з бородою, обличчя його—справжнє єврейське обличчя, а в руках у нього лежать єврейські гроші, громадські гроші, з усіх товариств гроші, ще і ще гроші, йому довіряють на слово. Мабуть, коли він бере, то знає, що бере і що з цими грішми робити? В цьому можна на нього вже покластися. А твоїй видатній людині є чого довіритись. На що дивлячись, довіряти такому? На його єврейський вигляд? На його підстрижені пейси?

— Однакове довір'я, їй-бо! — с перечається Йонтел зо мною, — з пейсами чи без пейсів — все одно, щоб я так жив.

— Ет! — махнув я рукою, — що ти мені хочеш довести? Ну, гаразд, я тобі дарую довір'я, але хіба можна такого вшанувати на обрізанні сандиком¹? Гарний був би сандик з твоєї видатної людини, фе, слово честі. Це тільки сміх та й годі. Коли люди кажуть, що сорок верст навколо Одеси палає пекло, то це таки правда.

— А все таки, — каже Йонтел ущипливо, — мені набагато любіше тут у пеклі, ніж у твоєму Глупську в раю.

Йонтел в моїх очах зовсім змінився. Одеса його дуже розбестила і ми сперечалися частенько. Що в нього звалося добрим, те мені здавалося поганим, а що для мене було добре, те у нього погане. Ми не могли помиритися, приміром, з приводу великої синагоги, з приводу кантора і тамтешнього рабина. Кантор, прости господи, у вбранні, що скидається на рясу. Щоб він трудився, тримався пальцем за горло, за щоку, як наш кантор реб Рахміл Клогмутер, кричав басом, з баса перескакував на фальцет, знову брався на грубу струну, ричав, гатив слова вгору і вниз, вмивався слезами, розливався у солодкому валаському мотиві, був жебрачком перед владарем небесним: „Батеньку, таточку! Ой, лишенько мені, ой-ой!“ вкладав у молитву все своє життя і сховавши десятим потом у „екум-пуркон“, у „мішебейрех“ — щоб він так працював — ні боже ж мій! Він сам мовчить здебільшого, тільки озивається словом, а його підхоплюють співці, повторюють на всякий лад, беруть на всі голоси, перемішують кашу з маком — і це зветься у них молитися по-хоральному. Де валаський мотив? Де кліванське благання? Де „екум-пуркон“? Головну роль відіграють у них наші дріб'язки, з цього вони роблять собі цимес. І ще що, — сміх, слово честі! — держучи тору в руках, вони крутяться з нею навколо амвона. Чи чули ви таке? У суботу крутитися з торою, як на свято тори... Де ж, спитаєте, де ж рабин? Як дозволяє таке рабин? Алеж тим то й воно, оце і найдошкульніше, що їхній гарний рабин теж усе це викомарює, ще й лізе наперед, теж у німецькому сюртуці, з причепуреною борідкою, і вигляд у нього, фе!.. Здається, досить бридко, а Йонтелеві це подобається.

— Гвалт, — кричу, — Йонтел, що з тобою? Збожеволів ти чи з глузду зійшов? Звідки воно в тебе взялося, як можна зайти так далеко? Гвалт, чорти твоєму батькові!..

А він дивиться на мене, всміхаючись, з сяючим обличчям,

¹ Сандик — щось подібне до хрещеного батька.

кажучи при цьому отак: „Фишко, ти дурний! Не розумієш, що таке добре“. А тепер спробуй, говори, сперечайся з таким. Коли я побачив, що все пропало, що Йонтел упертий, з ним нічого не вдієш, я дав собі слово більше про це не говорити. Нехай його Одеса піде догори ногами, мене це більше не обходить.

— Послухай!—кажу я до Йонтела,— сперечатися з тобою про одеські звичаї я більше не хочу, ти — кляте убоїще, а я своїми словами на тебе на вплину. Поговоримо краще про діло. Я хочу з тобою порадитись про себе, що з мене тут вийде? Ходити по хатах мені дуже набридло, та й без мене є тепер досить бідноти, що нападає на хати, мов сарана, і незабаром заповнить весь світ. Хазяїни гніваються, кричать: „Гвалт, несила терпіти!“ Добре було б мати якусь професію. Порадь, слово честі, до чого мені взятися.

— Контору відкривати,— відповідає Йонтел,— сподіваюсь, ти не хочеш? Крамницю з галантереєю теж ні. Тоді що ж, наприклад?

— Не смійся, Йонтел,—кажу я до нього,— говори полюдському. Хіба крім контор і галантереї в євреїв нема професій?

— О!—відповідає Йонтел.— Є дуже багато. Наприклад, держати таксу, бути старостою в товариствах, крутитися коло карнавкі Меєра-чудодія, крутитися коло міських справ, коло гарних людей, бути всезнайком, втручатися скрізь, і багато інших подібних до цього, гарних професій. Але—зась! Все це не про тебе. Візьмімося до списку єврейських професій нижчого сорту. Ну, Фишко, торгувати старим барахлом, наприклад! Дуже багато євреїв харчуються коло цього, і непогано.

— Ні!— пояснюю я Йонтелеві,— старе плаття, адже, треба купувати, держати, для цього треба мати гроші, знову ж таки розуміти трохи роботу, а це для мене важкувато. З глупськими підштанками, наприклад, ще з півбіді. Кого це обходить, коли вони трохи подерті або так собі залатані; але тут, в Одесі, це ж страх. Одеські підштанки, вибачайте, це ж ціла церемонія! Просто страх доторкнутися до них.

— Коли ти лякаєшся одеських підштанків,— каже Йонтел,— то нехай буде цибуля, часничок, гниленькі цитрини, апельсини і тому подібне. Але треба тобі знати, що тут мода впрягатися в тачку і возити її вулицями, кричати вголос з приспівом.

— Кричати я умію дуже добре,— відповідаю,— на це я майстер. Але впрягатися, як кінь, і тягти на собі я не маю

сили. А крім того, адже і тут те саме: а грошки? Де взяти бринькачі, кошти?

— Послухай, Фишко,— каже Йонтел з серйозним обличчям,— професії без того, щоб докласти праці і грошей, це тільки ті, попередні... високого сорту, а інших я не знаю. Кажі ти!

— Найкраще,— кажу я до Йонтела,— подобається мені баня. У глупській мурованій бані, де я проживав, були з мене дуже задоволені. Я був здатний. Якби не мое нещасне весілля, з мене давно б уже там вийшли люди. Я б уже досяг багато чого. Якщо ти маєш якусь силу в Одесі, то зроби мені ласку, любий, дорогий Йонтеле, і допоможи мені втертися тут у якусь баню. Будь другом, Йонтеле, і покажи мені тут свою велич.

— Зараз, Фишко,— каже до мене Йонтел, усміхаючись,— сьогодні я тобі з приводу твого прохання нічого не відповім. Іди, будь ласка, спершу оглянь на власні очі тутешні бані, а потім уже поговоримо.

Я послухався Йонтела і пішов в одну баню, в другу, і вони мені здалися якимись страшенно дивними. Чи чули ви про такі бані! Там світло, чисто, як у хаті. Там стоять добрі лавки, такі дуже добрі, щоб я так жив. Прудитись там— хай бог боронить. Навіть не видно, щоб там висіла сорочка. Це просто сміх, вірте слову! Ні, думаю я собі, в такій бані я не можу бути, це не для мене, не те, не та насолода, що в нашій глупській бані. Там зовсім інакше. Там воно таки має вигляд. Люди там лежать купками, простягнувшись на лавках; гомонять, розпівдають пригоди, говорять про все, що трапляється на світі. Якось воно так хороше, так смачно, просто насолода, слово честі!.. Я одвідав інші бані, усе не так, як у нас. Нема того запаху, що в нашій мурованій бані. А візьміть їхні басейни.

Це ж просто сміх. Наша вода в басейні— почуваш, що вона має якийсь інший смак, інший колір і якась густіша, ніж інші води.

Почуваш одразу, що це єврейське... А там вода в басейнах прозора, просто вода, така, якою вода мусить бути звичайно, яку можна пити.

— Ну, Фишко?— спитав мене Йонтел потім, усміхаючись,— бачив тутешні бані?

— Ет!— відповів я,— нема що, прости господи, говорити. У вас усе по-дикунському, догори ногами. Твоя Одеса для мене не місце.

XXIV

Одесою я таки був незадоволений, але на зиму я мусив там залишитись, бо як же податися взимку в путь голому і босому, а до того ще одному-самому в чужий край? Але тільки но пригріло ясне сонце і запахло літом, то мене це якось штовхало, не давало спокійно всидіти на місці. Колись для мене літо було, як звичайно, літом. Літо, нічого! Тепло, ясно, дні великі, зелено навкруги. Що ж, то добре, що не холодно. Корови йдуть у череду, є молоко, трохи сметани. Є до хліба зелена цибуля, часник, редька; для бідного єврея це не абияка пожива, важлива справа. Алеж цього разу літо для мене мало зовсім інший вигляд. Не знаю, як мені висловитись, щось воно промовляло до мене, піддавало якогось жару в серці... Все мені нагадувало про неї, про мою горбату. Кожна травичка, кожне зелене деревце і кожна трель пташки мені щось розповідали, передавали привіт від неї. Мені все думалося: отак ми з нею сиділи, отак вона дивилася, отак сміялась і отак виливала наболіле на серці. В мені заграла кров, мене поїняв солодкий смуток і щось тягло, тягло далеко, туди, туди... Що це все має спільного з літом, чи було це все його роботою, чи зовсім чимсь іншим, хворобою такою, такими спазмами?—не знаю. Знаю тільки, що з мною було щось негаразд. Я догоряв, як свічка, зробився не той, що раніше.

— Фишко, ти хворий?—запитав одного разу Йонтел, глянувши на мене,—ти щось дуже змарнів на обличчі. Що тобі болить?

— Єт, нічого,—відповів я, схопившись обома руками за серце.

— Ти не почуваш серця?—каже Йонтел,—для цього є один засіб: добре посолений шматок хліба натщесерце.

— Мені і так дуже солоно на серці,—відповів я, зітхнувши,—щось відчуваю, що мене тягне, тягне і не дає всидіти.

— Я вже розумію, розумію,—каже Йонтел, усміхаючись,—тебе тягне у твій Глупськ, тягне тебе. Туди, де Гнилоп'ятка цвіте, де висвистують злидні, і часник та цибуля пускають запах. То не соромся, Фишко, і йди собі туди, в своє лігво.

Через кілька днів я попрощався з Йонтелем і подався пішки в путь...

Думка моя линула на край світу, серце вабило до неї.

Все думалося: вона? Де знаходиться тепер вона? Що робить вона? Як вона, бідолашна, живе без мене? І ноги мої йшли ніби самі собою, ішли поволі дорогою до Глупська. Я йшов крізь села, крізь міста, весь час думав, шукав очима, може, зустріну її. Я доволі находився і пройшов силу єврейських міст. Що ближче до Глупська, то мені легшало на серці. Я радів дуже євреям нашого краю. Їхня мова, їхні звичаї, їх життєвий побут і поводження були для мене просто насолодою, слово честі. Я почував себе зручно між своїми людьми, між рідними. Євреї нашого краю все таки знамениті люди. Без церемоній, без хитрощів, плюють на все, на всі дурні моди. Говори собі, кричи на весь голос, роби геть усе, просто як бог наказав. Кого це обходить — гарно чи не гарно, личить чи ні. Комусь не подобається? Хай заплющить очі, заткне вуха. Наплювать!.. Я потроху набирився сили, заспокоювався, думав про Глупськ, про муровану баню і покладав надії на бога.

Отак ішов собі я одного гарного ранку між пшеницею і житами та зайшов у великий густий ліс. Я зайшов глибше в ліс, скинув там з себе мою торбу, скинув з себе кафтан і простягнувся під деревом у високій траві, що широкими стеблами заховала мене всього. Що ж, чого тут непокоїтись? Ліс — то й ліс, як усі ліси. Деревя собі, як дерева, трава, як трава, пташки, як пташки, а я собі я, і можу таки трохи поспати, спочити з дороги. Потягуюсь, позіхаю, заплющую очі і — послухайте мій сон.

Вчувається мені шорох, щось схоже на кроки і хрустіння сухого гілля. Нашорошую вуха і прислухаюсь з заплющеними очима. Шорох дедалі дужчає, кроки все наближаються. Мене це починає трохи дратувати, хочу розплющити очі, але це важкувато, лежу, мов колода, і з великої втоми не можу ворухнутись. Однак кроки тихшають, я заспокоююсь, віддаюся сну, думки в мене плутаються і мені чогось хороше, так хороше... Чути якийсь тихий сумовитий спів, здається, знайомий; він зворушує до глибини душі, видає шматок серця, хочеться плакати і при цьому так почувується, водночас, велика насолода. Так само, як під час шлюбу, коли нареченим хочеться плакати і сміятися, немов сонце і дощ водночас.

Раптом почувуваю, як щось бере мене за волосся і скрикує. Підхоплюю швиденько, розсуваю перед собою траву і бачу горщик з дуже червоними ягодами, що валяється недалеко мене на землі. Далі трохи посувається хтось, видно, жінка, сидячи на траві, і оглядається навкруги у великому страху. Мені одразу спало на думку, що це означає. Хтось, мабуть,

збирав тут ягоди, замислився і, приспівуючи якусь пісеньку, раптом намацав мою голову та дуже перелякався. Я швидко підводжусь, беру горщик і йду, щоб повернути його, приказуючи здалеку дуже привітно: Нічого! Але тільки не підходжу ближче, як горщик випадає з рук. Скрикую, застигаю у замшанні—і ось стоїмо ми вже вдвох, міцно стискаючи руки, я і моя горбата...

Це було таки увіч, а не сон, я дивився і бачив досить виразно: передо мною стоять здорові дерева, вгорі у верхів'ї пострибують пташки, висвистують, співають і радіють разом з нами. Обое ми надміру щасливі, радіємо і сміємось крізь сльози. Обое дивуємось, розпитуємо одно одного, звідки це раптом взялися тут, і обое говоримо, розповідаємо, що з кожним трапилось.

Вона розкажує про велике горе, якого вона, бідолашна, знала з того часу, як компанія торік покинула мене в містечку. Це була шибеникова витівка. Йому не хотілося, щоб моя жінка взяла розлуку, щоб не почала одразу приставати до нього силоміць і не примусила його одружитися з нею. Йому потрібна була тільки сліпа, але не сліпа жінка. Кокетувати з нею і заробляти буде він, а належить нехай іншому. При цьому він ще мав на думці потьмарити мені все життя, щоб я не міг розв'язати собі рук. Йому також дуже не подобалась моя дружба з горбатою, це його страшенно кололо, і він, з свого боку, робив усе, щоб ця дружба не йшла далі... А як тільки він мене здихався, то потроху взяв мою жінку в лапи і потім довів їй, хто старший, знаючи добре, що з його рук уже неможливо вирватись, бо що може робити сліпа сама - одна? Потім вона йому страшенно набридла. Він передав її старенькому, щоб той ходив з нею по хатах і робив комедію, як колись зо мною. Шибеник занашував їй життя, катував її, бив нещадно, а старенький окремо показував їй, почому ківш лиха. Вона за короткий час постарішала, зробилася темна, як земля. Цілий рік компанія мандрувала, побувала в багатьох містах і сьогодні на світанку зупинилася відпочити тут у лісі. Горбатій захотілося піти по ягоди і ось раптом—так закінчує вона всміхаючись,—намацала гарну я г о д и н у, мене самого...

Я і собі розкажую їй усе, що зо мною трапилось і як я теж сьогодні вранці прибув сюди, ідучи дорогою до Глупська. Ми ухвалили від сьогодні більше не розлучатися, докласти всіх сил, щоб моя жінка взяла розлуку. А коли, боронь боже, не пощастить, то ми вдвох зникнемо з компанії і покладемося на волю божу. Отак сидимо

собі, дуже втішаючись одно одним, аж ось чути в лісі голос: агов!

— Це голос наших людей,— каже моя горбата,— це мене шукають.

І через хвилинку наближається один, якого я одразу пізнав. Криво всміхаючись, він дивився з глумом на мене. Ми, не довго барячись, підвелися і пішли. Той біжить попереду, поспішає, мабуть, переказати гарну звістку, а ми не поспішаємо, ідемо поволі. Під невеличкою корчмою, руїною, далеченько від лісу, бачу, стоять знайомі візки, далі трохи, на вільному майдані, оточеному деревами, горить огонь, навколо нього гарна компанія і весело у них. Перше вітається „шолом - алейхем“ до мене шибеник. Він каже глузливо вголос: о - о, гість, слово честі. Як ся має єврей? Я таки дуже сумував за вами, реб Фишел!— Одразу по цьому чути голоси: ідіть привітати „багатія“! І з усіх боків сиплються на мене чудернацькі, шалені „шолом - алейхем“ разом із щипанням і стусанами ззаду, так що шапка упала в мене з голови. І тим часом, поки я кручуся, шукаю шапку, вкриваючи покищо голову полою кафтана, та дістаю силу стусанів, підлітає моя жінка з радістю в голосі: Де він, мій? Де, де? Фишко?.. Її радість мене більше колола, ніж щипання цих лихих людей. До розлуки мені зовсім не пасує така радість, думаю я собі, ненавидь мене краще, як і всі тут. Але вона вішається на мене і тільки одно „Фишка, мій Фишка!“ Мені дуже погано зробилося, коли я оглянув її: сліпа, худа, хвора, стара жінка! Де її тіло, її здоров'я, її товсті щоки і обличчя? Я присилював себе і запитав про око людське: що поробляєш, Бася?

— Ти таки мав рацію, Фишко, кажучи колись: „у Глупську ми, хвалити бога, мали гарне ім'я, кожен знав мене і поважав“,— каже моя жінка вголос, щоб усі чули, набираючи при цьому гордовитого вигляду, як збіднілий багач, що розказує про свій колишній добробут, і глибоко зітхнула:— годі мандрувати, додому, веди мене назад додому, Фишко, назад, у наше місто, до наших хазяїнів, до наших хат!

Мені потемніло в очах від її слів, такого я зовсім не сподівався почути від неї і дуже скривився. Шибеник теж скривився, думаючи, певно, що я хочу забрати у нього це золото, забрати його заробітки. Я тільки думав: навпаки, хай воно в тебе залишиться, я тобі дарую його від широкого серця. В ньому палав гнів, очі налилися кров'ю, коли він люто дивився на мене. Потім він підвівся з свого місця, пробурчав щось і пішов геть розлютований.

Жінки й дівчата з компанії поралися коло вогню, підсу-

вали горщики, пекли картоплю. Деякі парубки приставали до них і гралися з ними, вдаряли, щипали їх і сипали при цьому жартами. Жінки були буцімто сердиті, ладні видряпати очі, сварилися, лаялись, але тут таки заходжувались реготом, дозволяли, щоб їх хапали ззаду, як курка, розпустивши крила, дозволяє півневі кидати на неї оком і любовно приймає удари дзьобом у голову якими півень її частує.

Решта розсипалась по лісу. Хто лежить на спині і хропе, хто латає кафтан, хто чухається, мацає і шукає щось з дуже серйозним виглядом. Ще дехто б'ється, борюкається, пробує, хто кого подужає. Гомонять, бігають, життя та й годі!.. Моя жінка тримає мене міцно обома руками, ми наче одно тіло, одна душа. Вона говорить і говорить, скаржиться на свою нещасну долю, розказує про своє горе, як вона тут поневірялася, і хоче, щоб я її повів звідси, щоб ми жили разом, як бог наказав, до ста двадцяти років. Я відповідаю їй п'яте через десяте, аби здихатись, і думаю, як викрутитися з її рук. Коли у неї вже закінчилися слова і ми доволі насиділись на одному місці, мені нарешті пощастило вирватися від неї, дихнути трохи вільніше. Я одразу ж знайшов мою горбату і разом з нею нишком відійшов набік. Наша розмова почалася дуже невесело. Про розлуку з моєю годі думати, вона навіть слухати не схоче. Знову таки, залишатися у цій компанії напевно погано. Це значить просто продатися чортові, знову зробитися ведмедем і танцювати на задніх лапках. Що ж робити? Довгий час ми так сиділи і наша розмова закінчилась на такому: єдиний вихід—треба тікати. А що компанія має намір тут ночувати, то для нас нема кращого часу і кращого місця для втечі, як ця ж таки ніч, тут, у лісі. Сидимо отак і добре обговорюємо план, коли здалеку показується шибеник з парою якихось коней.

— Не треба ждати,— каже моя горбата,— поки він підійде ближче. Не варто, щоб він нас бачив разом. Краще вчасно розійдемося.

Вона йде в один бік, я в другий.

Шибеник був чогось дуже заклопотаний, все шептався з стареньким, що був у нього ніби за флігель-ад'ютанта. Я унікав близької зустрічі з шибеником і все держався осторонь. В той час, коли компанія гомоніла, жартувала, заклопотана була своїм, до мене підійшла моя горбата, сказала мені на ухо, що, перше ніж сонце сяде, шибеник хоче з усім гуртом вирушити в дорогу, що пара коней, яку він привів, крадена, і він поспішає, мабуть, через те вирушити звідси. Весь наш попередній план пішов шкереберть. Я не знав,

що робити. Мені защеміло серце з великої досади, так що аж голова пішла обертом і я ледве тримався на ногах. Моя горбата дивилась на мене з великим уболіванням, очі горіли в неї, як вогонь, обличчя палало. А потім, поміркуювавши трохи, вона сказала до мене тремтячим голосом:

— Фишко, будь трохи згодом на горищі у тій зруйнованій корчомці. Розумієш?..

— Розумію, розумію,— озиваюсь, жваво підстрибнувши від радості,— а ти потім туди надійдеш?

— Прийду, тихше!— каже вона і похитує головою на згоду,— ради бога, тихше. Чуєш?

З своєю жінкою я не вважав за потрібне прощатися. Мені хоч і жалко було її, але хто їй винен? Вона перша зробила крок до розриву і він дедалі більшав і більшав. Пропало. Що я міг зробити? Крім усього іншого, мені неможливо було надалі зв'язуватися з нею, неможливо сходитись, як небу з землею. Я, зрозуміла річ, забув їй сказати „прощай“ і нишком подався до зруйнованої корчомки.

З яким настроєм я ввійшов у зруйновану корчму, легко собі уявити. Після стількох страждань і мук душевних бог схотів звести мене з горбатою в нещасній халупі, де повинна була зав'язатися наша спільна доля і початися нове життя. Я виліз на горище дуже легко, бо хатка була низька, а задня стіна, що до коридору, нахилилась мало не до землі. Стеля де-не-де була продірявлена, з великими щілинами, і можна було з горища бачити, що робиться в хаті. Сиджу собі в куточку і жду. Серце тьохкає, стукає неначе молот. Кожна хвилина тягнеться у мене як цілий рік. Прислухаюсь до найменшого шороху. Найменший порух соломинки здається мені кроком, вона йде... Найменший подув вітерця здається мені моїм ім'ям, вона кличе... Раптом долинає до моїх ушей з хати якийсь голос. Думка: це вона, ось вона, і зараз, зараз ми визволимося,— розпалила мене, кинула в жар і в холод. Хочу озватися, але в мене щось перехоплює дух, язик не повертається. В цю гарячу хвилину чую дуже виразно моє ім'я і бачу крізь щілину—кого? Ой, шибеника із стареньким!.. Вони говорять між собою таке:

— Ти візьми на себе сліпу відьму,— каже шибеник,— щоб вона не вислизнула з рук. Розумієш?

— Нічого!— відповідає старенький,— своє я вже зробив, боюся тільки, щоб вона не здохла. Старе дрантя лежить тепер, як стерво, і не може ворухнутись, так я їй потрощив кістки.

— А кульгавого фертника,— закінчує шибеник,— я беру

на себе. Терпіти не можу його пики. Я вже з ним поквитаюсь, нічого, у мене з ним старі рахунки.

Я похолов увесь, чуючи такі страшні слова.

— Як видно,— каже старенький,— твої крадені коні— єврейські. Худі, прибиті, ковтунуваті, з покривленими спинами, з тонкими шиями і горлянками, з гемороями. Нічого собі створіння!

— Одкуси собі язик, старий телепень!— лається шибеник,— іди пошукай краще, собако ти, тут у хаті, на горищі, може щось знайдеш з балагульського знаряддя, що може нам знадобитись. Це ж як - не - як, був заїзд колись, прости господи.

Я аж спітнів, мені зробилося млосно. Одна нога затремтіла і мимоволі вдарила в стелю. Обидва розбишаки задерли голови догори і скам'яніли від подиву. Потім вигукнули в один голос:

— Щось сиплеться з стелі! Треба поглянути там.

У мене голова закрутилася. Задзвеніло у вухах, замерехтіло в очах, і я лину кудись у повітря...

Еге, таки в повітря. Пара залізних рук схопила мене і скинула з горища на землю. Чую, як мене урочисто вітають, і одразу бачу шибеника з обличчям, на яке страшно дивитися, з обличчям, як у кішки, коли вона збирається задушити пійману мишку. Старенького я вже не бачив. Він, певно, пішов, залишивши мене віч - на - віч з шибеником.

— Ану, душечка,— каже шибеник,— молися богу!. Те, що я мусив зробити колись там, у льоху, я зроблю тобі зараз. Файвушка не забуває нічого!

Я припадаю до його ніг, плачу, благаю його, як розбійника, щоб подарував мені життя. Не допомагає. Він виймає ножа, держить його перед моїми очима, з великою насолодою спостерігаючи, як я тремчу і трушуся. Я пробую поговорити з ним про царство небесне, обіцяю йому рай, весь світ, дарую йому мою частину царства небесного, все, що тільки можна. Він вишкіряє зуби й мовчить. Я починаю лякати його пеклом, божим судом, тим, що всевишній його покарає, помститься за невинну кров. Він закусує губи, піднімає ножа і— в цю страшну хвилину, коли ніж уже завис над моєю головою, його раптом хтось схопив ззаду і несамовитим голосом скрикнув: „Ні, ні, ти цього не зробиш!“— він дуже збентежився і перелякано оглянувся.

То схопила його горбата дівчина!

— Розпуснице, геть звідси!— скрикнув шибеник, тільки но отямився трохи,— геть звідси, розпуснице! Інакше...

— Ні, ні, звідси я не піду! хоч би навіть мене вбили разом з ним!— кричить сердешна горбата і падає шибени-

кові на шию, плаче гіркими сльозами, гладить його і умліває перед ним, щоб він мене пустив, обіцяє йому вічне життя і крісло в раю. Шибеник відкидає її від себе, мов м'ячик, проклинає, лає несусвітно. А коли лють його трохи вщухла, звертається до мене з такими словами:

— Мені дуже шкода, що я сам тебе тут, гнидо, не уколошвав. Але коли тобі пощастило, щоб я тебе, вонючко, не розчавив, як вошу, все ж сухим з моїх рук ти не вийдеш.

Він узяв віршовку, якою був підперезаний, почав зв'язувати мені руки і ноги, приказуючи при цьому:

— То лежи тут тихо, собако, щоб ні пари з уст ніхто не чув від тебе! Лежи, поки здохнеш. Але пам'ятай, фертику, якщо станеться чудо і якась бабка в могилі проситиме за тебе бога і ти вийдеш звідси живий, то стережися, мені на очі не показуйся, бо одразу „коцну“ тебе, зроблю хик...

Впоравшись зо мною, він взявся до горбатої, що валялася на землі, плакала, ридала, дивлячись на мене, і рвала на собі волосся.

— Ах, ти, розпуснице! — гнівається шибеник, штовхнувши її, бідолашну, ногою, — я знаю, нічого, я розумію все. Це була зумовлена річ — весілля без музик, тут, на горищі... Нічого собі дівчина, нічого, а передо мною вона удає з себе святу. Від сьогодні ти уже в мене знатимеш, розпуснице така!

Він схопив її на руки і, повернувшись до мене з словами: „Цить, собако, пам'ятай мої слова!“ — зник.

У пеклі не можна стільки перетерпіти, скільки перетерпів я. Я був не в пеклі, а пекло в мені. В мені горіло пекельне полум'я, волосся стало дибом. Я почував, наче воно коле мене шпильками, а тут іще не можна голосно плакати, навіть писнути.

Трохи згодом до моїх ушей долинули звуки: рипіння коліс, галас, людський гомін. Це означало, що компанія вирушила. Вона подалась у дорогу і разом з усіма — моє серце, моя добра, бідна, нещасна горбата, бідолашна...

Довгий час я лежав, як німа вівця, зав'язаний на всі чотири, а очі були як баньки від гарячих сліз. Віршовка вп'ялася в тіло і при найменшому русі різала наче ножем. А тут іще мене так мучила спрага, що, здавалося, ось - ось кінчається моє життя. З великого болю я почав потім кричати, може, хтось почує. Компанія, за моїм розрахунком, вже від'їхала далеченько. Кричу, але даремно — кричи хоч до стінки! Мені пересохло в горлі, пойняла млюсть. Кричати вже важко, я мушу спочити. Становище моє дедалі гіршає.

Немає вже сил кричати. Душа висить на кінчику носа, ангел смерті, почуваю, вже прийшов по неї, треба вмирати, замолоду покидати світ. Я напружуюсь, збираю всі сили і думаю крикнути востаннє, щоб крик залунав по всьому світу, розказуючи про моє нещасне життя...

Але господь привів вас, реб Алтер! Ви допомогли мені у скрутї і підтримали моє життя.

XXV

Коли Фишка закінчив своє сумне оповідання, настала ніч і наші коні дотяглися до зеленої гори перед Глупськом.

Глупська зелена гора відома майже цілому світові. Ще з прадавніх часів збереглася про неї пісенька, яку знають малі діти, якою всі матері і мамки заколисують немовлят. Моя мати, хай спочиває в світлому раї, бувало, теж мені в дитинстві співала цієї пісеньки:

На зеленій горі,
На високій траві,
Стоять німців два —
З батогами обидва.
Високі люди вони,
В короткім платті вони,
Батечку наш боже ...

Ця пісенька мені, бувало, дуже подобалась, багато більше за всі інші пісні. Ця зелена гора здавалася в дитячій уяві напрочуд гарною! Мені ввижалося, що вона не просто грубо випинається з землі, як звичайні горбки навколо мого містечка. Ні! вона, як то кажуть, зовсім з іншого матеріалу... Як Фінікова гора, як гора Леванон у Палестині. А німці мені уявлялися зовсім якимись чудними, хай вони мені пробачать, якимись такими створіннями, волами чи бегемотами. Вони ляскають довгими батогами і не допускають до Глупська, як річка Самбатъен до червоних євреїв. Коли входиш до Глупська, то мусиш дістати удар батогом. І всі там мають вигляд вибатожених... Згодом, коли я виріс з дитячих штанців і побував скрізь у світі, у Глупську теж, я вже бачив усе іншими очима і розумів як слід зміст цієї пісеньки. Зелена гора — це просто була гора, не так зелена як багниста, дуже ямку-

вата, а німці, високі люди з пісні, були не що інше, як люди з довгими руками і липкими пальцями, що крадуть і відрізають клунки. Звичайно ведеться так, що вперше прибувають до Глупська без клунка. Потім, коли вже людина добре навчена, вона починає за кілька верст перед Глупськом непокоїтись. Очі мимоволі дивляться під візок, руки намагаються клуночок, кишеню за пазухою, застебують кафтан на всі гудзики. Я хочу цим сказати, що, досягши зеленої гори, ми всім тілом, а також носом здалеку відчували Глупськ, і тільки після того, коли ми добре оглянули себе з усіх боків, мацнули у візку, я згадав про Фишку і побачив, як він сидить, бідолашний, засмучений, дуже похмурий.

Я почав розважати Фишку, заспокоювати його добрими словами, роблячи при цьому буцімто веселий вигляд, і закінчив мої розважливі слова другою половиною відомої нам пісеньки:

Батечку наш боже,—
На серці мені гоже,
Веселі будем жити,
Вино будемо пити,
Вареники вминати
І всемогутнього бога
Не забувати.

— Не журись, Фишко! Нашого любого бога ніколи не треба забувати, він може допомогти.

— Я тільки питаю вас, реб Менделе!— каже Фишка у пригніченому настрої,— нащо було богові звести нас до купи, щоб одразу таки розлучити? Щоб нам раптом засяяло щастя і одразу таки ще більше потемнішало в очах?.. Це не інакше як на злість! І гвалт, владарю небесний, кому? Двом нещасним калікам, яким краще було зовсім не родитися, ніж жити так гірко в муках, у стражданні!..

Я прибираю святобожного вигляду і, похитуючи головою, кажу: те-те-те! що мало означати: не можна такого говорити!.. Сказав я це не тому, що воно було гарною відповіддю на запитання, а просто так собі, бо звичай людський вже такий, що один з великого горя ставить дуже складні запитання, а другий мусить відповідати мораллю, заспокоювати його хоча б оцим „те-те-те“. Проказавши мораль задля годиться, я одразу розкриваю рота і запитую просто, без задньої думки:

— Скажи но, Фишко, як зветься та дівчина? Досі ти тільки прозивав її горбата, моя горбата, а тепер я хочу знати, як її звати.

— Нащо вам, реб Менделе? — озивається Фишка, поглядаючи на мене здивовано, — нащо вам, прошу вас, знати, як вона зветься? Нащо без потреби розголошувати дівоче ім'я?

— Розумієш, дурненький, — відповідаю, — це часом може бути корисно. Під час моїх подорожей може трапитись, що я щонебудь довідаюсь, досліджу. Краще, щоб я знав її ім'я. Нічого! Дуже можливо, розумієш? що я знайду твою втрату, що я буду твоїм посланцем.

— Бейла, зветься вона, — прохлоплюється Фишка вголос, — вона зветься Бейла.

Раптом чути голосне зітхання і стук, ніби щось увірвалося. Оглядаюсь перелякано і бачу: мій Алтер лежить, простягнувшись на возі, зітхає, білий, як крейда.

— Що вам таке, реб Алтер? — запитую: — може хочете трохи горілки? Вам млосно?

— Бел.. — відповідає Алтер, силує себе і сідає.

— Скажи мені, Фишко! — веду я далі після того, як заспокоївся щодо Алтера, — чи не знаєш, як звалась її мати і звідки вона?

— Знаю, — відповідає Фишка, — моя горбата мені розказала, що її матір звали Елка. Вона пам'ятає, наче кризь сон, що її мати розлучилася з чоловіком у Тунєядівці. Вона це дуже часто згадувала, лаючи свою бідолашну дочку.

— З її чоловіком у Тунєядівці! — дивуюсь я, — хто б то міг бути її чоловіком, хто цей кат і негідник з кам'яним серцем, що покинув свою дитину, зробив її такою нещасною. Га, може ви знаєте, реб Алтер? Хто б це міг бути там у вашому містечку?

Алтер сидів наче мертвий, витріщивши очі, дивився, якось дуже чудно роззявивши рота, так, що я аж перелякався.

— Він звався... — тер Фишка собі лоба, намагаючись згадати ім'я, — він, здається мені, звався... Почекайте трохи.

— Алтер, зветься він! — скрикує Алтер і падає ниць на воза.

— Еге, таки так! — каже Фишка, дивлячись на Алтера, зовсім не розуміючи, що цей крик означає, — здається, ще якесь прізвисько, Якнегуз. Мати, бувало, вириваючи шматки м'яса в дочки, прозивала її при цьому, будши в великому горі, коли їй відмовляли в роботі: Якнегузиха, Якнегузова донечка.

Але я вже здогадався, що це все означає, і стояв, наче мене окропом обпарили.

Алтер хлипав і бив себе кулаком у груди, приказуючи при цьому:

— Дійсно, грішний! Я занастив її життя. Вона, бідолашна, правду каже:

Батько мене зарізав...

Божа кара за це переслідує мене з того часу. Куди б не повернувся, куди б я не подався, у мене все йде шкереберть.

Я з жалощів розважаю мого Алтера, заспокоюю його і трохи зменшую його гріхи: адже він не більше як чоловік, плоть і кров; спокуса у нас, грішних людей, дуже велика. Навіть найбільші святі теж щодо цього... грішні часом і нічого проти спокуси не можуть вдіяти. Дуже багато з наших святих праотців були лемішками, лежали в жінки під черевиком, робили все з її наказу і навіть виганяли рідних дітей від іншої жінки, якщо тільки вона наказувала...

Фишці все це здалося дуже чудним. Він сидів здивований, вирячивши очі, поглядав, не розуміючи, на Алтера, на мене і не знав, що робити.

Тим часом стемніло. Зірки мінилися, підморгували до нас з неба своїми сяючими ясними личками, ніби втручалися в нашу розмову, хотіли щось сказати, а крайнеба почав, неначе з землі, сходити великий місяць, червоний, як огонь. Здавалося, він дивиться просто на нас. Всі там нагорі дивилися, здається, хотіли знати, чим ця історія закінчиться. Мій Алтер рвучко сідає, підводить очі до неба і каже зворушено:

— Присягаюся тим, хто вічно живе, що я не повернуся додому, до жінки, до дітей, не видам заміж моєї дівчини, поки не відшукаю мою знедолену дитину. Земля і небо за свідків! Я негайно таки їду, і горе тому, хто мені стане на перешкоді...

Фишка кидається Алтерові на шию, обіймає його, цілує довго без слів, дуже схвильований. Потім вибухає плачливим голосом, благаючи:

— Гвалт, рятуйте, рятуйте її!..

Мій Алтер прудко сплигує на землю, сідає на свій віз і, прощаючись з нами здалеку, повертає голоблі, хвиськає шкапу і йде своєю дорогою. Ми з Фишкою дивимось довгий час йому вслід, не кажучи ні слова. Потім я зиркаю на небо: місяць і зірки ідуть собі своїм шляхом, але в них не той вигляд, який був раніше, вони дуже високо, бадьорі, далекі від нас, людей. Стає трохи сумно, невесело на серці...

Я вдаряю мого орла, щоб він потурбувався і пішов трохи швидше—і пізно вночі мій візок йде ямкуватими вулицями Глупська з гуркотом, сповіщаючи людей: знайте, ще два нових євреї прибули до Глупська!!

Зміст

	Стор.
Маленький чоловічок	3
Мандри Венямина Третього	103
Фишка Кривий	177

Редактор
А. Розін
Оправа, форзац та дереворити
художник
П. Б л а н к
Художній редактор
С. Й о ф и н
Техкерівник
Я. Б р о н ш т е й н
Коректор
В. В о р о н і н а

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків,
пров. Фрунзе, с. Уповноважений Го-
ловліту 49.6. Замовл. 75. Тираж 8.000.
19 друк. арк.

Видання 879. Пап. ф. 60 × 92—36 кг.
9¹/₂ пап. арк. В 1 пап. арк. 80.700 літ.
Здано в роботу 23-1-38 р. Підписано
до друку 29-X-39 р.

